

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΦΛΩΡΙΝΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

*Όψεις δημοσίων αναπαραστάσεων των εβραϊκών διώξεων από το ναζιστικό καθεστώς:
Ιστορίες διάσωσης Εβραίων στο διεθνές και το ελληνικό μνημειακό τοπίο.*

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΤΗΣ
ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΠΑΤΣΟΥΡΑ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΤΙΤΛΟΥ ΣΤΙΣ
**«Επιστήμες της αγωγής: Ζητήματα Ιστορίας, Ιστορικής Εκπαίδευσης και Εκπαιδευτι-
κής Πολιτικής»**

Με ειδίκευση «Ιστορική εκπαίδευση και διδακτική»

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Ευγενία Αλεξάκη

ΦΛΩΡΙΝΑ

2023

Φύλλο Εξέτασης

1.Επόπτης: **Ευγενία Αλεξάκη**

Βαθμός:

Υπογραφή: Ημερομηνία:

2.Δεύτερος Βαθμολογητής: **Έλλη Λεμονίδου**

Βαθμός:

Υπογραφή: Ημερομηνία:

3.Τρίτος Βαθμολογητής: **Γιώργος Κόκκινος**

Βαθμός:

Υπογραφή: Ημερομηνία:

Γενικός Βαθμός:

Η συγγραφέας ΠΑΤΣΟΥΡΑ ΒΑΣΙΛΙΚΗ βεβαιώνει ότι το περιεχόμενο του παρόντος έργου είναι αποτέλεσμα προσωπικής εργασίας και ότι έχει γίνει η κατάλληλη αναφορά στις εργασίες τρίτων, όπου κάτι τέτοιο ήταν απαραίτητο, σύμφωνα με τους κανόνες της ακαδημαϊκής δεοντολογίας.

Υπογραφή:

Ημερομηνία:

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	6
Abstract	7
Πρόλογος.....	8
Εισαγωγή	11
1. Ιστορίες Διάσωσης των Εβραίων και οι «Δίκαιοι των Εθνών».....	18
1.1 Προσπάθειες διάσωσης των Εβραίων κατά τον Β΄ ΠΠ.	18
1.2 Οι «Δίκαιοι των Εθνών».....	21
1.3 Το μετάλλιο των «Δικαίων των Εθνών»	25
1.4 Τα ορόσημα στην ιστορία των «Δικαίων των Εθνών». Η υπόσχεση και τα θεμέλια του προγράμματος «Δίκαιοι των Εθνών».....	27
1.5 Η διαδικασία αναγνώρισης των «Δικαίων των Εθνών».....	29
2. Τα μνημεία για τους «Δικαίους των Εθνών» στο Γιαντ Βασέμ	31
2.1 Η Λεωφόρος των «Δικαίων των Εθνών»	33
2.2 Ο Κήπος των «Δικαίων των Εθνών».....	35
2.3 Το σουηδικό ασθενοφόρο.....	37
2.4 Το γλυπτό του Αγνώστου Δικαίου	38
2.5 Το μνημείο Le Chambon-sur-Lignon.....	39
2.6 Το μνημείο Nieuwlande	41
3. Αναπαραστάσεις της διάσωσης Εβραίων στο ευρωπαϊκό μνημειακό τοπίο	43
3.1 Η ξεχωριστή περίπτωση του Raoul Wallenberg (Ραούλ Βάλενμπεργκ).....	46
4. Οι Έλληνες Εβραίοι και το Ολοκαύτωμα. Οι Έλληνες «Δίκαιοι των Εθνών».	58
4.1 Οι Εβραίοι της Ελλάδας.....	58
4.3 Η διάσωση του εβραϊκού πληθυσμού της Αθήνας.....	64
4.4 Το βρετανικό δίκτυο διαφυγής.....	67
4.5 Το ΕΑΜ.....	68
4.6 Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός και ο ρόλος του στη διάσωση των Ελλήνων Εβραίων.....	69
4.7 Οι Έλληνες «Δίκαιοι των Εθνών».....	71
5. Ιστορίες διάσωσης των Ελλήνων Εβραίων στο ελληνικό μνημειακό τοπίο	75
5.1 Η ιστορία διάσωσης του Βενιαμίν Αλμπάλα.....	76
5.2 Το μνημείο των «Ελλήνων Δικαίων των Εθνών» της Αθήνας.....	78
5.3 Οι Εβραίοι της Καρδίτσας και η διάσωσή τους	85
5.4 Κρυμμένα παιδιά της Κατοχής. Η ιστορία του Βίκτωρα Βενουζίου.....	92
5.5 Το μνημείο στον Αμάραντο (Μαστρογιάννι) Καρδίτσας.....	95
5.6 Γεώργιος Δ. Κατσούλης: «Σωτήρας και ευεργέτης των Εβραίων της Καρδίτσας».....	103
5.7 Οι Εβραίοι της Ζακύνθου	108
5.8 Το μνημείο της Ζακύνθου	115

5.9 Η περίπτωση της Συκιάς Ημαθίας.....	122
5.10 Λίθοι Μνήμης (Stolpersteine) στο Κρυονέρι Κορινθίας.....	134
Βιβλιογραφία.....	141
Ελληνόγλωσση.....	141
Ξενόγλωσση.....	146
Παράρτημα Εγγράφων.....	154
Παράρτημα εικόνων.....	170

Συντομογραφίες

ΑΠΘ: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Β'ΠΠ: Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος

ΕΒΕΣΚΥΘ: Ένωση Βιομηχανιών Ετοίμου Σκυροδέματος Θεσσαλονίκης

ΕΛΑΣ: Εθνικός Απελευθερωτικός Λαϊκός Στρατός

ΕΑΜ: Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο

ΕΑΣΑΔ: Εθνικός Αγροτικός Σύνδεσμος Αντικομμουνιστικής Δράσεως

ΕΔΕΣ: Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος

Ε.ΔΙ.Π Εργαστηριακό Διδακτικό Προσωπικό

ΕΣΣΔ: Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών

ΕΟΝ: Εθνική Οργάνωση Νέων

ΙΚΑ: Ισραηλιτική Κοινότητα Αθηνών

ΚΕΔΕ: Κεντρική Ένωση Δήμων Ελλάδας

ΚΙΣ: Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο

ΣΙΣ: Στρατιωτική Ιατρική Σχολή

ECJC: European Council of Jewish Communities

NSDAP: National Socialist German Workers' Party

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εξετάζει μνημεία και μνημειακά συμπλέγματα, τα οποία δημιουργήθηκαν και αφιερώθηκαν στους «Δίκαιους των Εθνών» και με τα οποία οι διασωθέντες Εβραίοι και οι απόγονοί τους θέλησαν να εκφράσουν την ευγνωμοσύνη τους προς εκείνους που βοήθησαν στη διάσωσή τους κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (Β΄ ΠΠ). Κεντρικός στόχος της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο αποτυπώνεται η μνήμη ιστοριών διάσωσης στον δημόσιο χώρο μέσω της ανέγερσης μνημείων. Μελετώνται, συγκεκριμένα, μνημεία -σε Ελλάδα και εξωτερικό- που μνημονεύουν περιπτώσεις διάσωσης Εβραίων, ενώ, παράλληλα, επιχειρείται μια συγκριτική μελέτη των μνημείων αυτών. Ξεκινώντας με την εμβληματική περίπτωση του μνημειακού συμπλέγματος στο Γιαντ Βασέμ (Yad Vashem) και συνεχίζοντας με την μελέτη περιπτώσεων στο ευρωπαϊκό τοπίο και στον ελληνικό χώρο, γίνεται προσπάθεια να διερευνηθεί η πορεία δημιουργίας αυτών των μνημείων, το ιστορικό ανέγερσής τους, η χωροθέτησή τους, ο ρόλος τους στο αστικό / κοινοτικό περιβάλλον, οι ποικίλες ιδεολογικές, πολιτικές και κοινωνικοπολιτισμικές παράμετροι που επηρέασαν την δημιουργία τους και ο καλλιτεχνικός τους χαρακτήρας. Μελετάται, ακόμη, η πρακτική πλευρά δημιουργίας αυτών των μνημείων, δηλαδή, οι γραφειοκρατικές διαδικασίες που απαιτήθηκαν κατά τη διαδικασία ανέγερσής τους, οι εμπλεκόμενοι θεσμικοί φορείς, και, στις περιπτώσεις που τα μνημεία αυτά πραγματοποιήθηκαν με ιδιωτική πρωτοβουλία, διερευνάται ο χαρακτήρας της εκάστοτε πρωτοβουλίας.

Λέξεις- κλειδιά: μνημεία, αντιμνημεία, Δίκαιοι των Εθνών, κρυμμένοι Εβραίοι, ιστορίες διάσωσης

Abstract

This paper was written to research and study monuments and monumental complexes, that were created and dedicated to the "Righteous among the Nations" and with which the rescued Jews and their descendants wanted to express their gratitude to those who helped rescue them during World War II. The central aim of this paper is to investigate the way in which the memory of stories is captured in public space through the erection of monuments. Specifically, monuments -in Greece and abroad- that commemorate cases of rescue of Jews are studied, while at the same time a comparative study of these monuments is attempted. Starting with the emblematic case of the monumental complex at Yad Vashem and continuing with the study of cases in the European landscape and in Greece, an attempt is made to investigate the course of creation of these monuments, the history of their erection, their location, their role in the urban/community environment, the various ideological, political, and socio-cultural parameters that influenced their creation and their artistic character. It is also studied the practical aspect of the creation of these monuments, i.e., the bureaucratic procedures required during the process of their construction, the institutions involved, and, in cases where these monuments were built on private initiative, the nature of the initiative is investigated.

Keywords: monuments, counter- monuments, Righteous among the Nations, hidden Jews, rescue stories

Πρόλογος

Αφορμή για την επιλογή του θέματος της παρούσας διπλωματικής εργασίας υπήρξε το ερευνητικό μου ενδιαφέρον για τα μνημεία και τον ρόλο τους στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης, θέματα που απασχολούν και τον τρέχοντα προβληματισμό στο πεδίο της Διδακτικής της Ιστορίας. Στο πλαίσιο παρακολούθησης των μεταπτυχιακών σεμιναρίων της κ. Ευγενίας Αλεξάκη αναδείχθηκε η ιστορικότητα της τέχνης και η πολλαπλότητα των τρόπων με τους οποίους η ιστορία και η μνήμη γίνονται υλικό εικαστικής έκφρασης. Ποιες ιστορίες αφηγούνται τα έργα τέχνης, πώς πραγματεύεται η τέχνη την βία, τον πόλεμο, τα επίμαχα γεγονότα και το ιστορικό τραύμα, είναι ορισμένα από τα ερωτήματα που τέθηκαν κατά τη διάρκεια των μαθημάτων και προκάλεσαν το ενδιαφέρον μου για περαιτέρω διερεύνηση. Οι διαλέξεις της κ. Αλεξάκη υπήρξαν πηγή έμπνευσης και για αυτό θα ήθελα να την ευχαριστήσω θερμά. Πάνω από όλα όμως θα ήθελα να την ευχαριστήσω για την ενθάρρυνση, την καθοδήγηση και την αμέριστη στήριξή της σε όλη την πορεία συγγραφής της παρούσας εργασίας. Επίσης, η αυτοψία που πραγματοποίησε στα μνημεία της Ζακύνθου και της Αθήνας αλλά και το φωτογραφικό υλικό που είχε την ευγένεια να μου παραχωρήσει για να πλαισιώσει την παρούσα εργασία ήταν καθοριστικά για να συγκροτηθεί η ταυτότητα των δυο μνημείων, τα οποία αποτελούν σημαντικό κομμάτι της.

Η μεθοδολογία της εργασίας μου, πέρα από τη βιβλιογραφική έρευνα, στηρίχτηκε, σε ένα δεύτερο επίπεδο, σε προφορικές μαρτυρίες Εβραίων που κρύφτηκαν και διασώθηκαν. Βασικός στόχος ήταν να αναδειχτούν οι ιστορίες τους, οι οποίες οδήγησαν στην ανέγερση των συγκεκριμένων μνημείων. Χωρίς τις μαρτυρίες τους η παρούσα εργασία θα είχε εντελώς διαφορετική μορφή και σίγουρα θα ήταν πιο φτωγή. Θα ήθελα, έτσι, να ευχαριστήσω από καρδιάς τον κ. Βίκτωρα Βενουζίου για τις τηλεφωνικές μας συνομιλίες και για όλο το υλικό, έντυπο και ηλεκτρονικό, που τόσο απλόχερα μου παραχώρησε. Θερμές ευχαριστίες οφείλω και στον κ. Βενιαμίν Αλμπάλα, καθώς πολύ σημαντική υπήρξε και η δική του συμβολή στην εκπόνηση της παρούσας εργασίας, αφού μου διηγήθηκε και αυτός τη δική του ιστορία απόκρυψης και διάσωσης και είχε την ευγενή καλοσύνη να μοιραστεί μαζί μου στοιχεία και πληροφορίες για το μνημείο των «Ελλήνων Δικαίων», που βρίσκεται έξω από τη Συναγωγή Μπεθ Σαλώμ στην Αθήνα. Αρχική πρόθεσή μου ήταν να συναντήσω δια ζώσης και να συνομιλήσω με τον κ. Βενουζίου και τον κ. Αλμπάλα, επιζώντες μάρτυρες των ιστορικών γεγονότων, αφού ως παιδιά αναγκάστηκαν να κρυφτούν για να διασωθούν (hidden children),¹ αλλά η έ-

¹ Ο όρος, στη σύγχρονη βιβλιογραφία, αναφέρεται στα Εβραίοπουλα που αναγκάστηκαν να κρυφτούν για να διασωθούν είτε μόνα τους είτε με τις οικογένειές τους. Τα πρώην κρυμμένα παιδιά που επέζησαν του Ολοκαυτώματος έχουν αγνοηθεί στην έρευνα. Μετά τα διεθνή συνέδρια για τα κρυμμένα παιδιά, πρώτα στη Νέα Υόρκη το 1991 και στη συνέχεια στο Άμστερνταμ το 1992, τα παιδιά αυτά άρχισαν να μιλούν για τις εμπειρίες τους, οι οποίες αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης των ερευνητών (Hantzaroula, 2019). Ο όρος «κρυμμένα παιδιά» εμφανίζεται για πρώτη φορά το 1980 στον υπότιτλο

ξαρση της πανδημίας του Covid -19 καθιστούσε μια τέτοια συνάντηση επικίνδυνη. Έτσι, πραγματοποιήθηκε μια σειρά από τηλεφωνικές συνεντεύξεις· η πρώτη, τηλεφωνική, στις 11.07.22 με τον κ. Βενουζίου και στη συνέχεια στις 21.07.22, διαδικτυακή, με τον κ. Αλμπάλα. Από τότε και καθ' όλη τη διάρκεια συγγραφής της παρούσας εργασίας ήταν πάντα διαθέσιμοι να απαντούν σε ερωτήματα που προέκυπταν. Προσπάθησα να υποστηρίξω τις προσωπικές τους αφηγήσεις με πηγές και επιπρόσθετες πληροφορίες, να αξιοποιήσω ιστορικές έννοιες, να ερευνήσω το ιστορικό, κοινωνικό, ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής, ώστε να καταλήξω σε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με τα ερωτήματα που τέθηκαν και τα οποία αφορούσαν την ανέγερση των μνημείων στην Ελλάδα.

Χρυστάω, επίσης, ένα μεγάλο ευχαριστώ στον διευθυντή του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδας (ΚΙΣ), κ. Ηλία Φρεζή, για την έρευνα που πραγματοποίησε στα αρχεία του ΚΙΣ, προκειμένου να εντοπίσει και να μου παραχωρήσει τα πρακτικά των συνελεύσεων και την απόφαση, που αφορούν στη χωροθέτηση του μνημείου της Ζακύνθου.

Νιώθω, επίσης, την ανάγκη να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στον κ. Σαμουήλ Μόρδο, για τις αλλεπάλληλες τηλεφωνικές μας συνομιλίες και για το φωτογραφικό υλικό που μου παραχώρησε αναφορικά με το μνημείο της Ζακύνθου. Επιπλέον, οφείλω να τον ευχαριστήσω και για έναν ακόμη λόγο, καθώς μου παραχώρησε το νέο κεφάλαιο, το οποίο πρόκειται να προστεθεί στην επικείμενη επλουτισμένη με διορθώσεις και διευκρινίσεις, έκδοση του βιβλίου του με τίτλο *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου. Χρονικό πέντε αιώνων*. Χωρίς την παρέμβαση του κ. Μόρδου η αυτοψία στο μνημείο της Ζακύνθου, που πραγματοποιήθηκε από την επιβλέπουσα της παρούσας εργασίας κ. Αλεξάκη, θα ήταν αδύνατη.

Ακόμη, ευχαριστώ τις κυρίες Ματίλντα Μπεράχα και Κέλλυ Κόβο, οι οποίες ανήκουν στην ομάδα που επιμελήθηκε το μνημείο των «Ελλήνων Δικαίων των Εθνών», για το φωτογραφικό υλικό που μου έστειλαν και γιατί ήταν πάντα διαθέσιμες να ανταποκρίνονται άμεσα στις ερωτήσεις μου αναφορικά με το μνημείο.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω και στον αντιπρόεδρο του Πολιτιστικού Συλλόγου Αμάραντου Καρδίτσας κ. Αντώνη Παπαδάκο, όπως και στον πρόεδρο του Πολιτιστικού Συλλόγου Συκιάς Ημαθίας κ. Κώστα Ζιάκα για τις πληροφορίες που μου έδωσαν σχετικά με τα μνημεία που ανεγέρθηκαν

της γαλλικής ταινίας *Σαν να ήταν χτες*, αλλά μόνο μετά το συνέδριο της Νέας Υόρκης του 1991 ανακοινώνεται επίσημα ως όρος που προσδιορίζει μια ειδική κατηγορία επιζώντων του Ολοκαυτώματος (Βαρών -Βασάρ, 2020:89). Το 2011 ο σκηνοθέτης Βασίλης Λουλές στο ντοκιμαντέρ του με τίτλο *Φιλιά εις τα Παιδιά* παρουσίασε τις ιστορίες πέντε μικρών Εβραϊόπουλων στην Ελλάδα της γερμανικής Κατοχής τα οποία σώθηκαν από τον θάνατο χάρη σε οικογένειες χριστιανών που τα έκρυψαν. Μέσα από μαρτυρίες και ντοκουμέντα σκιαγραφείται η ζωή των πέντε κρυμμένων παιδιών στην κατεχόμενη Ελλάδα από την παιδική τους ηλικία ως τη σύγχρονη εποχή. Βλ. <https://mcf.gr/el/el-1317/> (Πρόσβαση 16.2.23).

σε καθένα από τα προαναφερόμενα χωριά κατά την διάρκεια των τηλεφωνικών συνεντεύξεων που είχαν την καλοσύνη να μου παραχωρήσουν.

Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στη μητέρα μου και τον σύζυγό μου που με στηρίζουν σε κάθε μου βήμα.

Εισαγωγή

Τα μνημεία² έχουν παίξει, διαχρονικά, σημαντικό ρόλο στην τόνωση της εθνικής συνοχής και στη διαμόρφωση της συλλογικής συνείδησης. Η δημόσια μνημειακή γλυπτική χρησιμοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τα έθνη-κράτη με στόχο τη συγκρότηση της συλλογικής μνήμης και της εθνικής ταυτότητας.³ Επίσης, κράτη που κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αι. βίωσαν τραυματικές πολεμικές και κατοχικές εμπειρίες είχαν περισσότερο την ανάγκη για συστηματική δημόσια διαπραγμάτευση και αποτύπωση της συλλογικής τους μνήμης με την ανέγερση μνημείων (Τενεκετζής, 2011β:23).⁴ Τα μνημεία γίνονται εργαλεία διαχείρισης της δημόσιας μνήμης, έκφραση των ιδεολογικών αντιπαράθεσεων και των πολιτικών και των «πολέμων» της μνήμης. Όπως αναφέρει ο Jacques Le Goff (1998:133), «οι εικόνες από το παρελθόν ταξινομημένες σύμφωνα με τη χρονολογική τάξη, τάξη των λόγων, της κοινωνικής μνήμης, επικαλούνται και μεταδίδουν την ανάμνηση των γεγονότων που αξίζουν να διατηρηθούν, επειδή η ομάδα βλέπει στα μνημεία της παρελθούσας ενότητας έναν παράγοντα ενοποίησης». Τα δημόσια μνημεία αναδεικνύονται, λοιπόν, ως το πρωτογενές πολιτιστικό-καλλιτεχνικό σχήμα μέσω του οποίου επιτυγχάνεται η μνημόνευση των ιστορικών γεγονότων και η διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης και μέσω αυτών πραγματοποιείται η μετάβαση από την ατομική στη δημόσια μνήμη.

Κατά κανόνα, τα μνημεία αναλαμβάνουν να εκφράσουν την επίσημη ιστορική αφήγηση και παράγουν συγκεκριμένα νοήματα, αν και προκύπτουν από τον συνδυασμό ποικίλων παραμέτρων. Η ανέγερση μνημείων είναι μια μέθοδος ανάκλησης της μνήμης και μέσω αυτών επιχειρείται η ανάδυση του παρελθόντος στο παρόν και η διαιώνισή του στο μέλλον. Αποτελούν υλικές δημιουργίες οι οποίες σχηματοποιούν και συντηρούν τη μνήμη, με απώτερο σκοπό τη λειτουργία τους ως μέσο το οποίο συμβάλλει στη διαιώνιση της συλλογικής μνήμης της κοινότητας που το ανήγειρε. Τα συμβατικά μνημεία που χαρακτήρισαν το μνημειακό τοπίο των εθνικών κρατών του 19ου και των αρχών του 20ου αι. ανεγέρθηκαν, στην πλειονότητά τους, με κρατική πρωτοβουλία. Τέτοια μνημεία πραγματεύονται το «ένδοξο» παρελθόν, αναδεικνύουν τον ηρωισμό των «μεγάλων ανδρών» του έθνους, προβάλλουν τις θυσίες και τις νίκες του και συμβάλλουν στη συγκρότηση εθνικών ταυτοτήτων. Κατευθύνουν τη μνήμη του θεατή σε συγκεκριμένες πτυχές του παρελθόντος, επιβάλλοντάς του, στην

² Στην παρούσα εργασία μας απασχολούν μνημεία που δημιουργήθηκαν εξ αρχής με σκοπό να μνημονεύσουν ένα γεγονός, γλυπτικές ή άλλες, δηλαδή, κατασκευές που καλούν σε εργασία μνήμης.

³ Σχολιάζοντας την πληθώρα τέτοιων μνημείων-εκφραστών της επίσημης μνήμης στις ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις, γίνεται ήδη σε πηγές των αρχών του 20^{ου} αι. λόγος για «αγαλματομανία» και «επιδημία μνημείων» (Αλεξάκη, 2020:387).

⁴ Αντίθετα τα κράτη που δεν είχαν εμπλακεί στον πόλεμο ή τήρησαν ουδέτερη στάση προτίμησαν την αποσιώπηση της πρόσφατης ιστορίας και απέφυγαν να κατασκευάσουν μνημεία που θα αφορούσαν τη μνήμη του Β' ΠΠ (Τενεκετζής, 2011β:23).

ουσία, τι πρέπει να θυμάται, παρέχοντας συγκεκριμένες ερμηνείες του παρελθόντος και προβάλλοντας «τη μια και μοναδική αλήθεια» για το παρελθόν (Αλεξιάκη, 2020:387).

Η εμβληματική μνήμη του Ολοκαυτώματος, κεντρικού ιστορικού γεγονότος της νεωτερικότητας αλλά παραγνωρισμένου κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες στην ευρωπαϊκή ιστορική συνείδηση, γέννησε πλήθος δημόσιων μνημείων, τόσο στην ευρωπαϊκή ήπειρο, όσο και σε άλλα σημεία του πλανήτη. Ιδιαίτερα από τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 και έπειτα, παρατηρείται στην Ευρώπη, αλλά και διεθνώς, ουσιαστική στροφή αναφορικά με τη μνημόνευση του Ολοκαυτώματος και των ολέθριων συνεπειών που προκάλεσαν τα φυλετικά ιδεολογήματα του ναζιστικού καθεστώτος. Τόποι μνήμης, τελετές μνήμης και μνημεία πληθαίνουν και τα συναντούμε σε μέρη και τοποθεσίες που διαδραμάτισαν κεντρικό ρόλο κατά τη διάρκεια του Β΄ΠΠ, αλλά και σε σημεία που δεν φαίνεται να σχετίζονται με αυτόν.

Τι γίνεται όμως στην περίπτωση της Γερμανίας που αναγκάστηκε να ενσωματώσει στο εθνικό της αφήγημα τα εγκλήματα που διέπραξε κατά τη διάρκεια του πολέμου; Πώς θα μπορούσαν τα συμβατικής αισθητικής μνημεία να αναπαραστήσουν το αδιανόητο που συνέβη στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης και τα τόσα άλλα εγκλήματα που διέπραξαν οι ναζί; Στη Δυτική Γερμανία, τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια και μέχρι τη δεκαετία του 1960, η μνημόνευση των θυμάτων γινόταν κυρίως με συμβατικούς τρόπους, όπως με την τοποθέτηση αναθηματικών πλακών σε σημεία όπου προηγουμένως υπήρχαν εβραϊκές συναγωγές, νεκροταφεία ή γειτονιές. Όταν ξεκίνησε, όμως, η συστηματική ανέγερση μνημείων σε μνημονικούς τόπους, παρατηρήθηκε μία στροφή προς την αφηρημένη και τη συμβολική γλώσσα, που θα κυριαρχήσει τις δεκαετίες 1960-1970 στη Δυτική Γερμανία και ευρύτερα στη δυτική Ευρώπη. Σύμφωνα με τον James Young (1993), η αφηρημένη γλώσσα προτιμήθηκε διότι θεωρήθηκε οικουμενικής εμβέλειας και ότι θα μπορούσε να προκαλέσει θετικά αισθήματα ενσυναίσθησης και συμπάθειας, ενώ ο Τενεκετζής (2011α) τονίζει πως το αφηρημένο μορφοπλαστικό ιδίωμα εξυπηρετούσε, καλύτερα, ιδιαίτερα στην περίπτωση της Δυτικής Γερμανίας, τις πολιτικές μνήμης που υιοθετήθηκαν μεταπολεμικά, καθώς έτσι απωθούνταν επώδυνες μνήμες και ευθύνες (Δαλαμήτρου, 2022:9). Αφηρημένη, εικονοκλαστική γεωμετρική γλώσσα θα χρησιμοποιηθεί, με νέους, ωστόσο, μορφολογικούς και χωροταξικούς όρους, και αρκετά αργότερα, με εμβληματική την περίπτωση του Μνημείου για τους δολοφονημένους Εβραίους της Ευρώπης στο Βερολίνο, το οποίο, έπειτα από περίπου δύο περίπου δεκαετίες συζητήσεων, δημόσιων αντιπαραθέσεων και διαγωνισμών, θα εγκαινιαστεί το 2005. Ως κεντρικός συμβολικός τόπος μνήμης της σύγχρονης γερμανικής ιστορίας και έκφραση της κρατικής πολιτικής μνήμης της επανενωμένης Γερμανίας, το μνημείο αυτό εξέφραζε την προγραμματική επιλογή των ιθυνόντων να έχει το «μνημείο αφηρη-

μένο και επομένως καθολικευτικό και οικουμενικό χαρακτήρα», όπως σχολιάζει ο Γιώργος Κόκκινος (2015: 76).⁵

Ως αντίθεση στη γενικευτική και αποπροσωποποιημένη μνημόνευση των θυμάτων του Ολοκαυτώματος και των ναζιστικών εγκλημάτων μέσα από την αφηρημένη γλώσσα των δεκαετιών 1960-1970, αλλά και στην προσπάθεια απομάκρυνσης από τα συμβατικά ηγεμονικά μνημεία του παρελθόντος, άρχισαν να εισάγονται τη δεκαετία του 1980, πρώτα στη Δυτική Γερμανία, τα «αντιμνημειακά» μνημεία. Νέοι Γερμανοί καλλιτέχνες που ανήκαν στην πρώτη γενιά επιγόνων των «θυτών» και επιθυμούσαν να ομολογηθούν τα εγκλήματα και να δείξει η γερμανική κοινωνία τα τραύματά της (Αλεξάκη, 2020:390), σε συνδυασμό με τη δικαιολογημένη επιφύλαξη έναντι των παραδοσιακών μνημειακών κατασκευών, οι οποίες είχαν ευρέως εργαλειοποιηθεί από τους εθνικοσοσιαλιστές, στράφηκαν σε εναλλακτικές, αντιμνημειακές μορφές αναπαράστασης του επώδυνου παρελθόντος στον δημόσιο χώρο (Young, 1992:271).

Αντίθετα από τα συμβατικά μνημεία που παρουσίαζαν συγκεκριμένες ερμηνείες του παρελθόντος, τα αντιμνημεία (counter-monuments) έρχονταν να αμφισβητήσουν τη «μια και μοναδική» ερμηνεία του παρελθόντος. Ο όρος *αντιμνημείο* εισάγεται για πρώτη φορά στην ιστοριογραφία των μνημείων από τον James Young, ο οποίος υποστήριξε ότι το αντιμνημείο δεν παγιδεύεται στην ψευδότητα της υλικότητας και της μονιμότητας, αμφισβητεί την ίδια του την ύπαρξη, «κοιτά προς τον θεατή και επιστρέφει το βάρος της μνήμης σε αυτόν» (Αλεξάκη, 2020: 392). Με αντισυμβατικές, προκλητικές, αντιηρωικές, ενίοτε αυτοϋπονομευτικές προτάσεις προσωρινών, εξαφανιζόμενων, άυλων, βυθισμένων, ανεστραμμένων, συμμετοχικών, αποκεντρωμένων, διάχυτων στην πόλη, επιτελεστικών και γενικά «ασυνήθιστων» έργων στον δημόσιο χώρο (Αλεξάκη, 2020: 388), στόχος των καλλιτεχνών ήταν να προκαλέσουν τον θεατή, να τον αναγκάσουν να αναλάβει ο ίδιος την ευθύνη να θυμάται, μια υποχρέωση που ως τότε είχε «ανατεθεί» στα ίδια τα μνημεία σύμφωνα με τον Young (1992:273).

Ωστόσο, οι διάφορες κοινωνικές και εθνικές ομάδες βίωσαν, και επέλεξαν να μνημονεύσουν, τον πόλεμο με διαφορετικούς, ακόμη και αντιμαχόμενους, τρόπους. Η ποικιλία των δημόσιων μνημείων για τον Β΄ΠΠ μαρτυρά τις αποκλίσεις μεταξύ των χωρών αναφορικά με το τι επιλέγει να θυμάται η κάθε χώρα, η κάθε κοινωνική ομάδα σε σχέση με τους εθνικούς στόχους και τις ανάγκες

⁵ Σχολιάζοντας τον ρόλο του εικονοκλαστικού λεξιλογίου στην αναπαράσταση του μοναδικά ακραίου ιστορικού γεγονότος της εβραϊκής γενοκτονίας, ο Κόκκινος (2015: 275-276) σημειώνει πως «Οι πειραματικές μορφές τέχνης βρίσκονται σε προνομιακή θέση στο ζήτημα της δυνατότητας προσέγγισης του Ολοκαυτώματος υπό την έννοια ότι, πρώτον, προϋποθέτουν τον προβληματισμό αναφορικά με την αισθητική δυνατότητα και την ηθική νομιμότητα της αναπαράστασης της ιστορικά μοναδικής αυτής τραυματικής εμπειρίας και, δεύτερον, ότι καθιστούν προφανές πως η αισθητική μετουσίωση της καταστροφής παραμένει προγραμματικά μετέωρη και υπό διαρκή αναίρεση στο έργο τέχνης, δεδομένου ότι ο ακραίος τρόμος και η φρίκη δεν μπορεί και δεν πρέπει να γεννούν αισθητική απόλαυση, δηλαδή, αφενός μεν, αυτοεπιβεβαίωση των μηχανισμών καταστροφής και αφετέρου υπέρβαση, κάθαρση και λύτρωση».

της. Έτσι, ενώ στη δυτική Ευρώπη από το τέλος της δεκαετίας του 1970, τα δημόσια μνημεία αφιερώνονται στο μοναδικά ακραίο γεγονός του Ολοκαυτώματος, στη Σοβιετική Ένωση αλλά και στις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ επικράτησε, ιδιαίτερα την πρώτη μεταπολεμική περίοδο και τουλάχιστον μέχρι τον θάνατο του Στάλιν το 1953, το μοτίβο του στρατιώτη-νικητή, αφού η ΕΣΣΔ επέλεξε να προβάλλει στη δημόσια μνήμη τον ρόλο της ως αδιαμφισβήτητης νικήτριας αντιφασιστικής δύναμης.⁶ Στη συνέχεια, από τη δεκαετία του 1970 και μετά, κυριάρχησε στις χώρες του «Ανατολικού Μπλοκ» το μοτίβο της συνεργασίας των πολιτών και των εθνών που νίκησαν τον φασισμό (Τενεκετζής, 2011α:277). Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι και κατά τη μεταπολεμική περίοδο τα μνημεία αναλαμβάνουν τον ρόλο του εκφραστή αλλά και διαμορφωτή της εκάστοτε κυρίαρχης επίσημης μνήμης.

Στην Ελλάδα, οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις επέλεξαν την «πολιτική της λήθης» σε ό,τι αφορά τη γερμανική Κατοχή και την Αντίσταση, εξαιτίας του Εμφυλίου πολέμου που ακολούθησε μετά την απελευθέρωση της χώρας. Η μνήμη που επιλέχθηκε για να επενδύσει το εθνικό αφήγημα σχετικά με τον Β΄ΠΠ ήταν αυτή της επετείου του «ΟΧΙ» που μνημόνευε με τρόπο επιλεκτικό το πρόσφατο τραυματικό παρελθόν και στόχευε να συγκροτήσει την ταυτότητα ενός έθνους ενωμένου, που κατάφερε να ξεπεράσει το έντονα διχαστικό και βίαιο παρελθόν του. Οι μεταπολεμικοί ηγέτες θέλησαν να «εθνικοποιήσουν τη μεταπολεμική εμπειρία και να δημιουργήσουν μια επίσημη μνήμη για τον πόλεμο [...] ενισχύοντας την εθνοποιητική διαδικασία» (Τενεκετζής, 2011β:410). Οι μνήμες του Εμφυλίου ήταν ακόμη νωπές παρόλη την προσπάθεια της πολιτικής εξουσίας να επιβάλει τη λήθη. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, η πρωτοβουλία ανέγερσης κάποιου μνημείου μπορούσε να πυροδοτήσει πάθη του πρόσφατου παρελθόντος, αφού υπήρχε κίνδυνος να επαναφέρει στη δημόσια σφαίρα τις συγκρουσιακές πτυχές του. Έτσι, επιλέχθηκε να διατηρηθεί μέσω των μνημείων η μνήμη του έπους του '40 ως η μοναδική μνήμη του πολέμου. Μια διαφορετική επίσημη κρατική δημόσια μνήμη θεωρήθηκε από τις συντηρητικές κυβερνήσεις ότι θα μπορούσε να διαταράξει τις ισορροπίες στο πολιτικό και κοινωνικό προσκήνιο. Η 28^η Οκτωβρίου, η επέτειος του ΟΧΙ, θεσπίστηκε το 1952 επίσημα από το ελληνικό κράτος ως εθνική εορτή και ο ελληνοϊταλικός πόλεμος αναδείχθηκε ως η μόνη μνήμη του Β΄ΠΠ. Η γερμανική Κατοχή και η ελληνική Αντίσταση δεν βρήκαν θέση στην εθνική συλλογική μνήμη. Όπως αναφέρει ο Τενεκετζής, «η δημόσια μνήμη του έπους του '40 και του αγώνα κατά των Γερμανών τέθηκε υπό κρατική πρόνοια και η επίσημη εκδοχή της δημόσιας ιστορίας επέβαλε την ολοκληρωτική σιωπή για τα κατοχικά εγκλήματα και την Εθνική Αντίσταση» (2011β:432).

⁶ Αναλυτικά για τα μνημεία για τον Β΄ΠΠ στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης βλ. το σχετικό κεφάλαιο (σελ. 269-406) στο Τενεκετζής, Α. (2020), *Τα μνημεία για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Εικονομαχίες στην Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου (1945-1975)*. Αθήνα: Ασίνη.

Στο ελληνικό μνημειακό τοπίο των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών δεν υιοθετείται η μοντέρνα γλώσσα της αφαίρεσης για τα δημόσια μνημεία, όπως συνέβη στη δυτική Ευρώπη από τη δεκαετία του 1960. Έτσι, τα πρώτα μνημεία μετά τον πόλεμο στην Ελλάδα σχετίζονταν με τον ελληνοϊταλικό πόλεμο και είχαν έντονα ρεαλιστικό χαρακτήρα, ο οποίος εξέφραζε την ιδέα της συνέχειας του έθνους από την αρχαιότητα ως τη σύγχρονη εποχή. Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα δεν είχαν θέση μνημεία που σχετίζονταν με τη γερμανική Κατοχή, την Αντίσταση, πόσο μάλλον με το Ολοκαύτωμα. Τα πρώτα μνημεία για το Ολοκαύτωμα εμφανίστηκαν στην ελληνική επικράτεια μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980,⁷ ενώ η Αθήνα είναι η τελευταία πρωτεύουσα της Ευρώπης η οποία απέκτησε μνημείο Ολοκαυτώματος, μόλις το 2010 (Δρουμπούκη, 2014:292).

Παρακολουθώντας τις εξελίξεις στο διεθνές μνημειακό τοπίο μέσα από τη μελέτη της διεθνούς και της εγχώριας βιβλιογραφίας, στην παρούσα εργασία εξετάζεται το πώς έχουν αποτυπωθεί στον δημόσιο χώρο, στην Ελλάδα και διεθνώς, ιστορίες διάσωσης Εβραίων, μέσω μνημείων. Στην πλειονότητά τους πρόκειται για μνημεία που ανεγέρθηκαν με πρωτοβουλίες Εβραίων, προκειμένου να τιμηθούν μη Εβραίοι, οι οποίοι με κίνδυνο της ζωής τους έσωσαν Εβραίους κατά την περίοδο του διωγμού τους από το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς. Πολλοί από τους διασώστες Εβραίων που μνημονεύονται σε δημόσια μνημεία έχουν τιμηθεί με τη διάκριση των «Δίκαιων των Εθνών».

Τα μνημεία αυτά θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «μνημεία ευγνωμοσύνης». Ο όρος «μνημεία ευγνωμοσύνης» δεν συναντάται, παρά ελάχιστα, σε ελληνόγλωσσα κείμενα. Τον χρησιμοποίησε ο Βίκτωρ Βενουζίου στις μεταξύ μας συζητήσεις στο πλαίσιο διεξαγωγής της έρευνας για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας. Η περίπτωση του Βίκτωρα Βενουζίου -ο οποίος υπήρξε ένα από τα «κρυμμένα παιδιά» της Κατοχής- και του μνημείου ευγνωμοσύνης που αφιέρωσε στους κατοίκους του χωριού Αμάραντος στην Καρδίτσα παρουσιάζονται αναλυτικά στο 5^ο κεφάλαιο της εργασίας. Στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία βρίσκουμε τον όρο “monuments in/of gratitude”, αλλά δεν αφορά αποκλειστικά σε μνημεία που ανεγέρθηκαν από Εβραίους για να τιμήσουν τους διασώστες τους. Για παράδειγμα, η Dominika Czarnecka στη μελέτη της *Monuments in Gratitude to the Red Army in Communist and Post-Communist Poland* (2021) εξετάζει μνημεία στην Πολωνία της κομμουνιστικής και μετα-κομμουνιστικής περιόδου που αφιερώθηκαν στον Κόκκινο Στρατό. Στη Σερβία, συναντούμε το Μνημείο Ευγνωμοσύνης προς τη Γαλλία, με το οποίο μνημονεύεται η βοήθεια που προσέφεραν οι Γάλλοι στη Σερβία κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.⁸ Στη Βουλγαρία, υπάρχει το *Μνημείο Ευγνωμοσύνης* (“Monument of Gratitude”), αφιερωμένο στη διάσωση των Ε-

⁷ Το πρώτο μνημείο Ολοκαυτώματος ανεγέρθηκε το 1987 στη Λάρισα (Δρουμπούκη, 2014:243).

⁸ Βλ. “Renewal of the Monument of Gratitude to France is a renewal of grateful memory”, 2018, <https://www.mod.gov.rs/eng/12318/obnova-spomenika-zahvalnosti-francuskog-je-obnova-zahvalnog-secanja-12318> (Πρόσβαση 29.12.22).

βραίων της Φιλιππούπολης, οι οποίοι, όπως και οι περισσότεροι Βούλγαροι Εβραίοι, επέζησαν του Β΄ΠΠ.⁹ Το *Μνημείο Ευγνωμοσύνης* εγκαινιάστηκε στις 10 Μαρτίου 1998 σε πλατεία στην πρώην εβραϊκή συνοικία της Φιλιππούπολης. Η επιγραφή στη βάση του μνημείου φέρει αφιέρωση στα Εβραϊκά, Αγγλικά και Βουλγαρικά: «Σε όλους όσους βοήθησαν να σωθούμε στις 10 Μαρτίου 1943, από την ευγνώμονα εβραϊκή κοινότητα της Φιλιππούπολης». Κάθε χρόνο, πραγματοποιείται στο μνημείο επιμνημόσυνη δέηση με τη συμμετοχή των μελών της εβραϊκής κοινότητας, του δημοτικού συμβουλίου της πόλης και της ορθόδοξης Εκκλησίας.¹⁰

Στον διεθνή χώρο, τα μνημεία που αφιερώνονται σε όσους διέσωσαν Εβραίους κατά την περίοδο του Β΄ ΠΠ αφορούν στην πλειοψηφία τους άτομα που έχουν τιμηθεί με τον τίτλο του «Δικαίου μεταξύ των Εθνών» και είναι γνωστά ως “Monuments of the Righteous”, δηλαδή ως «Μνημεία των Δικαίων των Εθνών». Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιώ τον όρο «μνημεία ευγνωμοσύνης» αναφερόμενη στα μνημεία που ανεγέρθηκαν από Εβραίους για να τιμήσουν τους μη Εβραίους που βοήθησαν στη διάσωσή τους, είτε αυτοί έχουν λάβει τον τίτλο του «Δικαίου των Εθνών» είτε όχι.

Εικ.1. Το *Μνημείο Ευγνωμοσύνης* (Monument of Gratitude) στη Φιλιππούπολη της Βουλγαρίας, 1998. Φωτογραφία:

<https://www.memorialmuseums.org/eng/denkmaeler/view/1118/Denkmal-der-Dankbarkeit>

⁹ Ωστόσο, οι βουλγαρικές αρχές παρέδωσαν πάνω από 11.000 Εβραίους από τα κατεχόμενα εδάφη της Ελλάδας και της Γιουγκοσλαβίας στα SS, τα οποία τους απέλασαν στο στρατόπεδο θανάτου της Τρεμπλίνκα και τους δολοφόνησαν εκεί. Για την εφαρμογή του ναζιστικού προγράμματος εκτοπισμού και εξόντωσης των Εβραίων στη Βουλγαρία και τη βουλγαρική ζώνη Κατοχής στην Ελλάδα βλ. Γκρινμπεργκ, Ν. (2013), *Ντοκουμέντα «...ανατίθεται στην Επιτροπή εβραϊκών υποθέσεων να εκτοπίσει στην Πολωνία 20.000 Εβραίους...»*. Βασίλης Ριτζαλέος (επιμ), Νικολέτα Ραλτσέβα (μετάφραση) Βίκτωρ Βανουζίου (χορηγία). Κομοτηνή: Παρατηρητής της Θράκης.

¹⁰ Βλ. περισσότερα σχετικά με το *Μνημείο Ευγνωμοσύνης* της Φιλιππούπολης στο <https://www.memorialmuseums.org/eng/denkmaeler/view/1118/Denkmal-der-Dankbarkeit> (Πρόσβαση 23.12.22).

Ενώ τα μνημεία για το Ολοκαύτωμα έχουν, διεθνώς, αποτελέσει αντικείμενο μελέτης, τα μνημεία ευγνωμοσύνης είναι λιγότερο γνωστά και απουσιάζουν εξειδικευμένες μελέτες που να επικεντρώνονται στη μνήμη της διάσωσης των Εβραίων μέσω της ανέγερσης τέτοιου είδους μνημείων. Ξεκινώντας λοιπόν από τη μελέτη των ιστορικών γεγονότων που οδήγησαν στη δημιουργία τέτοιων μνημείων, επιδιώκεται στην παρούσα εργασία να συγκροτηθεί η «βιογραφία» ορισμένων εμβληματικών μνημείων ευγνωμοσύνης και μνημονικών τόπων από το διεθνές μνημονικό περιβάλλον, ενώ ιδιαίτερη έμφαση δίνεται σε όσα μνημεία ευγνωμοσύνης μπορέσαμε να εντοπίσουμε στην Ελλάδα. Τα μνημεία αυτά ερευνώνται στο ιστορικό τους συγκείμενο, μέσα από τρεις άξονες: τον ιστορικό (αφορά το αναπαριστώμενο ιστορικό γεγονός), τον πολιτικό (αφορά τους λόγους ανέγερσης) και τον κοινωνικό (αφορά την σχέση του μνημείου με την κοινωνική ιστορία και την παραγωγή διαλόγου με αυτήν) (Δρουμπούκη, 2014:245). Το κάθε μνημείο αντιμετωπίζεται σαν «κείμενο» και καταβάλλεται προσπάθεια να μελετηθούν ποικίλες παράμετροι: οι διαδικασίες δημιουργίας του, τα εμπλεκόμενα πρόσωπα και φορείς, τα μορφολογικά/αισθητικά χαρακτηριστικά του, η υποδοχή του από την κοινή γνώμη και, βέβαια, εξετάζεται η μνήμη που κάθε φορά παράγεται σε σχέση με το εθνικό και συλλογικό αφήγημα.

Η μεθοδολογία έρευνας που ακολουθήθηκε στηρίχτηκε σε βιβλιογραφική έρευνα, σε προφορικές συνεντεύξεις με ανθρώπους που έλαβαν ή στήριξαν πρωτοβουλίες ανέγερσης μνημείων ευγνωμοσύνης στην Ελλάδα, ενώ για τις ανάγκες της εργασίας διενεργήθηκε επιτόπια έρευνα-αυτοψία σε μνημεία στην Ελλάδα καθώς και αρχειακή έρευνα σε δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς και σε προσωπικά αρχεία.

1. Ιστορίες Διάσωσης των Εβραίων και οι «Δίκαιοι των Εθνών»

1.1 Προσπάθειες διάσωσης των Εβραίων κατά τον Β΄ ΠΠ.

Ο Β΄ ΠΠ αποτελεί ίσως το σημαντικότερο ιστορικό γεγονός του 20ού αιώνα. Κατά τη διάρκεια του Β΄ ΠΠ συντελέστηκε η πιο άγρια και μαζική δίωξη στην ιστορία της ανθρωπότητας, αυτή των Εβραίων της Ευρώπης. Το Ολοκαύτωμα, όπως ονομάστηκε η «συστηματική, κρατικά σχεδιασμένη και υποστηριζόμενη δίωξη και δολοφονία έξι εκατομμυρίων Εβραίων» (Εγκυκλοπαίδεια Ολοκαυτώματος, 2022) αποτελεί την απόλυτη έκφραση αντισημιτισμού και διήρκεσε περισσότερα από δέκα έτη (1933-1945). Η δίωξη των Εβραίων από τη ναζιστική Γερμανία σταδιακά γινόταν όλο και πιο ακραία και υπολογίζεται ότι σε όλη την Ευρώπη θανατώθηκαν τα δύο τρίτα των Εβραίων.

Το Ολοκαύτωμα, ή «Σοά»,¹¹ στην ουσία ξεκίνησε την εποχή που ο Χίτλερ και το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα (NSDAP) κατέλαβαν την εξουσία το 1933. Οι Εβραίοι άρχισαν να στοχοποιούνται και οι επιχειρήσεις εναντίον τους γίνονταν όλο και πιο βίαιες, με αποκορύφωμα την οργάνωση και την εφαρμογή του σχεδίου εξόντωσής τους, γνωστό ως «Τελική Λύση».¹² Οι διώξεις κατά των Εβραίων είχαν πολλές μορφές και περιλάμβαναν νομικές διακρίσεις, αποκλεισμό από τον δημόσιο βίο, οργανωμένη βία, εκτοπισμούς και στην κορύφωσή τους, εγκλεισμό και εξόντωση στα στρατόπεδα εξόντωσης και καταναγκαστικής εργασίας. Παρ' όλη τη βία και την ενορχηστρωμένη προσπάθεια αφανισμού των Εβραίων, υπήρξαν κάποιοι που επέζησαν. Αυτό έγινε χάρη σε συγκεκριμένες συγκυρίες, επιλογές, παροχή βοήθειας και, φυσικά, τύχη. Κάποιοι Εβραίοι κατάφεραν να δραπετεύσουν από τη γερμανοκρατούμενη Ευρώπη, ενώ κάποιοι άλλοι επέζησαν εντός της Ευρώπης, χάρη στις προσπάθειες διάσωσής τους. Η διάσωση των Εβραίων περιλαμβάνει τις ενέργειες μη Εβραίων, οι οποίες είχαν ατομικό ή και οργανωμένο χαρακτήρα με σκοπό να σωθούν από τον εκτοπισμό και την εξόντωση οι Εβραίοι, ενώ παράλληλα οι άνθρωποι που βοηθούσαν συχνά διακινδύνευαν την ίδια τους τη ζωή (Εγκυκλοπαίδεια Ολοκαυτώματος, 2022γ).

Η διάσωση των Εβραίων δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Οι επιχειρήσεις διάσωσης είχαν περιορισμένη εμβέλεια, ενώ οι διασώστες συχνά αντιμετώπιζαν προβλήματα, τόσο σε σχέση με το ότι έβαζαν σε κίνδυνο τη ζωή τους αλλά και σε σχέση με το γεγονός ότι συχνά ήταν δύσκολο να εφοδιάζουν και να συντηρούν τους διασωθέντες. Η πιο γνωστή και ολοκληρωμένη επιχείρηση διάσωσης έγινε στη Δανία, όταν το 1943 οι Γερμανοί επέβαλαν στρατιωτικό νόμο. Κατά τη διάρκεια αυτής της έκτακτης αναστολής της πολιτικής εξουσίας, σχεδιαζόταν η απέλαση των Εβραίων της Δανίας. Ένας

¹¹ Σοά: στα Εβραϊκά σημαίνει καταστροφή (Εγκυκλοπαίδεια Ολοκαυτώματος, 2022α).

¹² Η ναζιστική «Τελική Λύση του Εβραϊκού Ζητήματος» (Endlösung der Judenfrage) ήταν η προμελετημένη και συστηματική μαζική δολοφονία των Ευρωπαίων Εβραίων. Ήταν το τελικό στάδιο του Ολοκαυτώματος και πραγματοποιήθηκε από το 1941 έως το 1945 (Εγκυκλοπαίδεια Ολοκαυτώματος, 2022β).

Γερμανός επιχειρηματίας κατάφερε να μάθει την ακριβή ημερομηνία της επιχείρησης εκτοπισμού (1-2 Οκτωβρίου 1943) και ειδοποίησε εγκαίρως τις αρχές της χώρας. Με τη συνεργασία μη Εβραίων φίλων και γειτόνων τους, οι Εβραίοι της Δανίας κρύφτηκαν σε διάφορα μέρη ανά τη χώρα και τις επόμενες ημέρες μεταφέρθηκαν στην ασφαλή Σουηδία με τις βάρκες Δανών ψαράδων.¹³ Είναι χαρακτηριστικό ότι διασώθηκαν 7.200 από τους 7.800 Εβραίους της Δανίας. Στην Πολωνία, επίσης, διασώθηκαν Εβραίοι, γιατί εκεί είχαν αναπτυχθεί και δρούσαν οργανώσεις, όπως το Συμβούλιο Βοήθειας προς τους Εβραίους, οι οποίες βοηθούσαν με ποικίλους τρόπους τους Εβραίους της χώρας.¹⁴ Από τον Ιούλιο του 1942 μέχρι το φθινόπωρο του 1944 περίπου 20.000 Εβραίοι ζούσαν κρυφά χάρη στη βοήθεια απλών πολιτών (Εγκυκλοπαίδεια Ολοκαυτώματος, 2022γ). Η Αλβανία υπήρξε η μόνη ευρωπαϊκή χώρα στην οποία οι Εβραίοι, που ζούσαν εκεί στο τέλος του πολέμου ήταν περισσότεροι (γύρω στους 2.000) από τον αριθμό των Εβραίων που ζούσαν εκεί προπολεμικά (γύρω στους 200). Σχεδόν όλοι οι Εβραίοι της Αλβανίας, καθώς και όλοι οι πρόσφυγες Εβραίοι που διέφυγαν στην Αλβανία κατά τη διάρκεια του πολέμου, σώθηκαν χάρη σε Αλβανούς μη Εβραίους (Yad Vashem, 2022γ).

Κοντά στις απαγορεύσεις, τις πρακτικές αποκλεισμού από τη δημόσια ζωή, τη στέρηση στοιχειωδών ατομικών ελευθεριών και πολιτικών δικαιωμάτων και τη δήμευση περιουσιών έως τον εκτοπισμό και την τελική εξόντωση που εφάρμοσαν οι ναζί και οι συνεργάτες τους, ένας άλλος παράγοντας που συνέβαλε στην τύχη – αφανισμό ή διάσωση- των Εβραίων, υπήρξε η στάση των μη Εβραίων απέναντι στους Εβραίους γείτονές τους ή απέναντι στους Εβραίους πρόσφυγες που επιχειρήσαν να διαφύγουν του διωγμού, αναζητώντας απελπισμένα ένα καταφύγιο. Σε γενικές γραμμές, ο τρόπος που αντέδρασαν οι μη Εβραίοι Ευρωπαίοι κυμάνθηκε μεταξύ αδιαφορίας και τυφλού μίσους

¹³ Η Σουηδία είχε διακηρύξει την ουδετερότητά της και συνέχισε τις κερδοφόρες εμπορικές της συναλλαγές με τη ναζιστική Γερμανία ακόμη και όταν ήρθαν στο φως τα μαζικά και αποτρόπαια εγκλήματα του εθνικοσοσιαλισμού. Μάλιστα, ακόμη και τότε συνέχισε να συμμετέχει στην τροφοδοσία της εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας με σιδηρομετάλλευμα σε ποσοστό 40%. Βλ. σχετικό κεφάλαιο (σελ. 154-156) στο Κόκκινος, Γ. (2015). *Το Ολοκαύτωμα. Η διαχείριση της τραυματικής μνήμης. Θύτες και Θύματα*. Αθήνα: Gutenberg.

¹⁴ Στην ίδια χώρα όμως, πραγματοποιήθηκε και το τελευταίο πογκρόμ της Ευρώπης. Στις 4 Ιουλίου του 1946, στο Κιέλτσε 42 Πολωνοεβραίοι, μερικοί απ' αυτούς επιζώντες του Ολοκαυτώματος, άλλοι παλινοστούντες από τη Σοβιετική Ένωση, όπου είχαν καταφύγει κατά τη διάρκεια του Β' ΠΠ, δολοφονήθηκαν από τον εξαγριωμένο όχλο μετά από φήμες που είχαν κυκλοφορήσει ότι τα θύματα είχαν απαγάγει δήθεν ένα παιδί χριστιανών. Έπειτα από το γεγονός αυτό χιλιάδες Πολωνοεβραίοι εγκατέλειψαν τότε την Πολωνία. Βλ. <https://rb.gy/ospezl> (Πρόσβαση 17.2.23). Τον Ιούλιο του 1941 στο Γεντβάμπνε της ανατολικής Πολωνίας έγινε πογκρόμ με θύματα πολλούς Εβραίους. Δράστες θεωρείται ότι ήταν οι ίδιοι οι Πολωνοί γείτονες των Εβραίων. Μέχρι σήμερα, οι διαφορετικές έρευνες δεν συμφωνούν ως προς τον ακριβή αριθμό των θυμάτων ο οποίος κυμαίνεται ανάμεσα στα 600 και 1600 άτομα. Το Γεντβάμπνε θεωρείται μια από τις αγριότερες περιπτώσεις σφαγής Εβραίων από Πολωνούς κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου βλ. GROSS, J. T. (2001). *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton University Press. <http://www.jstor.org/stable/j.ctt12f4b1> (Πρόσβαση 17.2.23). Στα παραπάνω γεγονότα αλλά και σε άλλες εκδηλώσεις του πολωνικού αντισημιτισμού καθώς και στους πολέμους της μνήμης που εκδηλώθηκαν στη μεταπολεμική Πολωνία αναφέρεται η Έλλη Λεμονίδου σε σχετικό κεφάλαιο «Οι πόλεμοι της μνήμης στην Πολωνία» (σελ.129-151), στο Κόκκινος, Γ. Λεμονίδου, Ε. Αγτζίδης Β. (2010). *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*. Αθήνα: Ταξιδευτής.

(Yad Vashem, 2022a1). Μόνο ένας πολύ μικρός αριθμός μη Εβραίων Ευρωπαίων αντιστάθηκε στο ολέθριο κύμα απέχθειας, μίσους, προδοσίας και βίας απέναντι σ' αυτούς τους διωκόμενους πληθυσμούς και τους πρόσφερε βοήθεια και καταφύγιο.

Οι άνθρωποι που βοήθησαν τους Εβραίους ανήκαν σε διάφορα θρησκευόμενα, ενώ σε πολλές περιπτώσεις διέθεσαν ακόμη και τους τόπους λατρείας τους, οι οποίοι έγιναν καταφύγια. Ακόμη, άνθρωποι με επιρροή, όπως ο Σουηδός διπλωμάτης Raoul Wallenberg (Ραούλ Βάλενμπεργκ), για τον οποίο γίνεται ιδιαίτερη μνεία στη συνέχεια, ή ο Ελβετός διπλωμάτης Karl Lutz (Καρλ Λουτς) χρησιμοποίησαν την επιρροή τους ώστε να προμηθεύσουν Εβραίους με πλαστά σουηδικά διαβατήρια προκειμένου να σωθούν. Ο Γερμανός βιομήχανος Όσκαρ Σίντλερ επίσης, κατάφερε και διέσωσε χίλιους Εβραίους από τον εγκλεισμό στο στρατόπεδο του Άουσβιτς. Πολίτες και ομάδες από τις ΗΠΑ οργάνωσαν τη διάσωση πολλών ομοθρήσκων τους. Από ιστορική άποψη, δεν είναι πάντα εύκολο να προσδιορίσουμε γιατί κάποιοι άνθρωποι βοήθησαν Εβραίους κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος. Σε τελική ανάλυση, τα κίνητρα είναι ένας προσωπικός παράγοντας που δεν περιλαμβάνεται πάντοτε στα ιστορικά έγγραφα. Κατά τους Λάμψα και Σιμπή το οικονομικό συμφέρον υπήρξε ένα από τα κίνητρα που ώθησαν στη διάσωση των Εβραίων (Λάμψα & Σιμπή, 2021:168-169). Οι προσπάθειες όλων αυτών των ανθρώπων φανέρωσαν ότι υπάρχει ελπίδα και ότι η ατομική επιλογή, όπως και η θέληση κάποιων ανθρώπων μπορεί να αλλάξει τη μοίρα άλλων. Βέβαια, η γενοκτονία είναι ένα γεγονός συντελεσμένο και το ποσοστό των Εβραίων που διασώθηκαν είναι πάρα πολύ μικρό σε σχέση με όσους χάθηκαν (Εγκυκλοπαίδεια Ολοκαυτώματος, 2022γ).

Το Ολοκαύτωμα των Εβραίων, ο αφανισμός 6.000.000 ανθρώπων και ανάμεσά τους πολλών χιλιάδων Ελλήνων Εβραίων, αποτελεί το μεγαλύτερο έγκλημα της σύγχρονης ιστορίας (Μόλχο, 2015:44). Είναι πάρα πολύ δύσκολο να εντοπίσει κανείς θετικές πτυχές των γεγονότων που αφορούν τον Β΄ ΠΠ. Μια τέτοια θετική πτυχή είναι και η διάσωση Εβραίων που κατάφεραν να κρυφτούν και να αποφύγουν τα βασανιστήρια και τον θάνατο. Η βιβλιογραφία επικεντρώνεται κυρίως στην ιστορία αυτών που χάθηκαν και όχι σε όσους σώθηκαν. Συγκριτικά με όσους χάθηκαν οι Εβραίοι που κρύφτηκαν και διασώθηκαν, ειδικά στην Ελλάδα, είναι λίγοι, αποτελούν όμως και αυτοί κομμάτι της ιστορίας. Πρέπει να ειπωθεί και η δική τους ιστορία και να αναδειχτούν οι παράγοντες που οδήγησαν στη διάσωσή τους. Οι Έλληνες Εβραίοι κατόρθωσαν να κρυφτούν σε πόλεις, στην επαρχία, σε απομονωμένα ορεινά χωριά αλλά και σε νησιά. Από τη στιγμή που άρχισε να εφαρμόζεται η πολιτική της εξόντωσης, κάθε βήμα που έκαναν οι Εβραίοι για να σωθούν αποτελούσε πράξη αντίστασης. Τέτοιες ενέργειες ήταν η δωροδοκία υπαλλήλων, αστυνομικών ή προδοτών, η πληρωμή οικογενειών για την εξασφάλιση καταφυγίου, η αλλαγή θρησκευόμενου και η ένταξή τους στα αντιστασιακά κινήματα. Η έρευνα, ασχολούμενη για δεκαετίες με το τραγικό γεγονός του Ολοκαυτώματος, παρέ-

λειψε να φωτίσει τις ιστορίες ανθρώπων οι οποίοι αντιστάθηκαν στον σχεδιαζόμενο αφανισμό τους από τον κατακτητή, τον πολέμησαν, όσοι ήταν σε θέση να το κάνουν, και όσοι δεν μπόρεσαν, κρύφθηκαν και διασώθηκαν (Χανδρινός 2020).

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να ερευνήσει τα «μνημεία ευγνωμοσύνης» των Εβραίων που αποτελούν το επιστέγασμα της μνήμης των προσπαθειών διάσωσής τους αλλά και να αναδείξει ιστορίες διάσωσης των Ελλήνων Εβραίων, να εξετάσει τους παράγοντες που συνέβαλαν στη διάσωσή τους, ερευνώντας τη στάση και τη συμπεριφορά των τοπικών αρχών, του ντόπιου πληθυσμού, των Εβραϊκών Συμβουλίων και εν τέλει του ελεύθερου κόσμου. Από τους 77.377 Εβραίους που ζούσαν στην ελληνική επικράτεια πριν αρχίσει ο διωγμός, επέζησαν 10.226, δηλαδή το ποσοστό μείωσης του πληθυσμού των Εβραίων αγγίζει το 86% (Λάμψα & Σιμπή 2021:17). Οι αριθμοί μας κάνουν να αναρωτιόμαστε αν πράγματι υπήρξε διάσωση ενός μέρους του εβραϊκού πληθυσμού της Ελλάδας, ειδικά αν αναλογιστούμε ότι η κοινότητα της Θεσσαλονίκης αφανίστηκε σχεδόν ολοσχερώς. Υψηλά ποσοστά διάσωσης συναντούμε στη Θεσσαλία και στην Αθήνα. Ο εκτοπισμός των Εβραίων της Θεσσαλονίκης συνέβαλε στο να σωθούν οι Εβραίοι από άλλα μέρη της Ελλάδας. Τα κριτήρια που έπαιξαν ρόλο στη διάσωσή τους σχετίζονται με τις σχέσεις που είχαν αναπτύξει οι Εβραίοι με τον ντόπιο πληθυσμό, τον βαθμό αφομοίωσης της κάθε κοινότητας, την οικονομική ισχύ τους, την στάση των τοπικών αρχών και τη δράση των αντιστασιακών οργανώσεων. Η περίπτωση της Αθήνας, στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια, αποτέλεσε πρότυπο για τις εβραϊκές κοινότητες της Λάρισας και του Βόλου, οι οποίες προμήθευσαν με πλαστές ταυτότητες τον εβραϊκό πληθυσμό και σε συνεργασία με τον τοπικό κλήρο και το ΕΑΜ κατόρθωσαν να φυγαδεύσουν και να διασώσουν το μεγαλύτερο μέρος του (Λάμψα & Σιμπή 2021:21).

1.2 Οι «Δίκαιοι των Εθνών»

Η διάσωση Εβραίων από μη Εβραίους αποτέλεσε μια πράξη ύψιστης ανθρωπιάς και για τον λόγο αυτό, λήφθηκαν πρωτοβουλίες για τη διατήρηση της μνήμης της διάσωσης από το Γιαντ Βασέμ. Το Γιαντ Βασέμ αποτελεί το Διεθνές Κέντρο Μνήμης του Ολοκαυτώματος στο Ισραήλ.¹⁵ Ιδρύθηκε το 1953 με απόφαση της Κνέσετ (Ισραηλιτικό Κοινοβούλιο) με αποστολή τη διατήρηση της μνήμης, την έρευνα και την εκπαίδευση σχετικά με την εβραϊκή γενοκτονία. Μεταξύ άλλων, το Γιαντ Βασέμ μελετά και τεκμηριώνει τη δράση των «Δικαίων των Εθνών», όσων, δηλαδή, διακινδύνεψαν τη ζωή τους για να διασώσουν Εβραίους κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος και τιμά τη μνήμη τους.

Ο τίτλος του «Δικαίου των Εθνών» αποδίδεται σε άτομα τα οποία δεν είναι Εβραίοι και έχουν τιμηθεί από το Γιαντ Βασέμ, διότι διακινδύνεψαν τη ζωή τους προκειμένου να βοηθήσουν Εβραίους

¹⁵ Η φράση *Yad Vashem* προέρχεται από μια περικοπή του Ησαΐα που στα εβραϊκά η κυριολεκτική της σημασία σημαίνει «μνημείο και όνομα» (Τενεκετζής, 2011β:126).

κατά τη διάρκεια του διωγμού τους από το ναζιστικό καθεστώς και τους συνεργάτες τους. Πρόκειται για έναν τίτλο ο οποίος προϋπήρχε στην εβραϊκή παράδοση, καθώς σύμφωνα με αυτήν, ο όρος «Δίκαιοι των Εθνών» (Hasidei Umot ha-Olam στα εβραϊκά), αρχικά αναφερόταν στους μη Εβραίους που ήταν δίκαιοι και θεοφοβούμενοι άνθρωποι. Στο Ταλμούδ¹⁶ αναφέρεται ότι υπάρχουν 36 κρυμμένοι «Δίκαιοι» σε κάθε γενιά, οι οποίοι μέσω των ενάρετων πράξεών τους, προστατεύουν το ανθρώπινο γένος από την οργή του Θεού».

Ο τίτλος άρχισε να αποκτά διαφορετικό περιεχόμενο με την πάροδο των ετών και χρειάστηκαν πολλά χρόνια για να οριστικοποιηθεί και να αποκτήσει την τωρινή του σημασία (Gensburger, 2004:56-58). Ο τίτλος πλέον, δίνεται από το κράτος του Ισραήλ σε ανθρώπους οι οποίοι - σε καθεστώς τρόμου και βαρβαρότητας- έδειξαν αλτρουιστική συμπεριφορά και υπερασπίστηκαν ακόμη και με την ίδια τη ζωή τους, φίλους, γείτονες αλλά και αγνώστους, οι οποίοι διώκονταν επειδή ήταν Εβραίοι. Στο πλαίσιο του προγράμματος της «Τελικής Λύσης» των ναζιστών, θανατώθηκαν μεθοδικά έξι εκατομμύρια Εβραίοι. Ο ακριβής αριθμός των Δικαίων των Εθνών παραμένει άγνωστος και είναι βέβαιο ότι ποτέ δεν πρόκειται να εντοπιστούν και να αναγνωριστούν όλοι οι «συνωμότες του καλού». Εξάλλου, για πολλές δεκαετίες οι Εβραίοι δεν αναφέρονταν στο κομμάτι αυτό της ιστορίας και όταν πλέον άρχισαν να μιλούν, πολλοί από τους διασώστες αλλά και τους διασωθέντες είχαν φύγει από τη ζωή. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι σε πολλούς «Δικαίους» ο σχετικός τίτλος απονεμήθηκε μετά θάνατον.

Τα πρώτα χρόνια μετά το τέλος του πολέμου επικρατούσε σιγή ως προς το γεγονός του Ολοκαυτώματος. Το μέγεθος του τραύματος για όσους είχαν επιζήσει ήταν τέτοιο που δεν ήθελαν να θυμούνται όσα πέρασαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και φυσικά δεν ήθελαν και να τα διηγούνται. Να σημειώσουμε, βέβαια, ότι και σε θεσμικό επίπεδο, κυριάρχησε η αποσιώπηση και η ανεπαρκής αναμέτρηση με το επώδυνο παρελθόν. Στη Γερμανία, τη χώρα των θυτών, η επίσημη πολιτική μνήμης κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο συγκροτήθηκε στη βάση της απώθησης και συγκάλυψης του επίμαχου παρελθόντος.¹⁷ Όταν άρχισαν να φεύγουν από τη ζωή οι πρώτοι επιζήσαντες άρχισε να παρατηρείται μια έκρηξη της μνήμης κυρίως κατά τη δεκαετία του 1980, γύρω από τα γεγονότα του πολέμου, προκειμένου να γίνουν γνωστά και να διατηρηθεί η μνήμη τους. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ξεκίνησαν και οι προσπάθειες να εντοπιστούν και να τιμηθούν όσοι βοήθησαν Εβραίους να σωθούν.

¹⁶ Πρόκειται για δυο μεγάλα συγγράμματα όπου είναι αποθησαυρισμένες οι συζητήσεις των Αμοραϊμ (οι μελετητές της Πεντάτευχου), της Παλαιστίνης και της Βαβυλωνίας, πηγή: <http://bitly.ws/xTlg> (Πρόσβαση 22.9.22).

¹⁷ Για τις πολιτικές της μνήμης στη Δυτική Γερμανία και τη θέση του Ολοκαυτώματος στη γερμανική ιστορική συνείδηση βλ. σχετικό κεφάλαιο στο Κόκκινος, Γ. (2020.) *Το Ολοκαύτωμα και η ευρωπαϊκή ιστορική συνείδηση*. Αθήνα: Παπαζήσης, σελ.210-236.

Επιπλέον, τα τελευταία χρόνια, τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε διεθνές επίπεδο, τονίζεται και από τις πολιτικές ηγεσίες όλο και περισσότερο η σημασία της μνημόνευσης των «Δικαίων». Μια από τις πράξεις που συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στον καθορισμό διεθνών οδηγιών για την εκπαίδευση και τη μνήμη του Ολοκαυτώματος υπήρξε η διακήρυξη που υπογράφηκε από τους αντιπροσώπους του Διεθνούς Φόρουμ της Στοκχόλμης για το Ολοκαύτωμα το 2000. Μεταξύ άλλων η λεγόμενη «Διακήρυξη της Στοκχόλμης» (Stockholm Declaration) υπογράμμισε τη σημασία της διατήρησης της μνήμης όσων «απήφησαν τους ναζί και μερικές φορές έδωσαν την ίδια τους τη ζωή για να προστατεύσουν ή να σώσουν τα θύματα του Ολοκαυτώματος» (Διεθνής Συμμαχία για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος -IHRA, 2000). Το 2007, τα κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης υπέγραψαν ένα «Πανηγυρικό αφιέρωμα» στους «Δίκαιους της Ευρώπης» (Wóycicka, 2022a:20). Πέντε χρόνια αργότερα, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2012) καθιέρωσε την Ευρωπαϊκή Ημέρα των «Δικαίων» (6 Μαρτίου).¹⁸ Από τότε και μετά, η κατηγορία των «Δικαίων» διευρύνθηκε ώστε να συμπεριλάβει όλους τους ανθρώπους «που έσωσαν ζωές κατά τη διάρκεια όλων των γενοκτονιών και των μαζικών δολοφονιών και των άλλων εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας που διαπράχθηκαν τον 20ό και 21ο αιώνα» (Wóycicka, 2022a:20-21). Το παράδειγμα αυτό αποτελεί έκφραση μιας γενικότερης τάσης οικουμενικοποίησης της έννοιας των Δικαίων, δίνοντάς της ένα ευρύτερο νόημα που δεν περιορίζεται σε μη Εβραίους που διέσωσαν Εβραίους κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος, όπως είχε αρχικά διατυπωθεί από το Γιαντ Βασέμ (Wóycicka, 2022b:138).

Το 1962 δημιουργήθηκε στο Ισραήλ, στον χώρο που καταλαμβάνει σήμερα το Γιαντ Βασέμ, η Λεωφόρος των Δικαίων, ένα μέρος όπου φυτεύτηκαν τα πρώτα δέντρα για να διατηρηθεί ζωντανή η μνήμη και για να τιμηθούν όσοι βοήθησαν Εβραίους από τον αφανισμό. Την ίδια χρονιά συστάθηκε από το Γιαντ Βασέμ μία Επιτροπή ειδικών αποτελούμενη από εθελοντές, η οποία συνεδρίασε για πρώτη φορά την 1^η Φεβρουαρίου 1963, προκειμένου να ορίσει τα κριτήρια ώστε κάποιος να αναγνωρισθεί ως «Δίκαιος των Εθνών». Ήδη από την έναρξη του προγράμματος των «Δικαίων των Εθνών», το Γιαντ Βασέμ κατανόησε την πρόκληση που ενείχε η απόφαση σχετικά με το εάν κάποιος είχε δικαίωμα να λάβει μια τέτοια διάκριση. Συνεπώς, προκειμένου να εξασφαλιστεί η ανάπτυξη μιας διαδικασίας λήψης απόφασης η οποία να διασφαλίζει ότι μόνο όσοι άξιζαν θα λάμβαναν τη διάκριση, ιδρύθηκε η Επιτροπή για τον Χαρακτηρισμό των Δικαίων (Commission for the Designation of the Righteous). Πρώτος πρόεδρος της επιτροπής ορίστηκε ο Moshe Landau, ο πρόεδρος του Δικαστηρίου στην δίκη του Adolf Eichmann (1961). Κατά κανόνα τη θέση του προέδρου της Επι-

¹⁸ Περισσότερες πληροφορίες για την καθιέρωση της Ευρωπαϊκής Ημέρας των «Δικαίων» βλ. <https://en.gariwo.net/european-day-of-the-righteous/> (Πρόσβαση 3.2.23). Για το κείμενο της διακήρυξης, της Ευρωπαϊκής Ημέρας των «Δικαίων», του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου βλ. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52012XP0205> (Πρόσβαση 3.2.23).

τροπής αναλαμβάνει ένας συνταξιούχος πρώην πρόεδρος του Ανώτατου Δικαστηρίου του Ισραήλ. Σημερινός πρόεδρος της Επιτροπής είναι ο δικαστής Jacob Tuerkel (Yad Vashem, 2022ζ). Τα περισσότερα από τα μέλη της Επιτροπής έως σήμερα είναι επιζώντες του Ολοκαυτώματος, οι οποίοι συμμετέχουν εθελοντικά και ορμώμενοι από τη δική τους προσωπική τραυματική εμπειρία, θεωρούν πολύ σημαντική την δημόσια προβολή και ανάδειξη των ιστοριών διάσωσης των Εβραίων, αφού αυτές αποτελούν δείγματα αλληλεγγύης και ουμανισμού. Κάθε μέλος της Επιτροπής είναι και εξειδικευμένο στην ιστορία του Ολοκαυτώματος σε μια συγκεκριμένη περιοχή της Ευρώπης. Τα μέλη δέχονται προτάσεις για αξιολόγηση και προχωρούν σε συστάσεις στην Επιτροπή. Η Επιτροπή συζητά όλες τις προτεινόμενες περιπτώσεις και η τελική απόφαση λαμβάνεται μετά από τη σύμφωνη γνώμη του προέδρου (Yad Vashem, 2022α). Τα τέσσερα βασικά κριτήρια που χρειάζεται κάποιος να πληροί, προκειμένου να λάβει τον τίτλο του Δικαίου των Εθνών είναι τα ακόλουθα: Πρώτον, θα πρέπει το άτομο αυτό να έχει εμπλακεί ενεργά στη διάσωση Εβραίων από την απειλή του θανάτου ή την απέλαση σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. Δεύτερον, το άτομο αυτό θα πρέπει να έχει θέσει σε κίνδυνο την ίδια τη ζωή ή την ελευθερία του, στην προσπάθειά του να διασώσει Εβραίους. Τρίτον, το αρχικό κίνητρο της διάσωσης θα έπρεπε να είναι η προστασία των Εβραίων, και όχι άλλου είδους λόγοι, όπως η επιδίωξη οικονομικού κέρδους, ο προσηλυτισμός, ή η προστασία παιδιών Εβραίων με σκοπό την υιοθεσία. Τέλος, χρειάζεται να υπάρχει πρωτογενής μαρτυρία από τους διασωθέντες, ώστε να επιβεβαιώσουν τον ρόλο ενός ατόμου στη διάσωση. Εάν η μαρτυρία αυτή δεν υφίσταται ή είναι δύσκολο να εντοπιστεί, τότε χρειάζεται να υπάρχουν αδιαμφισβήτητες αποδείξεις σχετικά με τη συμμετοχή του ατόμου στη διάσωση και ιστορικά τεκμηριωμένες πληροφορίες για τις συνθήκες που επικρατούσαν (United States Holocaust Memorial Museum, 2022).

Στα άτομα που η Επιτροπή αποφασίζει να δώσει τον τίτλο του «Δικαίου των Εθνών» απονέμεται, ένα πιστοποιητικό τιμής (Εικ.2) και ένα μετάλλιο (Εικ.3) όπου είναι χαραγμένο το όνομά τους ενώ το όνομά τους προστίθεται στον «Τοίχο της Τιμής», που βρίσκεται στον Κήπο των Δικαίων στο Γιαντ Βασέμ. Επίσης, σε όσους αναγνωριστούν ως «Δίκαιοι των Εθνών» απονέμεται ο τίτλος του επίτιμου πολίτη του κράτους του Ισραήλ, ακόμη και εάν έχουν πεθάνει. Τα παραπάνω παρουσιάζονται και επιδίδονται στους ίδιους τους τιμώμενους ή στους εγγύτερους συγγενείς τους, σε ειδική τελετή στο Ισραήλ ή στη χώρα κατοικίας τους, μέσω των διπλωματικών αρχών του Ισραήλ, οι οποίες αναλαμβάνουν την πρωτοβουλία να οργανώσουν σχετικές εκδηλώσεις απονομής του, στις οποίες παραβρίσκονται εκπρόσωποι των τοπικών κυβερνήσεων και εκπρόσωποι του Τύπου. Από το 2009, η επίσημη βάση δεδομένων των «Δικαίων των Εθνών» είναι διαθέσιμη στο διαδίκτυο, μέσω του ιδρύματος Γιαντ Βασέμ. Η βάση δεδομένων περιλαμβάνει πληροφορίες, φωτογραφίες και ιστορίες σχετικά με τον τρόπο διάσωσης των Εβραίων. Ακόμη, το Γιαντ Βασέμ έχει εκδώσει σχετική εγκυκλο-

παίδεια με τις ιστορίες των Δικαίων μέχρι το 2005. Ο αριθμός όσων έχουν λάβει τον τίτλο του «Δικαίου των Εθνών» ανέρχεται μέχρι σήμερα (καταγραφή έως 1.1.22) στα 28,217 άτομα (Yad Vashem, 2022β).

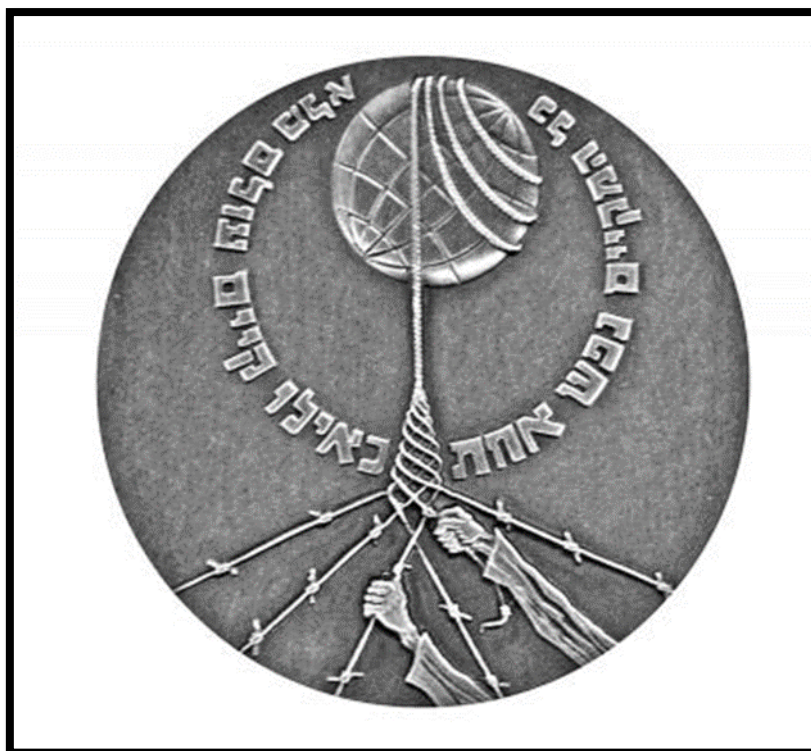

Εικ.2. Το πιστοποιητικό τιμής που απονέμεται στους «Δικαίους των Εθνών». Πηγή: Yad Vashem, (2022β).

1.3 Το μετάλλιο των «Δικαίων των Εθνών»

Αυτός που σώζει μια ζωή, θεωρείται ότι έχει σώσει τον κόσμο όλο.

Το παραπάνω εβραϊκό ρητό (που περιλαμβάνεται στον «Προφορικό Νόμο» των Εβραίων, Μισνά) αναγράφεται στο μετάλλιο που απονέμεται στους Δικαίους των Εθνών. Στην μπροστινή όψη, το μετάλλιο απεικονίζει δύο χέρια τα οποία κρατούν σφιχτά ένα περιστρεφόμενο σχοινί διάσωσης, φτιαγμένο από αγκαθωτές ίνες, όπως φαίνεται στην Εικ.3. Ενώ οι αγκαθωτές ίνες είναι διάσπαρτες στο χώρο, διαμορφώνουν ένα σχοινί διάσωσης που τυλίγει τη γη, το οποίο χρησιμεύει και ως λαβή που βοηθά στην περιστροφή της. Η παράσταση αυτή είναι συμβολική και εκφράζει την ιδέα ότι ενέργειες, όπως αυτές των «Δικαίων» κάνουν τη γη να γυρίζει. Γύρω από τη γη αναγράφεται η επιγραφή «Αυτός που σώζει μια ζωή, θεωρείται ότι έχει σώσει τον κόσμο όλο».

Εικ.3. Η μπροστινή όψη του μεταλλίου που απονέμεται στους «Δικαίους των Εθνών». Πηγή: Yad Vashem, (2022β).

Στην πίσω όψη του μεταλλίου (Εικ.4), στην πάνω πλευρά απεικονίζεται η Αίθουσα Μνήμης που βρίσκεται στο Γιαντ Βασέμ. Στο κέντρο της πίσω πλευράς υπάρχει η επιγραφή στα Εβραϊκά «Ένα δείγμα ευγνωμοσύνης από τον Ιουδαϊκό λαό». Τέλος, στο κάτω μέρος της πίσω πλευράς του μεταλλίου υπάρχει η επιγραφή στα Γαλλικά «οι ευγνώμονες Εβραίοι» και η γαλλική μετάφραση της φράσης: «Αυτός που σώζει μια ζωή, θεωρείται ότι έχει σώσει τον κόσμο όλο». Τέλος, στο πλάι του μεταλλίου υπάρχει το έμβλημα του Κράτους του Ισραήλ και η επιγραφή: «Κράτος του Ισραήλ» στα Εβραϊκά και τα Αγγλικά. Το ασημένιο μετάλλιο έχει σχεδιαστεί από τον Nathan Karp.¹⁹

¹⁹ Αρχικά, το 1965, κατασκευάστηκαν 50 μετάλλια από μπρούτζο, ενώ από το 1965 και μετά τα μετάλλια είναι ασημένια ή από κράμα χαλκού νικελίου. Η διάμετρος του μεταλλίου είναι 59χιλ. Το βάρος των μπρούτζινων μεταλλίων ήταν 120 γραμμάρια, των ασημένιων είναι 115 γραμμάρια και το βάρος των μεταλλίων από κράμα χαλκού και νικελίου είναι 105 γραμμάρια (Yad Vashem, 2022β).

Εικ.4. Η πίσω όψη του μεταλλίου που απονέμεται στους «Δικαίους των Εθνών». Πηγή: Yad Vashem (2022β).

1.4 Τα ορόσημα στην ιστορία των «Δικαίων των Εθνών». Η υπόσχεση και τα θεμέλια του προγράμματος «Δίκαιοι των Εθνών»

Την Παραμονή Πρωτοχρονιάς του 1941, μέλη της Αντίστασης των Εβραίων είχαν συγκεντρωθεί στο σπίτι του Anton Schmid, στη Βίλνα της σημερινής Λιθουανίας. Ο Anton Schmid ήταν ένας στρατιώτης από την Αυστρία, μέλος του Γερμανικού Στρατού, ο οποίος βοηθούσε Εβραίους στο γκέτο της Βίλνα. Προκειμένου να εκφράσουν την ευγνωμοσύνη τους στον στρατιώτη της Βέρμαχτ, ο οποίος έθετε τη ζωή του σε κίνδυνο, τα μέλη της Αντίστασης υποσχέθηκαν ότι μετά το πέρας του πολέμου θα τον καλούσαν στο Ισραήλ για να του απονεύμουν το χρυσό Άστρο του Δαβίδ. Ωστόσο, κανείς δεν επέζησε του πολέμου, ούτε τα μέλη της Αντίστασης, που πιθανότατα τα περισσότερα πέθαναν ή δολοφονήθηκαν στα ναζιστικά στρατόπεδα, ούτε ο Αυστριακός στρατιώτης, ο οποίος συνελήφθη και εκτελέστηκε. Παρ' όλα αυτά, η υπόσχεση εκπληρώθηκε 22 χρόνια αργότερα, όταν το Γιαντ Βασέμ εκ μέρους του εβραϊκού λαού και του Κράτους του Ισραήλ, απένευσε τον τίτλο του «Δικαίου των Εθνών» στον Αυστριακό στρατιώτη και η χήρα του φύτεψε ένα δέντρο στη «Λεωφόρο των Δικαίων» στην Ιερουσαλήμ (Yad Vashem, 2022γ).

Τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του Γιαντ Βασέμ, το ίδρυμα εστίασε στην έρευνα και τη συγκέντρωση αρχείων και μαρτυριών καθώς και στην καταγραφή των ονομάτων των θυμάτων. Ωστόσο, κυρίως εξαιτίας οικονομικών περιορισμών, δεν παρουσιαζόταν πρόοδος σχετικά με το ζήτημα των Δικαίων. Το Γιαντ Βασέμ δημοσίευε εν τω μεταξύ άρθρα σχετικά με μη Εβραίους οι οποίοι βοήθη-

σαν στη διάσωση Εβραίων, όπως ήταν ο Αυστριακός Schmid, και αναφερόταν στην ανάγκη να τιμηθούν οι άνθρωποι αυτοί. Το αίτημα αυτό υποστηριζόταν και από τους διασωθέντες Εβραίους οι οποίοι δεν είχαν ξεχάσει αυτούς που στάθηκαν δίπλα τους κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος και πολλοί είχαν διατηρήσει επαφή με τους διασώστες τους και μετά τον πόλεμο. Το 1955 η Rachel Auerbach, μια επιζήσασα του Ολοκαυτώματος από τη Βαρσοβία, η οποία ήταν υπεύθυνη για τη συλλογή μαρτυριών στο Γιαντ Βασέμ, πρότεινε το Ίδρυμα να φυτέψει δέντρα προς τιμή των Δικαίων (Yad Vashem, 2022ς). Έτσι, τον Μάιο του 1962, εγκαινιάστηκε η Λεωφόρος των Δικαίων, η οποία αφιερώθηκε στους διασώστες των Εβραίων και τα πρώτα δέντρα φυτεύτηκαν κατά μήκος της λεωφόρου (Yad Vashem, 2022δ).²⁰ Στα επόμενα χρόνια οι διασωθέντες Εβραίοι σε γράμματά τους προς το Γιαντ Βασέμ τόνιζαν την ανάγκη να τιμηθούν όσοι κινδύνεψαν για να σώσουν Εβραίους.

Δεν μπορούσα να πιστέψω πως [...]υπήρχε ένας Γερμανός, ο κύριος Otto Busse, ο οποίος βοήθησε τους αγωνιστές της Αντίστασης και έθεσε σε κίνδυνο τη ζωή του και τη ζωή της οικογένειάς του στη Γερμανία [...]Η πίστη στις ανθρωπιστικές αξίες δεν έχει χαθεί και χάρη σε τέτοιους ανθρώπους ο κόσμος κατάφερε να αποτρέψει έναν ακόμη Κατακλυσμό[...]θεωρώ ότι το Yad Vashem θα πρέπει να συγκεντρώσει όλα τα στοιχεία που σχετίζονται με αυτούς τους ανθρώπους[...].²¹

Προτείνω ιδιαίτερα τώρα που πλησιάζει η δίκη του Eichmann, η Ισραηλινή κυβέρνηση να ξεκινήσει μια εκστρατεία προκειμένου να τιμήσει αυτούς που διακινδύνεψαν τη ζωή τους προκειμένου να σώσουν Εβραίους κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής[...]ο σκοπός είναι να δείξουμε στους νέους ανά τον κόσμο...ότι ο βασικός στόχος της ανθρωπότητας είναι η βοήθεια των ισχυρότερων προς τους αδύναμους[...]Γνωρίζουμε ότι το μέλλον της ανθρωπότητας εξαρτάται από τη σοφία της συνύπαρξης και τις αξίες που ενσταλάζουμε στη νέα γενιά.²²

Η αφιέρωση της Λεωφόρου των «Δικαίων των Εθνών» αποτέλεσε την έναρξη ενός προγράμματος, αυτού της χωρίς προηγούμενο προσπάθειας των θυμάτων να αναζητήσουν αυτούς που αποφάσισαν να προστατέψουν τους Εβραίους από τον θάνατο και τον εκτοπισμό. Το κίνητρο για την ανάπτυξη του προγράμματος ήταν από τη μια το αίσθημα ηθικού καθήκοντος και ευγνωμοσύνης απέναντι στους διασώστες και από την άλλη, η ανάγκη να ανταποκριθούν σε μια βαθύτερη ανάγκη,

²⁰ Ο Kobi Kabalek, ο οποίος ερευνήσε την εξέλιξη του Προγράμματος των Δικαίων, πιστεύει ότι η Auerbach πήρε την ιδέα όταν ένα χρόνο νωρίτερα είχε εκπροσωπήσει το Yad Vashem σε μια τελετή στη μνήμη του Jop Westerweel, ενός Ολλανδού δασκάλου ο οποίος είχε σώσει εβραϊκές οικογένειες στην Ολλανδία από τον εκτοπισμό και εκτελέστηκε το 1944. Η τελετή έλαβε χώρα σε ένα μικρό δάσος που είχε φυτευτεί προς τιμήν του Westerweel βλ. <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/milestone05.asp> (Πρόσβαση 4.2.23).

²¹ *Naje Israel Zeitung*, 5 Μαΐου 1961 (Yad Vashem 2022δ).

²² Julian Aleksandrowicz, 10 Νοεμβρίου 1960 (Yad Vashem, 2022δ).

η οποία εκφράστηκε με τον καλύτερο τρόπο από τον Primo Levy, όταν μίλησε για τον Lorenzo Perrone, τον άνθρωπο που τον έσωσε στο Άουσβιτς. Σύμφωνα με τα λόγια του Primo Levy:

Αυτός ο άνθρωπος συνεχώς μου θύμιζε με την παρουσία του ότι υπήρχε ένας δίκαιος κόσμος, έξω από αυτό που βιώνουμε, κάτι ακόμη αγνό και άσπιλο για το οποίο αξίζει να ζει κανείς (Yad Vashem, 2022ε).

Στο πλαίσιο αυτό, το πρόγραμμα των «Δικαίων των Εθνών» δεν μνημονεύει απλώς το κουράγιο και τον ανθρωπισμό όσων βοήθησαν στη διάσωση των Εβραίων, αλλά αποτελεί και μια ένδειξη της δύναμης των επιζώντων, οι οποίοι, παρά το γεγονός ότι αντιμετώπισαν τις χειρότερες των καταστάσεων, δεν αποκτηνώθηκαν, ούτε ζήτησαν εκδίκηση, αλλά θέλησαν να αναδείξουν το καλό σε έναν κόσμο όπου η βία γεννά περισσότερη βία.

1.5 Η διαδικασία αναγνώρισης των «Δικαίων των Εθνών»

Από την ίδρυσή του, το Γιαντ Βασέμ έχει λάβει χιλιάδες αιτήματα από όλο τον κόσμο, σε όλες τις ευρωπαϊκές γλώσσες αλλά και στα Εβραϊκά, σχετικά με την αναγνώριση των «Δικαίων των Εθνών». Ωστόσο, καθώς τα χρόνια που μεσολαβούν από τον Β΄ ΠΠ περνούν, η ανάκληση λεπτομερών πληροφοριών γίνεται όλο και πιο δύσκολη, κάτι που αποτελεί πραγματική πρόκληση για όσους ασχολούνται με την αξιολόγηση των κριτηρίων απονομής του τίτλου. Απαιτείται χρόνος και επιμονή, ώστε να συνδυαστούν οι πληροφορίες και να υπάρξουν επαρκείς αποδείξεις αλλά και για να εντοπιστούν οι ίδιοι οι διασώστες.

Το Γιαντ Βασέμ δεν είναι αρμόδιο μόνο για την απονομή του τίτλου του «Δικαίου των Εθνών», αλλά προσπαθεί να διατηρήσει και να μεταδώσει τις ιστορίες και την κληρονομιά των ανθρώπων αυτών στις επόμενες γενιές. Για τον σκοπό αυτό, εξέδωσε το 2005 τη δεκάτομη εγκυκλοπαίδεια των «Δικαίων των Εθνών», ενώ το 2009 ξεκίνησε η δημιουργία της διαδικτυακής βάσης δεδομένων που περιλαμβάνει τα ονόματα των Δικαίων αλλά και σχετικά έγγραφα, μαρτυρίες, φωτογραφίες κ.ά. Με τον τρόπο αυτό, εκπαιδευτικοί, ερευνητές και άλλοι ενδιαφερόμενοι ανά τον κόσμο έχουν στη διάθεσή τους σημαντική πληροφόρηση, ενώ οι οικογένειες των διασωθέντων και των διασωστών ενθαρρύνονται να παρέχουν συμπληρωματικές πληροφορίες. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, επίσης, έχουν έναν όλο και πιο ενεργό ρόλο στην εν λόγω διαδικασία, ενώ υπάρχει μια πλατφόρμα όπου αναζητούνται συγγενείς διασωθέντων και διασωστών.

Το Ίδρυμα δέχεται περίπου 600 νέα αιτήματα τον χρόνο από ανθρώπους ανά τον κόσμο. Οι ιστορίες παρέμειναν για καιρό στη μνήμη των εμπλεκομένων και για κάποιους διασωθέντες ήταν δύσκολο να ξαναθυμηθούν το οδυνηρό παρελθόν, ενώ δεν αποφάσιζαν να μοιραστούν τις ιστορίες τους παρά μόνο λίγο πριν τον θάνατό τους, με σκοπό να τιμήσουν τους διασώστες τους. Άλλοι, απε-

βίωσαν πριν γίνει οποιαδήποτε αίτηση στο πρόγραμμα και είναι τα παιδιά τους και τα εγγόνια τους που ανέλαβαν αυτή την πρωτοβουλία. Οι αριθμοί των αναγνωρισμένων Δικαίων δεν αντικατοπτρίζουν το πλήρες εύρος της βοήθειας που δόθηκε από μη Εβραίους, καθώς πολλές από τις ιστορίες διάσωσης παραμένουν άγνωστες. Είναι μάλλον το αποτέλεσμα του υλικού για τις επιχειρήσεις διάσωσης που τέθηκε στη διάθεση του Γιαντ Βασέμ. Ο αριθμός των διασωθέντων στις διάφορες χώρες εξαρτάται από ένα πλήθος παραγόντων και επομένως δεν δείχνει απαραίτητα τη στάση του τοπικού πληθυσμού απέναντι στους Εβραίους και τη δολοφονία τους. Επιπλέον, λόγω της μεγάλης διαφοράς των συνθηκών μεταξύ των διαφόρων χωρών και περιοχών, θα πρέπει να προχωρά κανείς με μεγάλη προσοχή όταν κάνει τέτοιες συγκρίσεις.²³

²³ Για τα αναλυτικά στατιστικά στοιχεία των «Δικαίων των Εθνών» σε κάθε χώρα βλ. <https://www.yadvashem.org/righteous/faq.html> (Πρόσβαση 4.2.23).

2.Τα μνημεία για τους «Δικαίους των Εθνών» στο Γιαντ Βασέμ

Το Γιαντ Βασέμ αποτελεί το επίσημο μνημείο του Ισραήλ για τα θύματα του Ολοκαυτώματος. Όπως ήδη προαναφέρθηκε το Κέντρο ιδρύθηκε το 1953 από το Ισραηλιτικό Κοινοβούλιο (Κνέσετ) και έχει ως αποστολή τη διατήρηση της μνήμης, την έρευνα και την εκπαίδευση σχετικά με την γενοκτονία των Εβραίων και την αναγνώριση των «Δικαίων των Εθνών» (Εικ.5). Πέρα από τις εκδηλώσεις τιμής και ευγνωμοσύνης στους «Δικαίους των Εθνών» και την απόδοση επαίνων και μεταλλίων, οι διασωθέντες από πολύ νωρίς θέλησαν να εκδηλώσουν την ευγνωμοσύνη τους στην δημόσια σφαίρα δημιουργώντας μνημεία που θα μαρτυρούσαν την γενναία δράση των Δικαίων.

Το Κέντρο βρίσκεται στην πλαγιά ενός λόφου στο Har Hazikaron, γνωστό ως το Όρος Μνήμης της Ιερουσαλήμ. Οι κατάφυτοι από δέντρα διάδρομοι οδηγούν τους επισκέπτες σε ένα εκτεταμένο συγκρότημα μουσείων, υπαίθριων μνημείων, εκθεσιακών χώρων, ενός αρχείου, μιας βιβλιοθήκης και άλλων κέντρων πληροφόρησης. Περιλαμβάνει, ακόμη, εγκαταστάσεις οι οποίες είναι αφιερωμένες στην επιστημονική έρευνα του Ολοκαυτώματος και της γενοκτονίας γενικότερα. Καταλαμβάνει μια έκταση 44,5 στρεμμάτων σε ένα ύψωμα 804 μ., το οποίο αποτελεί μέρος του δάσους της Ιερουσαλήμ. Στις 29 Ιουλίου του 1954 ξεκίνησε η κατασκευή του πρώτου κτιρίου του Γιαντ Βασέμ στο Όρος της Μνήμης. Το 2005 εγκαινιάστηκε το νεότερο σύμπλεγμα μουσείων, το οποίο είναι τέσσερις φορές μεγαλύτερο από το παλιό. Πρόκειται για ένα έργο που χρειάστηκε περίπου δέκα χρόνια για να ολοκληρωθεί.

Στην έκταση που καταλαμβάνει το Γιαντ Βασέμ υπάρχουν ξεχωριστοί τόποι μνήμης και μνημεία αφιερωμένα στους «Δίκαιους των Εθνών», ένας δρόμος γεμάτος δέντρα, γνωστή ως Λεωφόρος των Δικαίων των Εθνών, όπως επίσης και ένας κήπος με αναθηματικές στήλες πάνω στις οποίες αναγράφονται τα ονόματα πολλών χιλιάδων μη Εβραίων «Δικαίων των Εθνών» που διακινδύνευσαν τη ζωή τους για να σώσουν Εβραίους από τους ναζί.

Εικ.5. Το κεντρικό τμήμα του Γιαντ Βασέμ όπως φαίνεται από ψηλά. Πηγή:Yad Vashem (2022α).

Πέρα από τη Λεωφόρο των Δικαίων και τον Κήπο των Δικαίων, μέσα στον χώρο του Γιαντ Βασέμ υπάρχει το γλυπτό που αφιερώθηκε στον Άγνωστο Δίκαιο, δηλαδή σε όλους εκείνους τους Δίκαιους που για διάφορους λόγους η ιστορία τους δεν ήρθε στο φως. Επίσης, υπάρχουν και δύο πέτρινες στήλες που αφιερώθηκαν συνολικά στους κατοίκους δύο χωριών που έλαβαν τον τίτλο των «Δικαίων των Εθνών», του χωριού Le Chambon-sur- Lignon (Γαλλία) και του Niewlande (Ολλανδία). Στον ίδιο χώρο, στον Κήπο των Δικαίων, βρίσκεται και ένα από τα βαγόνια που χρησιμοποιήθηκαν για τη μεταφορά των αιχμαλώτων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης καθώς και ένα σουηδικό ασθενοφόρο το οποίο χρησιμοποιήθηκε στο τέλος του πολέμου για να μεταφέρει φυλακισμένους Εβραίους έξω από τη Γερμανία. Στον χάρτη που ακολουθεί (Εικ.6) φαίνεται η ακριβής τοποθεσία κάθε μνημείου και κάθε κτίσματος μέσα στο Γιαντ Βασέμ. Από τα μνημεία που φαίνονται στον χάρτη αυτά για τα οποία γίνεται αναφορά στην παρούσα εργασία είναι τα ακόλουθα:

4. Η Λεωφόρος των Δικαίων

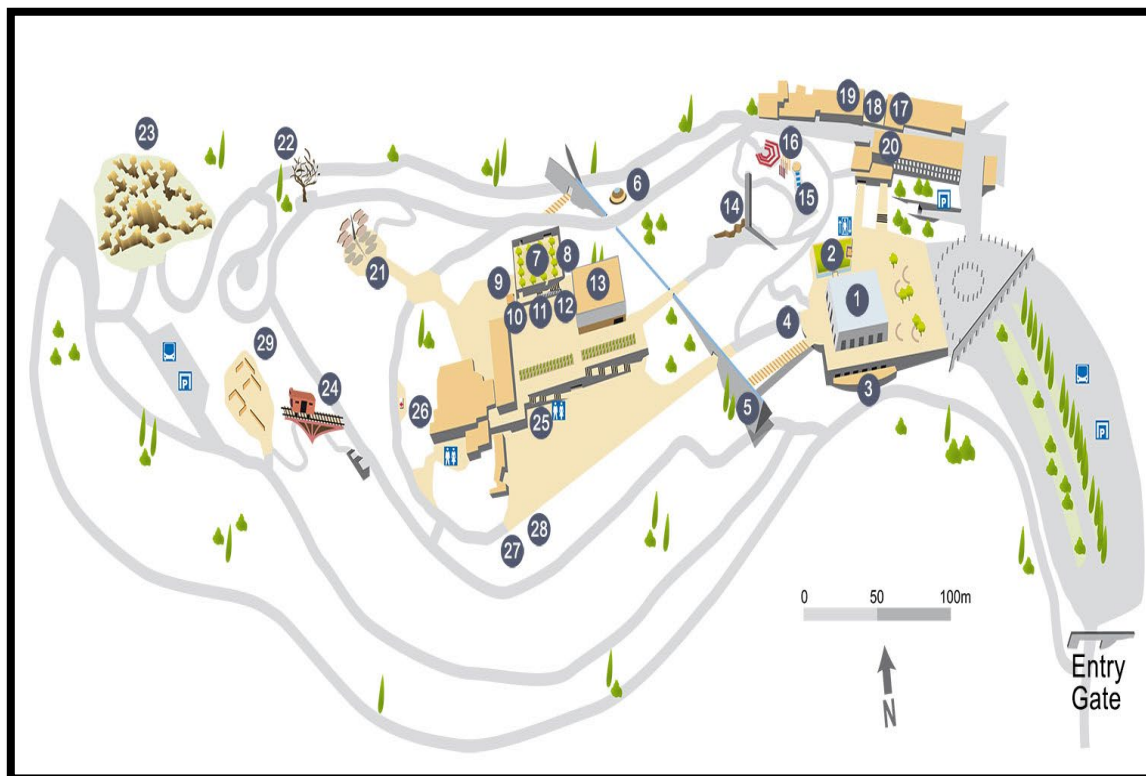
24. Το βαγόνι μεταφοράς των εκτοπισμένων

26. Το σουηδικό ασθενοφόρο

2. Το Μνημείο Le Chambon-sur-Lignon

28. Το Μνημείο Niewlande

29. Ο Κήπος των Δικαίων

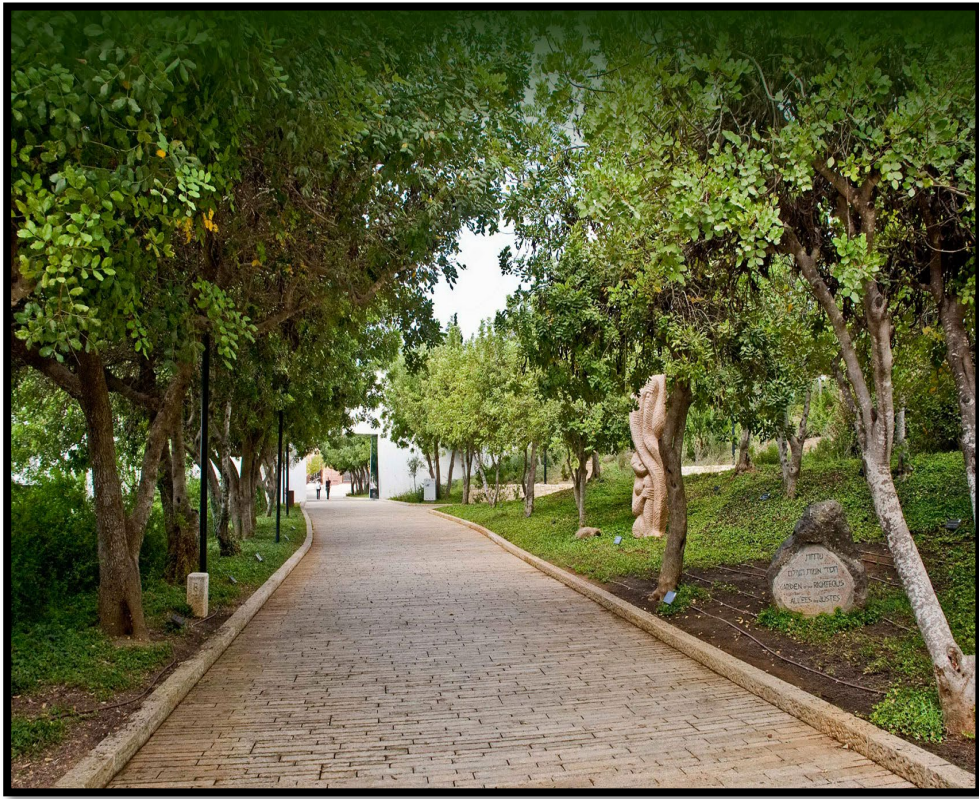
Εικ.6. Χάρτης του Yad Vashem. Πηγή:Yad Vashem (2022ιβ).

2.1 Η Λεωφόρος των «Δικαίων των Εθνών»

Η Λεωφόρος των «Δικαίων των Εθνών» (Εικ.7) εγκαινιάστηκε την 1η Μαΐου 1962. Τότε φυτεύτηκαν τα πρώτα έντεκα δέντρα κατά μήκος του μονοπατιού που οδηγεί στην Αίθουσα της Μνήμης, στον λόφο του Όρους της Μνήμης. Φυτεύτηκαν τρία είδη δέντρων προς τιμήν των Δικαίων - κυρίως φυτεύτηκαν χαρουπιές (γνωστές και ως "ψωμί του Αγίου Ιωάννη"), επίσης, φυτεύτηκαν πεύκα και ελιές (Steinfeldt, 2013).²⁴ Τα δέντρα αυτά αφιερώθηκαν σε μη Εβραίους από την Πολωνία, την Ουκρανία, το Βέλγιο, την Ουγγαρία και την Τσεχία οι οποίοι βοήθησαν στη διάσωση Εβραίων. Η τότε Υπουργός Εξωτερικών του Ισραήλ είχε αναφέρει στον λόγο της ότι: «Οι Εβραίοι θυμούνται όχι μόνο τους κακούς, αλλά και την παραμικρή λεπτομέρεια των προσπαθειών διάσωσής τους». Συνέκρινε τους «Δίκαιους των Εθνών» με σταγόνες αγάπης στον ωκεανό του μίσους και είπε ότι: «δεν έσωσαν

²⁴ Οι χαρουπιές επιλέχθηκαν λόγω του συμβολικού τους χαρακτήρα. Οι χαρουπιές καρποφορούν σε σκληρές συνθήκες, σε ξηρό και άνυδρο περιβάλλον. Έτσι και οι Δίκαιοι συμβολίζουν τους ανθρώπους που "καρποφόρησαν" σε μια έρημο του κακού και της ανηθικότητας. Για τον συμβολικό χαρακτήρα της χαρουπιάς βλ. περισσότερα <https://miriamfeinbergvamosh.com/carob-trees-the-bible-and-righteous-gentiles/> (Πρόσβαση 16.2.23.).

απλά τις ζωές των Εβραίων, αλλά έσωσαν την ελπίδα και την πίστη στο ανθρώπινο πνεύμα» (Yad Vashem, 2022ς).

Εικ.7. Η Λεωφόρος των Δικαίων των Εθνών. Πηγή: (Yad Vashem ς).

Το Μουσείο Ιστορίας του Ολοκαυτώματος στο Γιαντ Βασέμ, έχει τη μορφή ενός στενόμακρου διαδρόμου με αυστηρούς τοίχους από οπλισμένο σκυρόδεμα, λαξευμένο στο βουνό. Δέκα εκθεσιακοί χώροι επικεντρώνονται ο καθένας σε ένα διαφορετικό κεφάλαιο του ναζιστικού Ολοκαυτώματος που ξεκίνησε το 1933. Όπως διαβάζουμε στη σχετική ιστοσελίδα,²⁵ το κτήριο του μουσείου είναι μια τριγωνική κατασκευή που μοιάζει με πρίσμα και διαπερνά το βουνό από τη μια πλευρά στην άλλη, με το ανώτερο άκρο του - έναν φεγγίτη- να προεξέχει μέσα από την κορυφογραμμή του βουνού. Ο επισκέπτης ξεκινάει την περιδιάβασή του υπόγεια και προχωρά προς τα επάνω έως ότου βρεθεί στον εξωτερικό χώρο. Η διαδρομή περιλαμβάνει το πέρασμα από έναν σκοτεινό διάδρομο στο φως της ημέρας, σε ένα μπαλκόνι με θέα την κοιλάδα της Ιερουσαλήμ. Ο συμβολισμός είναι προφανής και αντιπροσωπεύει το πέρασμα του εβραϊκού λαού μέσα από τις σκοτεινές ημέρες του Ολοκαυτώματος στο «φως» της ελευθερίας του Ισραήλ. Η μοντέρνα μορφή που δόθηκε στο μουσείο παραπέμπει στο αδιανόητο γεγονός του Ολοκαυτώματος που καμιά συμβατική αρχιτεκτονική δομή δεν θα μπορούσε να εκφράσει. Η Λεωφόρος των Δικαίων τέμνει το μουσείο (Εικ.7) στο αριστερό άκρο, το διαπερνάει και συνεχίζει με κατεύθυνση προς τον Κήπο των Δικαίων.

²⁵ Βλ. <https://www.yadvashem.org/museum/holocaust-history-museum/architecture.html> (Πρόσβαση 29.1.23).

2.2 Ο Κήπος των «Δικαίων των Εθνών»

Το δέντρο αποτελεί σύμβολο ζωής για τους Εβραίους. Το «Δέντρο της Ζωής» αποτελεί ίσως ένα από τα παλαιότερα σύμβολα αθανασίας και αιώνιας νιότης. Η προέλευσή του χρονολογείται στα ύστερα Ελληνιστικά χρόνια και συναντάται σε επιτύμβιες εβραϊκές παραστάσεις. Μάλιστα, υπάρχουν μελετητές που τοποθετούν την ύπαρξή του ως σύμβολο των Εβραίων ήδη από τα προϊστορικά χρόνια, σύμφωνα με αναφορές στην Παλαιά Διαθήκη. Το σύμβολο συνέχισε να χρησιμοποιείται μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Μάλιστα, ένας Πολωνός μελετητής ανέφερε πως το πιο συχνό διακοσμητικό μοτίβο στους τάφους των Εβραίων στην Ανατολική Ευρώπη κατά τον 17ο αιώνα ήταν το «Δέντρο της Ζωής», σε όλες τις μορφές που αυτό μπορεί να συναντηθεί (Ameisenowa & Mainland, 1998:344). Η ξεχωριστή θέση που κατέχει το δέντρο ως σύμβολο της ζωής στην εβραϊκή παράδοση είναι πιθανότατα και ο λόγος που επέλεξαν οι επιζήσαντες Εβραίοι να φυτεύουν ένα δέντρο, συμβολικά, για κάθε Δίκαιο.

Από το 1963 και έπειτα, εκτός από τη Λεωφόρο των Δικαίων, δέντρα άρχισαν να φυτεύονται μέσα και γύρω από τον χώρο του Γιαντ Βασέμ, στο όρος της Μνήμης προς τιμήν των «Δικαίων των Εθνών». Μάλιστα, πολλά από αυτά φυτεύτηκαν από τους ίδιους τους ανθρώπους που χαρακτηρίστηκαν ως Δίκαιοι. Από την έναρξη του προγράμματος «Δίκαιοι των Εθνών» (1962) και μετά, όλο και περισσότεροι «Δίκαιοι» αναγνωρίζονταν και μέχρι το 1989 είχαν φυτευτεί περίπου 2.000 δέντρα στο Όρος της Μνήμης. Κάθε δέντρο φέρει πλακέτα με το όνομα του Δικαίου προς τιμήν του οποίου φυτεύτηκε. Με τον τρόπο αυτό τιμήθηκαν χιλιάδες άνδρες και γυναίκες από 47 χώρες οι οποίοι φέρουν τον τίτλο του «Δικαίου των Εθνών». Από το 1996 και έπειτα, εξαιτίας έλλειψης χώρου στο όρος της Μνήμης, έπαψαν να φυτεύονται νέα δέντρα (Steinfeldt, 2013). Για τον λόγο αυτό, αποφασίστηκε να κατασκευαστεί ένα μνημείο όπου θα αναγράφονταν τα ονόματα τους. Η κατασκευή του ανατέθηκε στους αρχιτέκτονες εξωτερικού χώρου Lipa Yahalom και Dan Tsur, οι οποίοι σχεδίασαν μια σειρά από «τοιίχους» πάνω στους οποίους αναγράφονται τα ονόματα των Δικαίων. Οι «τοιίχοι» μνήμης όπως ονομάστηκαν, εντάχθηκαν σε έναν κήπο που ονομάστηκε «Κήπος των Δικαίων» (Εικ.8). Οι «τοιίχοι» δημιουργούν ένα είδος ανοιχτών δωματίων και σε αυτούς αναγράφονται εκτός από τα ονόματα και η χώρα καταγωγής των Δικαίων προς τιμήν των οποίων έχουν φυτευτεί τα δέντρα μέσα στον Κήπο. Τα νέα δέντρα που φυτεύτηκαν στον Κήπο αφορούν το σύνολο των Δικαίων και όχι τον καθένα ξεχωριστά.

Εικ.8. Ο Κήπος των Δικαίων των Εθνών, πηγή: Yad Vashem (2022 η).

Καθώς συνεχώς νέα ονόματα προστίθενται κάθε χρόνο, το 2011 έγινε επέκταση του Κήπου και κατασκευάστηκαν νέοι τοίχοι. Επίσης, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι ενώ συνήθως η απονομή του τίτλου του «Δικαίου των Εθνών» γίνεται σε ειδική τελετή στη χώρα καταγωγής των Δικαίων, κάποιες οικογένειες επιζησάντων επιλέγουν να μεταβούν στο Γιαντ Βασέμ και να πραγματοποιήσουν την τελετή στον Κήπο των Δικαίων, ώστε να «αποκαλύψουν» οι ίδιοι το όνομα του Δικαίου τους στον τοίχο (Steinfeldt, 2013:90).

Στον Κήπο υπάρχει ακόμη ένα τμήμα σιδηροδρόμου πάνω σε μια σιδερένια γέφυρα, ενώ πάνω στις γραμμές βρίσκεται ένα βαγόκι (Εικ.9). Το Μνημείο των Εκτοπισμένων, όπως ονομάζεται, δημιουργήθηκε στο Γιαντ Βασέμ ως μνημείο για τα εκατομμύρια των Εβραίων που στοιβάχτηκαν σε βαγόνια για ζώα και μεταφέρθηκαν από όλη την Ευρώπη στα στρατόπεδα εξόντωσης. Το βαγόκι είναι αυθεντικό γερμανικό βαγόκι που παραχωρήθηκε στο Γιαντ Βασέμ από τις πολωνικές αρχές. Σε παρακείμενο τοίχο είναι χαραγμένη η μαρτυρία του επιζώντος Avraham Krzerpick. Το μνημείο θυμίζει τον τρόπο που χρησιμοποιούνταν για να μεταφέρονται οι Εβραίοι στα κέντρα εξόντωσής τους. Αρχιτέκτονας του μνημείου είναι ο Moshe Safdie (Yad Vashem, 2022ιβ).

Εικ.9. Το μνημείο των εκτοπισμένων στο Γιαντ Βασέμ. Πηγή: Yad Vashem,(2022 ιβ).

2.3 Το σουηδικό ασθενοφόρο

Προς το τέλος του Β' ΠΠ, όταν η ήττα της ναζιστικής Γερμανίας κατέστη αναπόφευκτη, ο κόμης Folke Bernadotte, εκπροσωπώντας τον Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, κατέληξε σε συμφωνία με κορυφαίους ηγέτες των SS για την απελευθέρωση ορισμένων κρατουμένων από τα γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης και τη μεταφορά τους με λεωφορεία από τη Γερμανία στη Σουηδία. Ένα από τα 36 λεωφορεία του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού (Εικ.10) που κατάφεραν να εισέλθουν στη Γερμανία τον Μάρτιο και τον Απρίλιο του 1945 και να μεταφέρουν 25.000 κρατούμενους, ανάμεσά τους αρκετές χιλιάδες Εβραίους, εκτίθεται στον χώρο του Γιαντ Βασέμ. Το ασθενοφόρο ήταν δωρεά του συνδέσμου της Σουηδικής-Ισραηλινής Φιλίας (Yad Vashem ιβ).

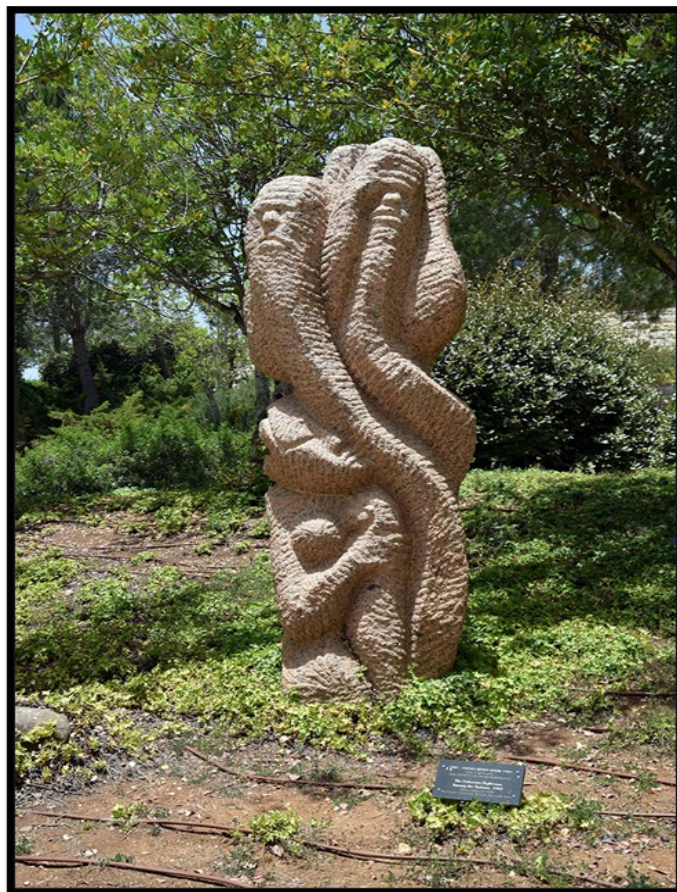
Εικ.10. Το Σουηδικό Ασθενοφόρο στο Γιαντ Βασέμ. Πηγή Yad Vashem (2022ιβ).

2.4 Το γλυπτό του Αγνώστου Δικαίου

Το γεγονός ότι η διάσωση Εβραίων ενείχε κινδύνους, τόσο για τους διασώστες όσο και για τους διασωθέντες, οδήγησε στη διατήρηση της μυστικότητας των επιχειρήσεων διάσωσης. Για τον λόγο αυτόν, πολλές φορές είναι δύσκολο να βρεθούν στοιχεία για κάποιες περιπτώσεις διάσωσης. Οι πληροφορίες είναι περιορισμένες και σε αρκετές περιπτώσεις η ταυτότητα των διασωστών παραμένει άγνωστη. Κάποιοι διασώστες ανακαλύφθηκαν και θανατώθηκαν μαζί με τους Εβραίους που προστάτευαν, χωρίς να αφήσουν αποδείξεις σχετικά με την προσπάθεια διάσωσης. Συνεπώς, η απουσία μαρτύρων δεν έκανε εφικτή την αναγνώριση κάποιων από τους διασώστες και αυτοί έμειναν για πάντα άγνωστοι.

Με βάση τα παραπάνω και επιθυμώντας να τιμήσει αυτούς τους άγνωστους ήρωες, το Γιαντ Βασέμ χρηματοδότησε το γλυπτό του Αγνώστου Δικαίου που βρίσκεται στη Λεωφόρο των Δικαίων (Yad Vashem, 2022η). Πρόκειται για ένα γλυπτό από κόκκινο γρανίτη αφιερωμένο στη μνήμη των Αγνώστων Δικαίων των Εθνών και βρίσκεται σε εκείνο το σημείο της Λεωφόρου που τέμνει το Μουσείου Ιστορίας του Ολοκαυτώματος του Γιαντ Βασέμ (Εικ.11). Το γλυπτό δημιουργήθηκε από τον Shlomo Selinger το 1987.²⁶ Αναπαριστά ανθρώπινες μορφές τη μία πάνω στην άλλη, στα δεξιά έναν άνδρα που καλύπτει τα μάτια του, ενδεικτική κίνηση προσευχής στην εβραϊκή θρησκεία, έναν άλλο άνδρα που κι αυτός καλύπτει τα μάτια του και μια γυναικεία μορφή κάτω αριστερά η οποία με κλειστά μάτια κρατά σφιχτά στην αγκαλιά της δυο βρέφη.

²⁶ Ο ίδιος ο γλύπτης αφού πρώτα έχασε τον πατέρα του, τη μητέρα του και την αδελφή του στα στρατόπεδα συγκέντρωσης κατόρθωσε να επιβιώσει αν και πέρασε από εννέα στρατόπεδα. Τον βρήκαν στρατιώτες του Κόκκινου στρατού πάνω σε έναν σωρό από πτώματα και μεταφέρθηκε σε νοσοκομείο, έχοντας χάσει τη μνήμη. Η μνήμη του άρχισε να επανέρχεται επτά χρόνια μετά τη διάσωσή του https://www.jewage.org/wiki/en/Article:Shlomo_Selinger_-_Biography (Πρόσβαση 29.11.22).

Εικ.11. Το άγαλμα του Άγνωστου Δικαίου, γλυπτό από κόκκινο γρανίτη. Shlomo Selinger 1987. Πηγή:Yad Vashem, (2022ς).

2.5 Το μνημείο Le Chambon-sur-Lignon

Το Le Chambon-sur-Lignon είναι ένα προτεσταντικό χωριό στο Haute-Loire της νότιας Γαλλίας. Κατά τη διάρκεια του Β΄ΠΠ, έγινε καταφύγιο για τους Εβραίους που διέφευγαν από τους ναζί και τους Γάλλους συνεργάτες τους. Οι κάτοικοι του χωριού έκρυβαν τους Εβραίους στα σπίτια τους για μεγάλο χρονικό διάστημα, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις το χρονικό διάστημα που πέρασαν κάποιοι Εβραίοι στο χωριό έφτασε τα τέσσερα χρόνια. Οι ντόπιοι τους παρείχαν πλαστές ταυτότητες και κάρτες τροφίμων και τους βοήθησαν να περάσουν τα σύνορα και να φτάσουν σε ασφαλές μέρος στην Ελβετία. Έχοντας στη συνείδησή τους οι προτεστάντες κάτοικοι του χωριού τη δική τους ιστορία των διώξεων ως θρησκευτική μειονότητα, στην καθολική Γαλλία, την ενσυναίσθηση που είχαν αποκτήσει μέσω της θρησκείας για τους Εβραίους, ως λαό της Παλαιάς Διαθήκης, και υιοθετώντας το παράδειγμα του πάστορά τους και της συζύγου του, Andre και Magda Trocme, οι κάτοικοι του Chambon ενήργησαν με βάση την πεποίθησή τους ότι ήταν καθήκον τους να βοηθήσουν τους «γείτονές» τους που είχαν ανάγκη. Μάλιστα, απέρριψαν οποιονδήποτε χαρακτηρισμό της συμπεριφοράς τους ως ηρωικής. Είπαν ότι:

Ο κόσμος δεν θα μπορούσε να κάνει κάτι τέτοιο[...]Τα πράγματα έπρεπε να γίνουν και εμείς έτυχε να είμαστε εκεί για να τα κάνουμε. Ήταν το πιο φυσικό πράγμα στον κόσμο να βοηθήσουμε αυτούς τους ανθρώπους (Yad Vashem ιβ).

Μετά τη συγκέντρωση και την απέλαση των Εβραίων στο Παρίσι τον Ιούλιο του 1942, ο πάστορας Trocme είχε κάνει κήρυγμα στους ενορίτες του:

Η χριστιανική εκκλησία πρέπει να πέσει στα γόνατα και να ζητήσει συγγνώμη από τον Θεό για την παρούσα ανικανότητα και δειλία της (Yad Vashem ιβ).

Η οργάνωση «Αμερικανοί Φίλοι» και άλλες προτεσταντικές οργανώσεις παρείχαν βοήθεια στο χωριό για τη δημιουργία σπιτιών, για τα παιδιά των οποίων οι γονείς είχαν απελαθεί. Επικεφαλής ενός από αυτά τα σπίτια ήταν ο Daniel Trocme, ο νεαρός ξάδελφος του πάστορα Trocme. Τον Ιούνιο του 1943 ο ίδιος και τα «δικά του» παιδιά συνελήφθησαν και απελάθηκαν στην πόλη Moulins. Ο Daniel Trocme πέθανε στο στρατόπεδο Μάιντανεκ (Majdanek). Οι Trocme έχουν αναγνωριστεί από το Γιαντ Βασέμ ως «Δίκαιοι μεταξύ των Εθνών». Ένα δέντρο φυτεύτηκε προς τιμήν του Andre και της Magda Trocme και ένα άλλο προς τιμήν του Daniel Trocme. Όπως φαίνεται στην Εικ.12, ένας μικρός κήπος και μια πέτρινη πλάκα στους χώρους του Γιαντ Βασέμ αφιερώθηκαν στους κατοίκους του Chambon.²⁷

Εικ.12. Η πέτρινη πλάκα που αφιερώθηκε στους κατοίκους του χωριού Chambon-sur-Lignon στο Γιαντ Βασέμ. Πηγή: Yad Vashem (2022ιβ).

²⁷ Περισσότερα για τη δράση των Trocme βλ. <https://www.yadvashem.org/righteous/stories/trocme.html> (Πρόσβαση 29.12.22).

2.6 Το μνημείο Nieuwlande

Μια μοναδική περίπτωση συλλογικής διάσωσης έλαβε χώρα στο ολλανδικό χωριό Nieuwlande. Το 1942 και το 1943 οι κάτοικοι του χωριού αποφάσισαν ότι κάθε νοικοκυριό θα έκρυβε μια εβραϊκή οικογένεια ή τουλάχιστον έναν Εβραίο. Δεδομένου του συλλογικού χαρακτήρα της προσπάθειας, ο κίνδυνος για το χωριό ήταν σχετικά μικρός αφού δεν υπήρχε φόβος καταγγελίας, επειδή όλοι οι κάτοικοι του χωριού είχαν συμφωνήσει με την απόφαση να κρύψουν τους Εβραίους. Και οι 117 κάτοικοι αυτού του χωριού αναγνωρίστηκαν ως «Δίκαιοι των Εθνών». Ο Arnold Douwes, γιος ενός πάστορα, στρατολογήθηκε από την Αντίσταση και συγκεκριμένα από τον Johannes Post, αγρότη και δημοτικό σύμβουλο του χωριού Nieuwlande. Ο Post δεν είχε ποτέ πολύ μεγάλη σχέση με τους Εβραίους ή τον ιουδαϊσμό αλλά, όταν εισήχθησαν αντισημιτικά μέτρα στην κατεχόμενη Γαλλία, αποφάσισε να βοηθήσει τους Εβραίους που διώκονταν.

Ήδη πριν από τον θάνατο του Post, ο Douwes είχε αναλάβει έντονη αντιστασιακή δράση και στο πλαίσιο αυτής εντάχθηκε και η βοήθεια προς τους Εβραίους. Οι Εβραίοι που διατάχθηκαν να παρουσιαστούν στο στρατόπεδο Westerbork στάλθηκαν σε αυτόν. Αυτός, με τη σειρά του, έψαχνε στην ύπαιθρο για να βρει οικογένειες που θα τους φιλοξενούσαν. Επιπλέον, ο Douwes παρείχε στους φυγάδες τρόφιμα, νέα έγγραφα ταυτότητας και οικονομική υποστήριξη. Στις 18 Ιουνίου 1988 ένα μνημείο προς τιμήν του χωριού Nieuwlande δημιουργήθηκε στο Γιαντ Βασέμ (Εικ.13) (Yad Vashem, 2022 ιβ).

Εικ.13. Η πέτρινη πλάκα που αφιερώθηκε στους κατοίκους του χωριού Nieuwlande στο Γιαντ Βασέμ. Πηγή: Yad Vashem (2022ιβ).

Το κράτος του Ισραήλ, το οποίο ιδρύθηκε λίγο μετά το τέλος του Β΄ΠΠ το 1948, προκειμένου να εδραιωθεί διεξήγαγε αμέσως μια σειρά πολέμων. Μέσα σ' αυτή την εμπόλεμη κατάσταση δεν

ήταν σε θέση να ασχοληθεί με την μνήμη του Β΄ ΠΠ και την απεικόνισή της στην δημόσια σφαίρα. Εξάλλου, η μνήμη των θυμάτων για τον πόλεμο της ανεξαρτησίας ήταν πιο πρόσφατη και ήταν αυτή που επικράτησε για πολλές δεκαετίες. Έτσι, τα πρώτα μνημεία για τον Β΄ ΠΠ κατασκευάστηκαν με πρωτοβουλίες κοινωνικών και πολιτικών ομάδων (Τενεκετζής, 2011β:123). Από την άλλη πλευρά και οι ίδιοι οι επιζώντες που έφταναν στο κράτος του Ισραήλ δεν είχαν ως πρώτο τους μέλημα να δημοσιοποιήσουν τις τραγικές τους ιστορίες, για τις οποίες πολλές φορές ντρέπονταν να μιλήσουν. Πρωταρχικό τους μέλημα ήταν να ενσωματωθούν στο νέο περιβάλλον και να ενταχθούν στο νέο κράτος ανάμεσα στους ντόπιους ομοεθνείς τους. Όταν τελικά αποφασίστηκε να ιδρυθεί το Γιαντ Βασέμ το 1953 με τον νόμο «Μνήμης και ηρωισμού-Yad Vashem», οι τοπικές αρχές προσπάθησαν να συνδέσουν το στοιχείο της γενοκτονίας με το πρόσφατο ηρωικό παρελθόν. Το πρώτο μνημείο του Γιαντ Βασέμ που αφιερώθηκε αποκλειστικά στη Σοά φιλοτεχνήθηκε τελικά το 1961 (Τενεκετζής, 2011β:127). Την ίδια χρονιά συλλαμβάνεται και ο Α. Eichmann του οποίου η δίκη θα προκαλέσει αίσθηση στην κοινή γνώμη και θα αποκτήσει τεράστια δημοσιότητα σε παγκόσμιο επίπεδο. Η μνήμη του Ολοκαυτώματος αποκτά ισχυρότερο έρεισμα πάντα όμως σε συνδυασμό με το ηρωικό παρελθόν. Μόνο μετά το 1989 το Ισραήλ αρχίζει να υιοθετεί πιο ξεκάθαρα την μνήμη του θύματος κι αυτό για να νομιμοποιεί τις ενέργειές του εναντίον του αραβικού πληθυσμού, με το πρόσχημα ότι προσπαθούσε να αποφύγει ένα νέο Ολοκαύτωμα (Τενεκετζής, 2011β:134).

Τα μνημεία του Γιαντ Βασέμ τα οποία είναι αφιερωμένα στους «Δικαίους των Εθνών» παρουσιάζουν μια ποικιλία ως προς την καλλιτεχνική τους έκφραση. Όλα βρίσκονται μέσα σε ένα χώρο πρασίνου, μακριά από το αστικό περιβάλλον και κάποια από αυτά έχουν αντιμνημειακά χαρακτηριστικά, όπως η Λεωφόρος των Δικαίων και το σουηδικό λεωφορείο. Το μνημείο που αφιερώθηκε στον Άγνωστο Δίκαιο έχει χαρακτηριστικά του μοντερνισμού και εναρμονίζεται με την τάση που επικράτησε στην Ευρωπαϊκή τέχνη και ιδιαίτερα στην καλλιτεχνική πραγμάτευση της μνήμης του Β΄ ΠΠ κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, ενώ οι πλάκες με τα ονόματα των Δικαίων, που αφιερώθηκαν στους κατοίκους των χωριών αλλά και ο τοίχος στον Κήπο των Δικαίων παραπέμπουν σε μια πιο συμβατική μνημονική προσέγγιση, αυτή των αναθηματικών στηλών. Στο Γιαντ Βασέμ τιμώνται με δέντρα και τιμητικές πλακέτες στη ρίζα αυτών και άλλες συλλογικές πράξεις διάσωσης. Έτσι, στη Λεωφόρο των Δικαίων φυτεύτηκε ένα δέντρο στη μνήμη των Δανών Αντιστασιακών (The Tree in Honor of the Danish Underground) και ένα δέντρο προς τιμήν της οργάνωσης Zegota (The Tree in Honor of Zegota) που έδρασε στην Πολωνία, ενώ στο Όρος της Μνήμης φυτεύτηκε ένα δέντρο προς τιμήν της απεργίας του Άμστερνταμ (The Tree in Honor of the Amsterdam Strike).²⁸

²⁸ Βλ. <https://www.yadvashem.org/righteous/about-the-righteous/related-sites.html> (Πρόσβαση 3.2.23).

3. Αναπαραστάσεις της διάσωσης Εβραίων στο ευρωπαϊκό μνημειακό τοπίο

Στην Ευρώπη υπάρχουν αρκετά μνημεία αφιερωμένα στους «Δίκαιους των Εθνών». Τα ευρωπαϊκά «μνημεία ευγνωμοσύνης» παρουσιάζουν, σε πολλές περιπτώσεις, ομοιότητες με εκείνα του Γιαντ Βασέμ, δημιουργήθηκαν κατ' αναλογία με αυτά του Γιαντ Βασέμ, δεν είναι όμως του ίδιου μεγέθους. Στη Γαλλία, για παράδειγμα, υπάρχει στο Παρίσι, στον χώρο όπου βρίσκεται το μνημείο του Ολοκαυτώματος, ένας τοίχος αφιερωμένος στους «Δίκαιους των Εθνών» και στο Μιλάνο υπάρχει ο Κήπος των Δικαίων, σε καμία περίπτωση, όμως δεν είναι του μεγέθους των αντίστοιχων μνημείων στο Γιαντ Βασέμ.

Πιο συγκεκριμένα, στο Παρίσι στην περιοχή Marais υπάρχει το Μουσείο-Μνημείο του Ολοκαυτώματος των Εβραίων της Γαλλίας (Memorial de la Shoah). Πρόκειται για ένα από τα πιο παλιά της Ευρώπης, αφού τα θεμέλια του μνημείου τέθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου με την ίδρυση του Centre de documentation Juive Contemporaine (Κέντρο Σύγχρονης Εβραϊκής Τεκμηρίωσης), ενός αρχείου που συνέλεγε στοιχεία για τις εβραϊκές διώξεις. Αργότερα, στον ίδιο χώρο δημιουργήθηκε το Μνημείο του Αγνώστου Εβραίου Μάρτυρα, ένα μουσείο και το αρχαιολογικό κέντρο, που είναι ένας τόπος διαμεσολάβησης, απαραίτητος για τη μεταβίβαση της μνήμης του Ολοκαυτώματος. Σε έναν διάδρομο δίπλα από το μνημείο του Ολοκαυτώματος υπάρχει ο Τοίχος των Δικαίων που φέρει τα ονόματα περισσότερων από 3.900 ανθρώπων που διακινδύνευσαν τη ζωή τους για να σώσουν τους Εβραίους στη Γαλλία κατά τη διάρκεια του Β'ΠΠ (Εικ.14). Σε αυτούς απονεμήθηκε ο τίτλος «Δίκαιοι των Εθνών» από το Γιαντ Βασέμ. Ο Τοίχος των Δικαίων είναι προσβάσιμος από την οδό Allée des Justes, βρίσκεται σε έναν δημόσιο χώρο, και είναι πάντα ανοιχτός στο κοινό.

Εικ.14. Ο Τοίχος των Δικαίων στο Memorial de la Shoah στο Παρίσι. .Φωτογραφία Emmanuel Rioufol. Πηγή:

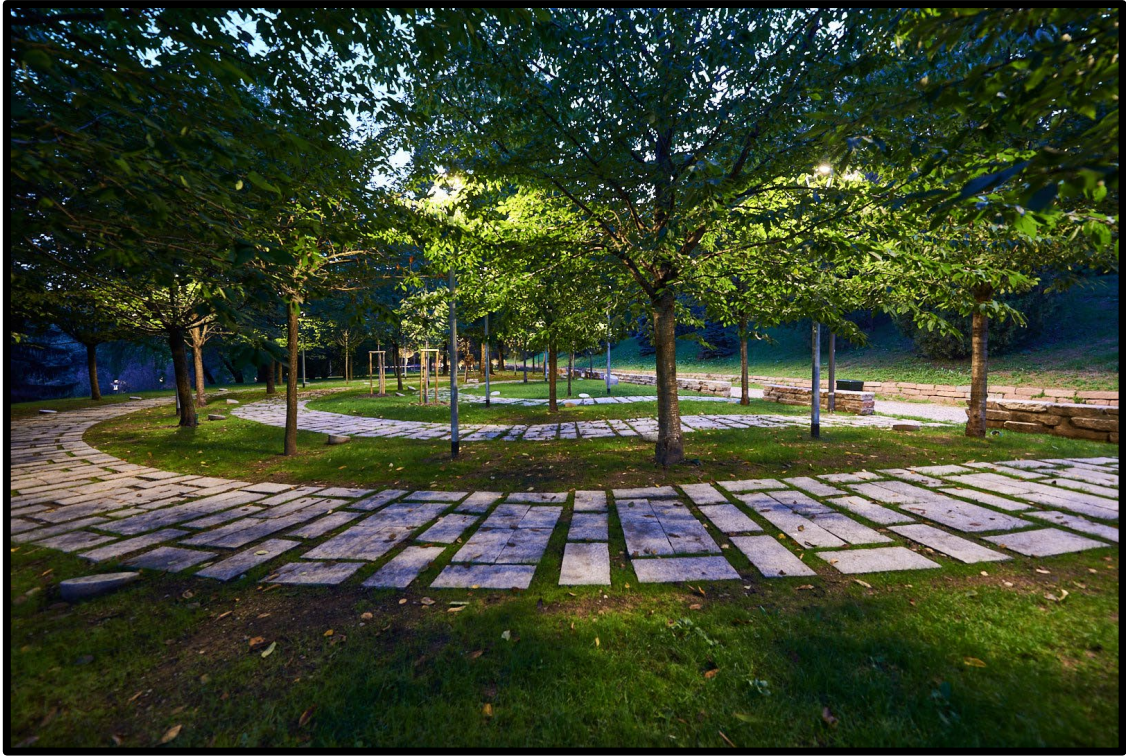
<https://www.memorialdelashoah.org/en/the-memorial/the-spaces-of-the-museum-memorial/the-wall-of-the-righteous.html>

Στο Μιλάνο έχει την έδρα της η Επιτροπή Gariwo. Το ακρωνύμιο Gariwo (Gardens of the Righteous among the Nations worldwide) αναφέρεται σε έναν μη κερδοσκοπικό οργανισμό στην υπηρεσία της μνήμης των «Δικαίων των Εθνών» που έδρασαν στο παρελθόν, αλλά και στους σύγχρονους Δίκαιους που εξακολουθούν να δρουν στις μέρες μας όπως σημειώνεται στην αποστολή του φορέα.²⁹ Η Επιτροπή Gariwo δημιουργήθηκε στο Μιλάνο το 1999, κατ' αναλογία της Επιτροπής στο Γιαντ Βασέμ, ενώ συγκροτήθηκε επίσημα ως οργανισμός και ξεκίνησε τις δράσεις του το 2001. Πρόεδρος της Επιτροπής είναι ο Gabriele Nissim, και μεταξύ των ιδρυτικών μελών της περιλαμβάνεται ο Pietro Kuciukian, πρόεδρος της Διεθνούς Επιτροπής των Δικαίων για τους Αρμένιους, μέλος της Ένωσης Αρμενίων στην Ιταλία, συγγραφέας μελετών για τη γενοκτονία των Αρμενίων και για τους Δίκαιους υπέρ των Αρμενίων (Gariwo, 2022α).

Στόχος του Gariwo είναι να αυξήσει την ευαισθητοποίηση και το ενδιαφέρον για τους Δίκαιους και για τις ιστορίες των Δικαίων, γυναικών και ανδρών, που αγωνίστηκαν για την υπεράσπιση της ανθρώπινης ζωής και αξιοπρέπειας. Αυτόν τον στόχο προσπαθεί να τον πετύχει με τη δημιουργία τόπων μνήμης, μικρών κήπων σε μέρη του κόσμου όπου υπήρξαν μάρτυρες γενοκτονιών, μαζικών εξοντώσεων και εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας τον 20ό αιώνα. Οι κήποι αυτοί φυτεύονται με δέντρα που συμβολικά αντιπροσωπεύουν τους Δίκαιους, κατά το παράδειγμα του Κήπου των Δικαίων του Γιαντ Βασέμ στην Ιερουσαλήμ. Παράλληλα, θεσπίστηκε η απονομή βραβείων, τα οποία απονέμονται σε όσους έχουν διακριθεί ως Δίκαιοι (είτε με συγκεκριμένες ενέργειες διάσωσης είτε με τη στάση τους για τη διατήρηση της μνήμης). Επίσης, προωθεί τον προβληματισμό σχετικά με την εμπειρία των Δικαίων στις γενοκτονίες του 20ού αιώνα, τόσο από ιστορική, φιλοσοφική, όσο και από νομική άποψη, μέσω μιας σειράς εκπαιδευτικών και δημοσίων δράσεων (Gariwo, 2022β).

Το 2003 δημιουργήθηκε ο Κήπος των Δικαίων Παγκοσμίως στον λόφο Monte Stella στο Μιλάνο (Εικόνες 15 και 16), ο οποίος από το 2008 διοικείται από την Ένωση για τον Κήπο των Δικαίων, που σχηματίστηκε από τον οργανισμό Gariwo, τον Δήμο του Μιλάνου και την Ένωση Ιταλικών Εβραϊκών Κοινοτήτων. Το 2012, μετά από κάλεσμα του Gariwo, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο καθιέρωσε την Ευρωπαϊκή Ημέρα των Δικαίων στις 6 Μαρτίου. Το 2017, η Ιταλία ήταν η πρώτη χώρα που αναγνώρισε αυτή την ημέρα μνήμης και καθιέρωσε περαιτέρω την Ημέρα των Δικαίων της Ανθρωπότητας (Gariwo, 2022α).

²⁹ Βλ. περισσότερα στο <https://en.gariwo.net/righteous/> (Πρόσβαση 4.2.23).

Εικ.15. Ο Κήπος των Δικαίων Παγκοσμίως στο λόφο Monte Stella στο Μιλάνο. Πηγή: Gariwo (2022β)

Εικ.16. Ο Κήπος των Δικαίων Παγκοσμίως στον λόφο Monte Stella στο Μιλάνο. Πηγή: Gariwo (2022β).

3.1 Η ξεχωριστή περίπτωση του Raoul Wallenberg (Ραούλ Βάλενμπεργκ)

Πάνω από τριάντα μνημεία έχουν αφιερωθεί στη μνήμη του Ραούλ Βάλενμπεργκ σε ολόκληρη την Ευρώπη.³⁰ Ο Σουηδός Ραούλ Βάλενμπεργκ ήταν ένας άνθρωπος με αξιομνημόνευτο κουράγιο, ανθρωπιά και αποφασιστικότητα. Μέχρι το τέλος του Β΄ ΠΠ ο νεαρός αρχιτέκτονας, επιχειρηματίας και διπλωμάτης κατάφερε να σώσει τις ζωές δεκάδων χιλιάδων Εβραίων. Από τη στιγμή που έφτασε στη Βουδαπέστη ως γραμματέας στο διπλωματικό σώμα της Σουηδίας, ο Βάλενμπεργκ εξελίχθηκε σε έναν επιτυχημένο διπλωμάτη.³¹ Λέγεται ότι ήταν δεινός διαπραγματευτής και είχε ανεπτυγμένες δεξιότητες στον χειρισμό της γλώσσας. Στις 26 Νοεμβρίου 1963 ο Βάλενμπεργκ αναγνωρίστηκε από το Γιάντ Βασέμ ως «Δίκαιος των Εθνών» (The International Raoul Wallenberg Foundation, 2022).

Ο Βάλενμπεργκ συμμετείχε σε διάφορες διπλωματικές αποστολές ως ουδέτερος διαπραγματευτής και σε συνεργασία με τον Ερυθρό Σταυρό και την Καθολική Εκκλησία κατάφεραν να σώσουν περίπου 100.000 Ούγγρους Εβραίους. Μάλιστα, είναι ευρέως γνωστό το γεγονός ότι ηγείτο των διαπραγματεύσεων, οι οποίες έγιναν απευθείας με τον Adolf Eichmann και την ουγγρική οργάνωση των ναζί και έκανε έτσι εφικτή τη διάσωση πολλών Εβραίων. Ακόμη, μεταξύ άλλων πρωτοβουλιών του Βάλενμπεργκ για τη διάσωση του εβραϊκού πληθυσμού της υπό γερμανική κατοχή Ουγγαρίας, ήταν να τους χορηγήσει πλαστά διαβατήρια της Σουηδικής Δημοκρατίας, προστατεύοντας έτσι τους Εβραίους, αφού φαινόταν ότι ήταν Σουηδοί υπήκοοι. Επίσης, φρόντιζε για την παροχή ασφαλούς στέγης και τροφής στους καταδιωκόμενους Εβραίους.

Ο Βάλενμπεργκ ανέπτυξε ένα σχέδιο ανασυγκρότησης και αναδιοργάνωσης της Εβραϊκής κοινότητας στη Βουδαπέστη αμέσως μετά τον πόλεμο, ώστε να έχουν δυνατότητα για εργασία και επιβίωση όσοι είχαν απελαθεί. Ωστόσο, όταν αποφάσισε να επισκεφθεί το αρχηγείο του Σοβιετικού στρατού για να οργανωθεί το σχέδιο ανασυγκρότησης, συνελήφθη και κρατήθηκε από τις Σοβιετικές δυνάμεις, χωρίς να γίνει ποτέ γνωστή η αιτία. Λέγεται ότι μπορεί κάποιος να τον υποπτεύονταν ως κατάσκοπο των Αμερικανών, ενώ και οι σχέσεις του με υψηλά ιστάμενα πρόσωπα στη Γερμανία θα μπορούσαν να έχουν αποτελέσει κίνητρο για την κράτησή του. Πέθανε τον Ιούλιο του 1947 από έμφραγμα του μυοκαρδίου στη φυλακή Lubyanka. Όμως η αιτία θανάτου του αμφισβητείται, αφού εκείνη την εποχή ήταν συχνή πρακτική να εμφανίζεται το έμφραγμα του μυοκαρδίου ως αιτία θανάτου για να καλυφθεί ο θάνατος από εκτέλεση ή από κακομεταχείριση. Σύμφωνα με εμπιστευτικές

³⁰ Στη μνήμη του έχει ιδρυθεί το ίδρυμα Raoul Wallenberg Institute of Human Rights and Humanitarian Law με έδρα την Σουηδία. Έργο του Ιδρύματος είναι να συνεχίζει την εκστρατεία ευαισθητοποίησης και συνειδητοποίησης του Ολοκαυτώματος και να δίνει μεγάλη σημασία στην προβολή των παραδειγμάτων ηρωισμού και αυτοθυσίας εκείνων που έσωσαν Εβραίους στην Κατοχή. <https://rwi.lu.se/about/about-raoul-wallenberg/> (Πρόσβαση 28.9.22).

³¹ Το γεγονός ότι η Σουηδία υπήρξε ουδέτερη κατά τον Β΄ ΠΠ και το σουηδικό κράτος δεν έκοψε τις εμπορικές του σχέσεις με τη ναζιστική Γερμανία ακόμη κι όταν άρχισαν να γίνονται γνωστά τα μαζικά εγκλήματα του ναζιστικού καθεστώτος δεν εμπόδισε τον Βάλενμπεργκ να προχωρήσει στην διάσωση χιλιάδων Εβραίων. Για τη στάση της Σουηδίας στον Β΄ ΠΠ βλ. παραπάνω υποσημείωση 13.

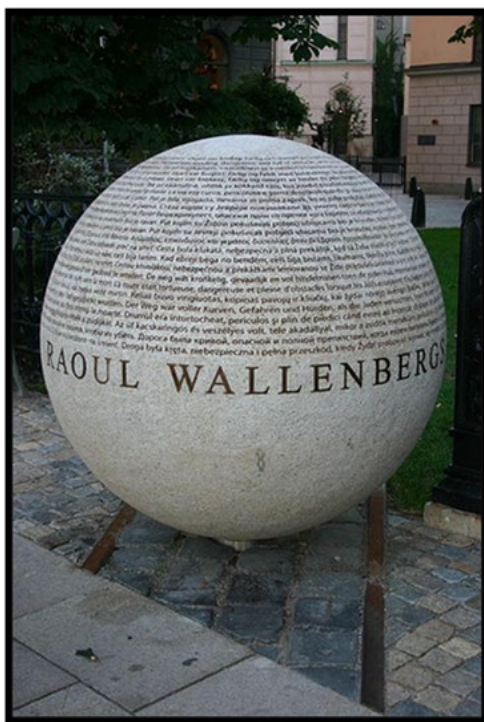
συνομιλίες μεταξύ Σουηδών και Ρώσων διπλωματών τις προηγούμενες δεκαετίες, ο Βάλενμπεργκ εκτελέστηκε ως κρατούμενος των σοβιετικών αρχών με την κατηγορία της κατασκοπίας (Raoul Wallenberg Institute, 2022). Μάλιστα, ο Γιώργος Κόκκινος τον χαρακτηρίζει ως έναν από τα πρώτα θύματα του Ψυχρού Πολέμου (2015:152).

Όσον αφορά τους τρόπους απόδοσης φόρου τιμής που αφορούν την προσωπικότητά του, αυτοί είναι ποικίλοι και περιλαμβάνουν πλήθος πρωτοβουλιών. Πρόκειται για θεατρικές παραστάσεις, εκδηλώσεις, ονομασίες σχολείων προς τιμήν του, δημόσιους χώρους που έχουν λάβει το όνομά του σε πολλές χώρες, όπως η Ισπανία, το Περού, η Ουρουγουάη και άλλες. Ποικίλα είναι και τα μνημεία που έχουν αφιερωθεί σε διάφορες χώρες στη μνήμη του.

Χαρακτηριστικό είναι το μνημείο που δημιουργήθηκε προς τιμήν του στο πάρκο Berzelii, στη Στοκχόλμη της Σουηδίας, μέσα στο οποίο βρίσκεται η πλατεία που πήρε το όνομά του. Η πλατεία όπου βρίσκεται το μνημείο σχεδιάστηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1990 από το Τμήμα Πολεοδομίας της Στοκχόλμης υπό την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Aleksander Wolodarski. Το Συμβούλιο Τεχνών της Στοκχόλμης που ανέλαβε το έργο το φθινόπωρο του 1997 αποφάσισε να δημιουργήσει ένα μνημείο για τον Βάλενμπεργκ σε αυτή τη θέση, το οποίο χρηματοδοτήθηκε από δημοτικά και κρατικά κονδύλια. Την άνοιξη του 1999 σχεδιάστηκαν τα πρώτα προπλάσματα σε πλήρη κλίμακα από πηλό και πραγματοποιήθηκαν μακροχρόνιες συζητήσεις για τον λεπτομερή σχεδιασμό μεταξύ της γλύπτριας Kirsten Ortwed, του αρχιτέκτονα της πλατείας Alexander Wolodarski και του Συμβουλίου εξωραϊσμού της πόλης της Στοκχόλμης. Τα χάλκινα γλυπτά χυτεύτηκαν σε εργαστήριο στην Pietrasanta της Τοσκάνης και πλαισιώθηκαν από μια σφαίρα από γρανίτη ύψους περίπου 1,2 μέτρων. Στη σφαίρα αναγράφεται περιμετρικά το όνομα του Βάλενμπεργκ και η φράση:

Ο δρόμος ήταν ευθύς όταν οι Εβραίοι στέλνονταν στο θάνατο. Ο δρόμος ήταν επικίνδυνος και γεμάτος εμπόδια, όταν οι Εβραίοι προσπαθούσαν να ξεφύγουν από τον θάνατο.

Η φράση είναι γραμμένη πρώτα στα Σουηδικά, μετά στα Αγγλικά και ακολουθούν ακόμη 22 γλώσσες (Εικ.17). Οι 22 μεταφράσεις τονίζουν τη διαφορετικότητα ως προς την εθνικότητα των Ευρωπαίων Εβραίων τους οποίους οι ναζί προσπάθησαν να εντάξουν σε μια ομοιογενή ομάδα. Επίσης, το κείμενο κάνει ξεκάθαρο το γεγονός ότι ήταν επικίνδυνο και ιδιαίτερα δύσκολο για τους Εβραίους να ξεφύγουν από τις διώξεις των ναζί, όπως ήταν εξάλλου και για τους διασώστες τους (The International Raoul Wallenberg Foundation, 2022).

Εικ.17. Το μνημείο προς τιμήν του Raoul Wallenberg στο πάρκο Berzelii στη Στοκχόλμη της Σουηδίας. Πηγή: The International Raoul Wallenberg Foundation (2022).

Τα δώδεκα χαμηλά επιμήκη χάλκινα γλυπτά βρίσκονται σε ομάδα και προσανατολισμένα προς τη θάλασσα (Εικ.18). Οι δώδεκα επιμήκεις χάλκινες φιγούρες, οι οποίες μοιάζουν με απρόσωπους ανθρώπους ή ζώα βρίσκονται σε έναν πέτρινο διάδρομο που οδηγεί στην προκουαία της Βαλτικής Θάλασσας. Σε κοντινή απόσταση βρίσκεται ένα μεγάλο χάλκινο αντίγραφο της υπογραφής του Βάλενμπεργκ, όπως αυτή εμφανιζόταν στα πολλά διαβατήρια διάσωσης που υπέγραψε μεταξύ Ιουνίου 1944 και Ιανουαρίου του 1945, όταν συνελήφθη από τα σοβιετικά στρατεύματα στη Βουδαπέστη. Η ομάδα αυτών των γλυπτών της Kirsten Ortwed συμπληρώθηκε αργότερα, τον Ιούνιο του 2006, από μια κατασκευή των αρχιτεκτόνων Aleksander Wolodarski και Gabriel Herdevall στο σημείο της σύνδεσης της πλατείας με το πάρκο Berzelii. Ονομάζεται *The Road (Ο δρόμος)*³² και αποτελείται από μια ευθεία γραμμή από κυβόλιθους και ράγες από το γκέτο της Βουδαπέστης και πάνω σε αυτόν τον δρόμο τοποθετήθηκε η σφαίρα. *Ο δρόμος* συνδέει το μνημείο, με το μνημείο του Ολοκαυτώματος στην αυλή της μεγάλης συναγωγής η οποία βρίσκεται και αυτή στην πλατεία Βάλενμπεργκ σε κοντινή απόσταση από το μνημείο. Το μνημείο εγκαινιάστηκε τον Αύγουστο του 2001. Έγινε δεκτό με ανάμεικτες αντιδράσεις, συμπεριλαμβανομένης της κριτικής ότι ήταν υπερβολικά ασεβές και αφηρημένο. Σε λιγότερο από 24 ώρες μετά τα εγκαινιά του από τον βασιλιά της Σουηδίας και ξένους αξιωματούχους, το μνημείο του Ραούλ Βάλενμπεργκ βανδαλίστηκε με σπρέι στις 25 Αυγούστου 2001. Δεν βρέθηκε κάποιο μήνυμα ανάληψης ευθύνης.

³² Στην Εικ.17 κάτω από την σφαίρα βλέπουμε τμήμα αυτής της κατασκευής.

Εικ.18. Το μνημείο προς τιμήν του Raoul Wallenberg στο πάρκο Berns / Berzlii στη Στοκχόλμη της Σουηδίας. Πηγή: The International Raoul Wallenberg Foundation (2022).

Ένα ακόμη μνημείο προς τιμήν του Βάλενμπεργκ βρίσκεται στη Νέα Υόρκη, στην πλατεία των Ηνωμένων Εθνών. Το μνημείο της Νέας Υόρκης ονομάστηκε *Ελπίδα* (Εικ.19), φιλοτεγήθηκε από τους Gustav & Ulla Kraitz και χρηματοδοτήθηκε από τον Marcus Storch και την οικογένειά του στην μνήμη του Βάλενμπεργκ και του Hilel Storch³³ (NYC Parks, 2022). Αποτελείται από πέντε κολόνες, καθεμία από τις οποίες έχει ύψος επτά μέτρων και έχει δύο πλευρές λείες και δύο πλευρές «άγριες», ενώ στη μία κολόνα είναι τοποθετημένη στο πάνω μέρος μια σφαίρα. Επίσης, στο μνημείο περιλαμβάνεται μια βαλίτσα. Η βαλίτσα είναι σαν να αφέθηκε εκεί βιαστικά και συμβολίζει το ανολοκλήρωτο έργο του διπλωμάτη. Το μνημείο είναι φιλοτεγημένο από μπρούτζο και γρανίτη και εγκαινιάστηκε στις 9 Νοεμβρίου 1998 (The International Raoul Wallenberg Foundation, 2022). Σε κάθε κολόνα υπάρχει και μία διαφορετική επιγραφή, όπως αναφέρεται στη συνέχεια (NYC Parks, 2022):

Επιγραφή 1:

Στις 17 Ιανουαρίου 1945, ο Raoul Wallenberg φυλακίστηκε από τη Σοβιετική Κυβέρνηση. Η τύχη του παραμένει άγνωστη.

Επιγραφή 2:

Ο Raoul Wallenberg, με εξαιρετικό κουράγιο και αγηφώντας κάθε κίνδυνο, έσωσε τις ζωές σχεδόν εκατό χιλιάδων ανδρών, γυναικών και παιδιών. Από το 1981 το Κογκρέσο τον έχει αναγνωρίσει ως επίτιμο πολίτη των ΗΠΑ.

³³ Ο Hilel Storch ήταν επικεφαλής του Παγκόσμιου Εβραϊκού Κογκρέσου και αντιπρόσωπος του Εβραϊκού Οργανισμού στη Σουηδία. Το 1944 συνεργάστηκε με συναδέλφους του από το Παγκόσμιο Εβραϊκό Κογκρέσο στη Σουηδία για να στρατολογήσει τον Βάλενμπεργκ ως ειδικό απεσταλμένο στη Βουδαπέστη και τον υποστήριζε συνεχώς σε αυτή την προσπάθεια. <https://www.raoulwallenberg.net/news/monument-dedicated-raoul/> (Πρόσβαση 11.12.22).

Επιγραφή 3:

«Δεν θα μπορούσα να επιστρέψω στη Στοκχόλμη, γνωρίζοντας ότι είχα αποτύχει στο να κάνω ό,τι ήταν ανθρωπίνως δυνατό ώστε να σώσω όσο το δυνατό περισσότερους Εβραίους» Raoul Wallenberg.

Επιγραφή 4:

Δείχνοντας τόλμη και επινοητικότητα ο Raoul Wallenberg έσωσε τις ζωές αμέτρητων Ούγγρων Εβραίων, θέτοντάς τους υπό την προστασία της Σουηδικής Κυβέρνησης.

Επιγραφή 5:

Αφιερωμένο στον Raoul Wallenberg, έναν Σουηδό διπλωμάτη που γεννήθηκε το 1912 και τα ίχνη του χάθηκαν το 1945.

Εικ.19. Το μνημείο *Ελπίδα* εγκαινιάστηκε στις 9 Νοεμβρίου 1998 και βρίσκεται στην Πλατεία των Ηνωμένων Εθνών στη Νέα Υόρκη. Πηγή: NYC Parks (2022).

Ένα ακόμη ανάλογο μνημείο προς τιμήν του Βάλενμπεργκ βρίσκεται στη Βουδαπέστη της Ουγγαρίας (Εικ.20). Το μνημείο φιλοτεχνήθηκε από τον γεννημένο στην Ουγγαρία, σουηδικής καταγωγής γλύπτη Gustav Kraitz και τοποθετήθηκε στην πλατεία Erzsébet, γνωστή για τη μεγάλη προσέλευση κόσμου. Το μνημείο εγκαινιάστηκε στις 17 Ιουνίου 2014 από τον πρέσβη της Σουηδίας στη Βουδαπέστη και περιλαμβάνει μια βαλίτσα η οποία είναι παρόμοια με αυτή που βρίσκεται στο ανάλογο μνημείο του Βάλενμπεργκ στη Νέα Υόρκη. Η βαλίτσα είναι τοποθετημένη πάνω σε πέτρες που προέρχονται από το γκέτο της Βουδαπέστης. Η επιγραφή αναφέρει (στα Ουγγρικά και τα Αγγλικά):

Ο νεαρός διπλωμάτης Raoul Wallenberg εργάστηκε στη Βουδαπέστη την περίοδο 1944-1945. Εξέδωσε σουηδικά διαβατήρια για να προστατέψει Εβραίους. Χιλιάδες άνθρωποι σώθηκαν χάρη στο κουράγιο, τη γνώση και την επινοητικότητά του. Ο Raoul Wallenberg γεννήθηκε το 1912. Στις 17 Ιανουαρίου 1945 απήχθη από τον Σοβιετικό Κόκκινο Στρατό. Η μοίρα του παραμένει άγνωστη (The International Raoul Wallenberg Foundation, 2022).

Εικ.20. Το μνημείο προς τιμήν του Raoul Wallenberg στη Βουδαπέστη της Ουγγαρίας, στην πλατεία Erzsébet. Έργο του Gustav Kraitz. Πηγή: <https://shutterbugssage.com/2015/11/08/budapest-raoul-wallenberg-memorial/>.

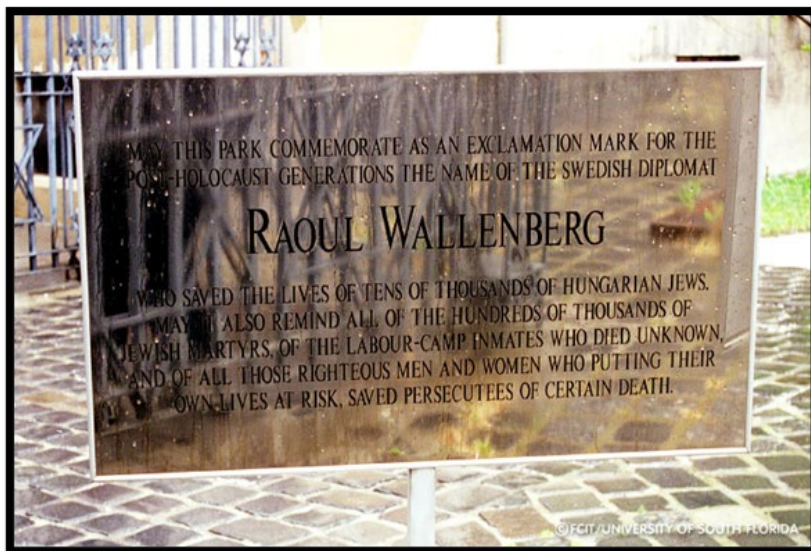
Το μνημείο είναι ασυνήθιστο. Δεν είναι επιδεικτικό, ταιριάζει με το περιβάλλον του, αλλά όποιος το δει θα σταματήσει για να το μελετήσει επί μακρόν. Είναι ουσιαστικά σαν ένα παγκάκι με μια «ξεχασμένη» διπλωματική τσάντα πάνω του. Ο πάγκος, ωστόσο, μοιάζει με ένα τόξο που σπάει και στα δύο άκρα, καταλήγοντας σε ένα τραχύ, ακανόνιστο σχήμα. Ο χαρτοφύλακας που «έμεινε πίσω» είναι ένα στοιχείο που τραβάει την προσοχή, με σκοπό να δημιουργήσει ερωτήματα. «Ποιανού ήταν; Τι περιέχει; Μυστικά; Και πού είναι ο ιδιοκτήτης, τι του συνέβη;».³⁴ Αντίστοιχους χαρτοφύλακες με τα αρχικά του Βάλενμπεργκ βρίσκουμε σε διάφορα μνημεία αφιερωμένα στον Σουηδό διπλωμάτη π.χ., υπάρχει ένας έξω από το υπουργείο Εξωτερικών στη Στοκχόλμη και ένας έξω από το Κέντρο Ολοκαυτώματος στο Nottinghamshire.³⁵ Τα δυο προαναφερόμενα μνημεία φιλοτεχνήθηκαν με δωρεά της οικογένειας του Hilel Storch (βλ. παραπάνω υποσημείωση).

³⁴ Απόσπασμα από συνέντευξη της αδελφής του Wallenberg, Nina Lagergren, η οποία ήταν παρούσα στα αποκαλυπτήρια μαζί με την εγγονή της.

³⁵ Το μνημείο για τον Βάλενμπεργκ έξω από το Υπουργείο Εξωτερικών της Σουηδίας ξεκίνησε το φθινόπωρο του 2011, όταν ο Olle Wästberg, συντονιστής της κυβέρνησης για το Έτος Raoul Wallenberg, εξέφρασε την επιθυμία να τιμηθεί ο διπλωμάτης με ένα νέο μνημείο. Όλα τα παρεπόμενα έξοδα (χύτευση, εγκατάσταση και ενημερωτική πινακίδα κ.λπ.) εξασφαλίστηκαν μέσω μιας γενναιόδωρης δωρεάς από τον Marcus Storch, πρόεδρο του Ιδρύματος Nobel. Το ίδιο το έργο είναι ένας χαρτοφύλακας διπλωμάτη με την ένδειξη RW σε μπρούντζο (μέρος μιας σειράς 15 έργων), τοποθετημένος σε έναν πάγκο μήκους δύο μέτρων με εγχάρακτο αναμνηστικό κείμενο <https://www.stockholmkonst.se/konsten/konstprojekt/minnesmarke-over-raoul-wallenberg-1/> (Πρόσβαση 18.12.22). Για

Ένα ακόμη εντυπωσιακό μνημειακό σύνολο αφιερωμένο στον Βάλενμπεργκ είναι αυτό που βρίσκεται στη Βουδαπέστη, στον χώρο της Μεγάλης Συναγωγής της πόλης. Εκεί, στον περιβάλλοντα χώρο της Συναγωγής, έχει δημιουργηθεί ένας χώρος πρασίνου, το Wallenberg Memorial Park of the Righteous. Δημιουργήθηκε τη δεκαετία του 1990 προκειμένου να τιμηθεί ο Σουηδός διπλωμάτης για τη διάσωση των Εβραίων της Ουγγαρίας. Στην είσοδο του πάρκου υπάρχει επιγραφή που εξυμνεί τον Βάλενμπεργκ και το έργο του. Η επιγραφή (Εικ.21) αναφέρει:

Μακάρι αυτό το πάρκο να θυμίζει στις επόμενες γενιές το όνομα του Σουηδού διπλωμάτη Raoul Wallenberg ο οποίος έσωσε τις ζωές δεκάδων χιλιάδων Ούγγρων Εβραίων. Μακάρι, επίσης, να θυμίζει τις εκατοντάδες χιλιάδες Εβραίων μαρτύρων των στρατοπέδων συγκέντρωσης, οι οποίοι πέθαναν άγνωστοι, καθώς και τους Δίκαιους, άνδρες και γυναίκες, που θέτοντας τις ζωές τους σε κίνδυνο, έσωσαν τους διωκόμενους από βέβαιο θάνατο.

Εικ.21. Η επιγραφή στην είσοδο του πάρκου προς τιμήν του Raoul Wallenberg. Πηγή:

<https://fcit.usf.edu/holocaust/GALL34R/WALL01.HTM>

Στο πάρκο που έχει δημιουργηθεί προς τιμήν του Βάλενμπεργκ υπάρχει, επίσης, ένα μνημείο που αφιερώθηκε στους Εβραίους της Ουγγαρίας που χάθηκαν κατά τη διάρκεια του Β΄ΠΠ. Το γλυπτό που ονομάζεται το *Δέντρο της Ζωής* (Εικ.22) βρίσκεται δίπλα από τη Συναγωγή έχει τη μορφή ιτιάς και έχει αφιερωθεί στη μνήμη των 5.000 περίπου θυμάτων του Ολοκαυτώματος. Στο κέντρο του μνημείου υπάρχει μια μαύρη στήλη, που την σχηματίζουν δυο αγίδες ενωμένες σε μια κατασκευή από γρανίτη η οποία έχει δύο τρύπες και συμβολίζει την απουσία των Δέκα

περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το μνημείο για τον Βάλενμπεργκ στο Κέντρο Ολοκαυτώματος στο Nottighamshire στο Ηνωμένο Βασίλειο βλ. <https://artuk.org/discover/artworks/raoul-wallenberg-memorial-265114> (Πρόσβαση 18.12.22).

Εντολών ως ηθικού κώδικα, από εκείνους που διέπραξαν το έγκλημα του Ολοκαυτώματος. Η ιτιά αποτελεί σύμβολο θρήνου στην παράδοση των Εβραίων της Ουγγαρίας (Εικ.23). Στα μεταλλικά φύλλα του γλυπτού-ιτιάς είναι χαραγμένα ονόματα Ούγγρων Εβραίων θυμάτων του Ολοκαυτώματος (Εικ.24 & 25). Μπροστά από το *Δέντρο της Ζωής*, υπάρχει μια πέτρινη πλάκα στην οποία οι επισκέπτες αφήνουν πέτρες προς τιμήν των νεκρών (Εικ.26).³⁶ Σε μια δεύτερη παρακείμενη πλάκα αναγράφονται τα ονόματα των «Δικαίων Ανθρώπων» (Εικ.27) που συμμετείχαν στη διάσωση των Εβραίων της Ουγγαρίας ξεκινώντας από τον Βάλενμπεργκ, και αποτελεί ορόσημο για τις γενιές μετά το Ολοκαύτωμα. Το μνημείο ολοκληρώθηκε το 1996, χάρη στη γενναιόδωρη προσφορά της Estee Lauder, της διάσημης εταιρείας κατασκευής καλλυντικών. Το έργο φιλοτέχνησε ο Imre Varga, ένας διακεκριμένος Ούγγρος γλύπτης, ζωγράφος και σχεδιαστής. Το μνημείο είναι γνωστό και ως η «κλαίουσα ιτιά».

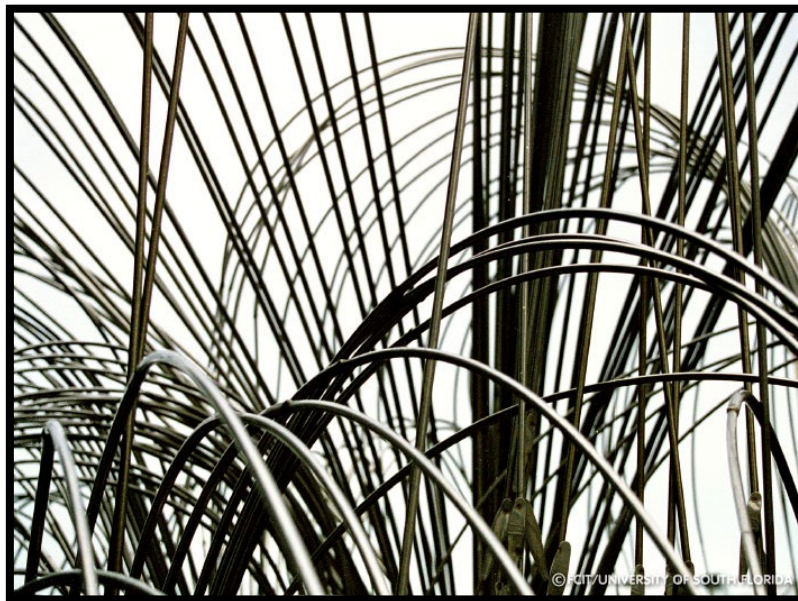

Εικ.22. Το Δέντρο της Ζωής στο πάρκο Raoul Wallenberg, στη Βουδαπέστη. Πηγή: <https://fcit.usf.edu/holocaust/GALL34R/WALL03.HTM>

³⁶ Πρόκειται για ένα έθιμο των Εβραίων με το οποίο εκδηλώνουν τιμή, αγάπη και μνήμη και για το οποίο υπάρχουν αρκετές ερμηνείες. Οι επικρατέστερες δύο είναι οι ακόλουθες. Η πρώτη αφορά τον συσχετισμό των λέξεων «αβ» (πατέρας) και «μπεν» (γιος). Ο συνδυασμός των ριζών των λέξεων αυτών δημιουργεί τη λέξη «έβεν» (πέτρα). Έτσι, όποιος αφήνει την πέτρα προσδιορίζεται ως παιδί του θανόντος, οπότε ανήκει στο γένος του και εκφράζει το σεβασμό του. Η δεύτερη εξήγηση αναφέρεται στο ότι κάθε νύχτα περνούν από τους τάφους άγγελοι και μετρούν τις πέτρες, ώστε να διαπιστώσουν πόσοι αγαπούν και τιμούν τον εκλιπόντα (Ισραηλιτική Κοινότητα Αθηνών, 2022).

Εικ.23. Η στήλη από γρανίτη στο κέντρο του μνημείου. Πηγή: <https://fcit.usf.edu/holocaust/GALL34R/WALL08.HTM>

Εικ.24. Λεπτομέρεια από τα μεταλλικά κλαδιά του μνημείου. Πηγή: <https://fcit.usf.edu/holocaust/GALL34R/WALL08.HTM>

Εικ.25..Μεταλλικά φύλλα του μνημείου με χαραγμένα ονόματα θυμάτων του Ολοκαυτώματος. Πηγή: <https://fcit.usf.edu/holocaust/GALL34R/WALL10.HTM>

Εικ.26..Πέτρες προς τιμήν των νεκρών. Πηγή: <https://fcit.usf.edu/holocaust/GALL34R/WALL05.HTM>

Εικ.27. Η επιγραφή με τα ονόματα όσων συμμετείχαν στη διάσωση των Εβραίων της Ουγγαρίας, πηγή:
<https://fcit.usf.edu/holocaust/GALL34R/WALL14.HTM>

Τα « μνημεία ευγνωμοσύνης» από το διεθνές μνημειακό τοπίο, που παρουσιάσαμε, έχουν δημιουργηθεί είτε με κρατική πρωτοβουλία, όπως για παράδειγμα το μνημείο του Βάλενμπεργκ στο πάρκο Berzelii στη Στοκχόλμη, είτε είναι αποτέλεσμα ιδιωτικής πρωτοβουλίας π.χ, το μνημείο του Βάλενμπεργκ στη Νέα Υόρκη. Άλλες φορές πάλι ανεγείρονται με πρωτοβουλία των εβραϊκών κοινοτήτων και σε ορισμένες περιπτώσεις χωροθετούνται κοντά στις Συναγωγές. Σε λίγες περιπτώσεις, κρατικοί και δημόσιοι φορείς συμμετέχουν σε φορείς της κοινωνίας των πολιτών που έχουν ως αποστολή τους να γνωστοποιήσουν τη δράση των «Δικαίων των Εθνών». Λίγες είναι οι περιπτώσεις που οι κρατικοί φορείς επιδιώκουν να συμπεριλάβουν στο εθνικό τους αφήγημα το γεγονός της διάσωσης των Εβραίων, όπως συνέβη με την επιτροπή Garíwo στην Ιταλία και με το μνημείο του Βάλενμπεργκ στο κέντρο της Στοκχόλμης στην πλατεία που φέρει το όνομά του. Στην πλειοψηφία τους έχουν αντιμνημειακό χαρακτήρα, φέρουν σημαντικό νοηματικό φορτίο, βρίσκονται στον δρόμο των περαστικών και προκαλούν την προσοχή τους και τη διανοητική εγρήγορσή τους. Πρόκειται για μνημειακά σύνολα στα οποία συναντάμε και γλυπτικές ή άλλες κατασκευές με αντιμνημειακά χαρακτηριστικά, όπως ειδικά διαμορφωμένους δρόμους-διαδρομές ή υπαίθρια καθίσματα που προσφέρονται για ξεκούραση και περισυλλογή. Η παρουσία τους στον δημόσιο χώρο επιτρέπει στους περαστικούς να τα συναντούν εύκολα κατά τις καθημερινές τους μετακινήσεις. Με τη σύγχρονη εικαστική τους γλώσσα, ελκύουν την προσοχή των περαστικών και, υπό προϋποθέσεις προκαλούν, την διανοητική και ηθική τους εγρήγορση. Η παρουσία επεξηγηματικών κειμένων, όπου αυτή υπάρχει, είναι πολύ χρήσιμη, καθώς εντάσσουν τα μνημεία αυτά στο ιστορικό τους πλαίσιο. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε κατά πόσο έχουν, στο μεταξύ, αξιοποιηθεί από τους υπεύθυνους φορείς διαχείρισης των εν λόγω μνημείων σύγχρονες ψηφιακές τεχνολογίες, όπως τα qr codes, κάτι που θα επέ-

τρεπε την περαιτέρω ιστορική πλαισίωση κάθε μνημείου. Φτωχές είναι και οι πληροφορίες που αφορούν την προέλευση της χρηματοδότησής τους.

4.Οι Έλληνες Εβραίοι και το Ολοκαύτωμα. Οι Έλληνες «Δίκαιοι των Εθνών»

4.1 Οι Εβραίοι της Ελλάδας

Η εβραϊκή παρουσία στην Ελλάδα μαρτυρείται από τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ., όπως αποδεικνύεται από αρχαιολογικά δεδομένα της εποχής και συγκεκριμένα από την επιγραφή στήλης που βρέθηκε στο Αμφιάρειο Ωρωπού (Μιτσός, 1952:194). Στο ιερό νησί της Δήλου υπάρχει η αρχαιότερη Συναγωγή στη διασπορά, που έχει χρονολογηθεί στον πρώιμο 1ο αι. π.Χ. Όταν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη ο Απόστολος Παύλος, βρήκε εκεί οργανωμένη Ισραηλιτική κοινότητα, όπως και στους Φιλίππους, τη Βέροια, την Κόρινθο και πιθανώς την Αθήνα. Ο εβραϊκός πληθυσμός στην Ελλάδα αυξήθηκε τα Ρωμαϊκά χρόνια και αποτέλεσε τη βάση των εβραϊκών εστιών κατά τη βυζαντινή εποχή. Οι Εβραίοι αυτοί, αποκαλούμενοι Ρωμανιώτες, αντλούσαν την καταγωγή τους από την Παλαιστίνη, κατοικούσαν στον ελλαδικό χώρο, ήταν ελληνόφωνοι και ενσωματωμένοι στον ελληνικό πολιτισμό. Είναι χαρακτηριστικό ότι έγραφαν στα Ελληνικά, χρησιμοποιώντας όμως το εβραϊκό αλφάβητο (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 2022α). Η ονομασία Ρωμανιώτες δόθηκε επί Βυζαντίου για τον χαρακτηρισμό των Εβραίων που είχαν εγκατασταθεί στον ελλαδικό χώρο κατά την ελληνιστική περίοδο (3ος αι.π.Χ.). Οι Ρωμανιώτες, που αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία του εβραϊκού στοιχείου στην περιοχή μέχρι τον 15ο αι., υιοθέτησαν την ελληνική γλώσσα και δημιούργησαν μια ξεχωριστή ελληνοεβραϊκή παράδοση. Οικοδόμησαν συναγωγές και διατήρησαν την εβραϊκή ως γλώσσα λατρείας. Μετά την άφιξη των Σεφαραδιτών στα τέλη του 15ου αι., οι περισσότερες ρωμανιώτικες κοινότητες, με εξαίρεση, κυρίως, αυτές της Ηπείρου, της Πελοποννήσου και της Κρήτης, απορροφήθηκαν πολιτιστικά από τους Σεφαραδίτες. Οι βασικές διαφορές των δύο κοινοτήτων εντοπίζονται στη γλώσσα, στην ενδυμασία, στις διατροφικές παραδόσεις καθώς και στο λατρευτικό τυπικό. Μέχρι τον Β΄ ΠΠ και τη Σοά, οι Ρωμανιώτες πλειοψηφούσαν στην Άρτα, την Πρέβεζα, την Πάτρα, τα Τρίκαλα, τον Βόλο, τη Χαλκίδα και τα Χανιά (Έλληνες Εβραίοι επιζώντες του Ολοκαυτώματος. Γλωσσάρι, χ.χ.) Οι Οθωμανικές αρχές αναγνώρισαν στους Εβραίους τα ίδια δικαιώματα που είχε κάθε μη μουσουλμανική θρησκευτική ομάδα της αυτοκρατορίας: μπορούσαν να ασκούν τη θρησκεία τους ελεύθερα και διέθεταν σχετική αυτονομία και δικαστικές αρμοδιότητες σε εσωκοινοτικά θέματα.

Πέρα από τους Ρωμανιώτες Εβραίους ο υπόλοιπος εβραϊκός πληθυσμός της Ελλάδας προερχόταν από διαφορετικά πολιτισμικά υπόβαθρα. Αναγνωρίζοντας τη σημασία του δραστήριου εβραϊκού στοιχείου, οι σουλτάνοι προσκάλεσαν τους διωκόμενους Εβραίους της Ισπανίας και Πορτογαλίας που ονομάστηκαν Σεφαραδίτες (Σεφαράντ είναι η βιβλική ονομασία για την Ισπανία).³⁷ Οι Εβραίοι που εκδιώχθηκαν από την Ιβηρική χερσόνησο στα τέλη του 15ου αιώνα εγκαταστάθηκαν σε πόλεις

³⁷ Βλ. <https://greekjewsholocaustsurvivors.art/%ce%b3%ce%bb%cf%89%cf%83%cf%83%ce%b1%cf%81%ce%b9/> (Πρόσβαση 3.2.23).

της Β. Ευρώπης και κυρίως σε λιμάνια έτσι ώστε να επιδίδονται σε εμπορικές δραστηριότητες. Οι περισσότεροι Εβραίοι πρόσφυγες ακολούθησαν την πρόσκληση του Οθωμανού Σουλτάνου Βαγιαζίτ Β΄ και εγκαταστάθηκαν στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κυρίως στη Θεσσαλονίκη και στην Κωνσταντινούπολη, όπου με την πάροδο του χρόνου επιβλήθηκαν, αριθμητικά και πολιτιστικά, στις εβραϊκές κοινότητες που προϋπήρχαν της έλευσής τους. Πολλοί από αυτούς εγκαταστάθηκαν στον ελλαδικό χώρο, φέρνοντας τα δικά τους ήθη και έθιμα και τη γλώσσα τους τα «κλαδίνο».³⁸ Από αυτές τις εβραϊκές ομάδες συγκροτήθηκε η μεγάλη Εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, ενώ παράλληλα κάποιοι κατευθύνθηκαν νοτιότερα και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Θεσσαλίας. Μέχρι την καταστροφή της από τους ναζί το 1943, η σεφαραδίτικη κοινότητα της Θεσσαλονίκης ήταν η μεγαλύτερη στον κόσμο, για αυτό, άλλωστε, η Θεσσαλονίκη ήταν γνωστή και ως «Μητέρα του Ισραήλ» και «Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων».³⁹

Στη συνέχεια ακολούθησαν αφίξεις μικρότερων ομάδων από την Ουγγαρία και άλλες περιοχές της κεντρικής Ευρώπης και τη νότια Ιταλία (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδας, 2022α). Οι Εβραίοι που προήλθαν από την κεντρική Ευρώπη ονομάζονταν Ασκεναζίτες, δεν υπάρχουν όμως περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον τόπο όπου εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα. Οι Ασκεναζίτες Εβραίοι, προερχόμενοι από την κεντρική Ευρώπη, μιλούσαν γερμανικά, ουγγρικά, γαλλικά, πολωνικά (Bowman, 1986:45).

Κατά τον 15ο αιώνα εμφανίστηκαν μαζί με τις προαναφερόμενες εβραϊκές ομάδες και ιταλό-γλωσσοι Εβραίοι στην Ελλάδα. Οι Εβραίοι από την Ιταλία και την Ισπανία ονομάζονταν Πουλιέζοι, εγκαταστάθηκαν στην Κέρκυρα και από το 1540 οι εξ Ιταλίας Εβραίοι αποτελούσαν πλέον την πλειοψηφία σε σχέση με τον ντόπιο εβραϊκό πληθυσμό, επιβάλλοντας την απουλιανή διάλεκτο. Διαμορφώθηκαν δύο κοινότητες στην Κέρκυρα, οι Γραικοί (Έλληνες) και οι Πουλιέζοι (Ιταλοί), η κάθε μία με τη δική της συναγωγή. Το 1589 προστέθηκαν οι νεοφερμένοι Μαρράνος από την Πορτογαλία που ενώθηκαν με τους Πουλιέζους (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδας, 2022β, Βαρών-Βασάρ, 2022:121).

Με το πέρασμα των αιώνων οι κοινότητες αυτές άρχισαν να εξελληνίζονται και να υιοθετούν τον ελληνικό τρόπο ζωής. Εξαίρεση αποτελούσαν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, οι «Σεφαραδίτες», οι οποίοι διατηρούσαν ακόμη στεγανά που δεν επέτρεπαν την απρόσκοπτη αλληλεπίδραση με την τοπική κοινωνία. Από τον 19ο αιώνα και μετά, σε ορισμένα μέρη της Ελλάδας άρχισαν να εμφανίζονται τριβές και εντάσεις μεταξύ του ντόπιου πληθυσμού, λόγω της γέννησης των εθνικών κινημάτων

³⁸ Εβραιοισπανική διάλεκτος που μιλούν οι Σεφαραδίτες στην Ελλάδα, αλλά και σε όλο τον κόσμο. Φέρει γλωσσικά δάνεια από τα εβραϊκά, τα αραμαϊκά, τα αραβικά, τα τουρκικά, τα ιταλικά, τα γαλλικά, τα ελληνικά και τις σλαβικές γλώσσες (Έλληνες Εβραίοι επιζώντες του Ολοκαυτώματος. Γλωσσάρι, χ.χ.).

³⁹ Βλ. <https://greekjewsholocaustsurvivors.art/%ce%b3%ce%bb%cf%89%cf%83%cf%83%ce%b1%cf%81%ce%b9/> (Πρόσβαση 3.2.23).

και κυρίως στην περιοχή της Μακεδονίας, λόγω της έλευσης των Μικρασιατών. Η συνεργασία των Εβραίων με την Οθωμανική εξουσία είχε δημιουργήσει από νωρίς τις προϋποθέσεις για συγκρούσεις και ανταγωνισμούς με τον ντόπιο πληθυσμό που ενίοτε έπαιρναν δραματικό χαρακτήρα (Ευθυμίου, 2009:14). Οι σχέσεις των Εβραίων της Θεσσαλονίκης με τον ντόπιο πληθυσμό ήταν τεταμένες ήδη από το 1908 όταν οι Εβραίοι υποστήριξαν το κίνημα των Νεότουρκων, οι οποίοι ήθελαν να κάνουν τη Θεσσαλονίκη πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Οι Έλληνες Εβραίοι της Θεσσαλονίκης έβλεπαν θετικά το κίνημα, αφού προσδοκούσαν μεγαλύτερη αυτονομία και ελευθερία. Μάλιστα, ήταν οι μοναδικοί Εβραίοι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας που πήραν ενεργό μέρος στο νεοτουρκικό κίνημα (Μόλχο, 1999:150). Όταν προσαρτήθηκε η πόλη στην Ελλάδα με την υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου (10 Αυγούστου 1913), οι Εβραίοι δεν συμμετείχαν στους πανηγυρισμούς της πόλης, αφού ήταν αντίθετοι μ' αυτή την προοπτική (Μόλχο, 2001:243) και με αίτημα που είχαν αποστείλει στις μεγάλες δυνάμεις νωρίτερα ζητούσαν να τεθεί η πόλη υπό την προστασία τους αντί να προσαρτηθεί στο ελληνικό κράτος. Γενικά οι σχέσεις των Ελλήνων Εβραίων της Θεσσαλονίκης με τους χριστιανούς διακρίνονταν από μια ευαίσθητη ισορροπία. Η συντριπτική πλειοψηφία των Εβραίων που θανατώθηκαν την περίοδο της Κατοχής, είναι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης.

Ένα ακόμη μέρος όπου οι σχέσεις των Εβραίων με τους ντόπιους ήταν προβληματικές, ήταν και η Κέρκυρα. Στην Κέρκυρα έλαβε χώρα το πογκρόμ του 1891, το οποίο ξεκίνησε όταν βρέθηκε νεκρό και κακοποιημένο το σώμα ενός κοριτσιού, που μάλιστα όπως αποκαλύφθηκε ήταν κόρη Εβραίου ράφτη. Το γεγονός αποτέλεσε το αποκορύφωμα της εκδήλωσης των αντισημιτικών αισθημάτων της ντόπιας κοινωνίας. Αρχικά, ίσως επειδή το νεκρό κορίτσι βρέθηκε κοντά στη Συναγωγή της Κέρκυρας, θεωρήθηκε ότι ήταν Ελληνίδα που δολοφονήθηκε από Εβραίους. Μάλιστα, συνελήφθη και ο πατέρας του κοριτσιού ως ένοχος, μαζί με δύο άλλους Εβραίους. Οι Εβραίοι αφέθηκαν ελεύθεροι, ωστόσο, οι χριστιανοί παρέμειναν οργισμένοι, πολιόρκησαν την εβραϊκή συνοικία και ξέσπασαν βίαια γεγονότα, τα οποία εξαπλώθηκαν και στα άλλα νησιά του Ιονίου, ενώ, υπήρξαν και θύματα (17 έως 22 άτομα υπολογίζεται ότι σκοτώθηκαν, ενώ σύμφωνα με κάποιους ξένους ανταποκριτές μπορεί να σκοτώθηκαν και 50 άτομα). Ύστερα από το πογκρόμ του 1891 περίπου 5.000 Εβραίοι εγκατέλειψαν το νησί (Έλληνες Εβραίοι επιζώντες του Ολοκαυτώματος. Γλωσσάρι, χ.χ.).⁴⁰

⁴⁰ Η Ευτυχία Λιάτα μελετά αναλυτικά το φαινόμενο του αντισημιτισμού στην Κέρκυρα που οδήγησαν τελικά στο πογκρόμ της Κέρκυρας το 1891 βλ. Λιάτα, Ε. (2006). *Η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος στον κυκλώνα του αντισημιτισμού*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Για την ιστορία και τον εκτοπισμό της εβραϊκής κοινότητας Κέρκυρας βλ. τη διατριβή του Χαράλαμπου Κουργιαντάκη όπου εξετάζεται η εφαρμογή της ιστορικής ενσυναίσθησης ως τρόπος ερμηνευτικής προσέγγισης και κατανόησης του παρελθόντος. Κουργιαντάκης, Χ. (2005). *Ιστορική σκέψη και ενσυναίσθηση των μαθητών της Α' Βάθμιας και της Β' Βάθμιας εκπαίδευσης στην Ιστορία*. Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Παιδαγωγικό τμήμα Δημοτικής εκπαίδευσης.

Η παρουσία των Εβραίων στην Ελλάδα υπήρξε μακραίωνη, ωστόσο διαφορετική ήταν η αντίληψη και συμπεριφορά των Ελλήνων χριστιανών απέναντι στους Έλληνες Εβραίους από τόπο σε τόπο, γεγονός που συνέβαλε στη διάσωση ή μη των εβραϊκών κοινοτήτων ανά την Ελλάδα κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Η Ξένια Ελευθερίου κάνει λόγο για «εντυπωσιακή αδιαφορία που επέδειξε το μεγαλύτερο μέρος του χριστιανικού πληθυσμού, κυρίως της Θεσσαλονίκης και των Ιωαννίνων, για τα τοπικά ταπεινωτικά μέτρα εναντίον των Εβραίων, την απομόνωσή τους σε γκέτο, τις εκτοπίσεις τους στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης και την τελική εξόντωσή τους» (2012:127).

4.2 Οι Έλληνες Εβραίοι και το Ολοκαύτωμα

Όπως και σε πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες, έτσι και στην Ελλάδα, στόχος των Γερμανών κατακτητών ήταν η εξόντωση των Εβραίων με τη μεταφορά τους στα στρατόπεδα θανάτου. Το Ολοκαύτωμα ή Σοά συνδέεται με τον φυλετικό αντισημιτισμό της εθνικοσοσιαλιστικής ιδεολογίας και αποτελεί ένα γεγονός μοναδικό στην παγκόσμια ιστορία εξαιτίας του προγραμματισμένου τρόπου εξόντωσης, βάσει του σχεδίου της «Τελικής Λύσης», έξι εκατομμυρίων ανθρώπων από τους ναζί και τους συνεργάτες τους την περίοδο του 1941-1945.

Μέχρι τον Ιούλιο του 1942 οι Γερμανοί δεν είχαν δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα στους Εβραίους της Ελλάδας. Στην υπόλοιπη Ευρώπη όμως το σχέδιο της «Τελικής Λύσης» είχε τεθεί σε εφαρμογή και προχωρούσε με γοργούς ρυθμούς οδηγώντας στο θάνατο 2, 5 εκατομμύρια Εβραίους της ανατολικής Ευρώπης και της Σοβιετικής Ένωσης. Στις ζώνες κατοχής των Γερμανών και των Βουλγάρων στη Θεσσαλονίκη και στην ανατολική Μακεδονία και Θράκη αντίστοιχα, πολύ γρήγορα θα εμφανιστούν τα πρώτα προβλήματα. Τα γεγονότα της πλατείας Ελευθερίας στη Θεσσαλονίκη στις 11 Ιουλίου του 1942 υπήρξαν η αρχή του αφανισμού του εβραϊκού στοιχείου της πόλης. Στις 15 Μαρτίου 1943 φεύγουν τα πρώτα βαγόνια με 2.500 Εβραίους από τον παλαιό σιδηροδρομικό σταθμό για το Άουσβιτς. Πάνω από το 96% των εκτοπισμένων Εβραίων της Θεσσαλονίκης και των άλλων πόλεων της Μακεδονίας, αδιακρίτως φύλου, ηλικίας, κατάστασης υγείας, δολοφονήθηκε στους θαλάμους αερίων του Άουσβιτς ή πέθανε από τις απάνθρωπες συνθήκες κράτησης ή τις «πορείες θανάτου» που έγιναν αμέσως μετά την εκκένωση των ναζιστικών στρατοπέδων. Την ίδια περίοδο και συγκεκριμένα στις 22 Φεβρουαρίου του 1943 η βουλγαρική κυβέρνηση αποφάσισε να εκτοπίσει πάνω από 11.000 Εβραίους και Εβραίες από τη βουλγαρική ζώνη κατοχής στην Ελλάδα και τη Γιουγκοσλαβία. Η ιταλική συνθηκολόγηση τον Σεπτέμβριο του 1943 επέτρεψε στους Γερμανούς να προχωρήσουν στον εκτοπισμό των Εβραίων της υπόλοιπης ηπειρωτικής χώρας και των νησιών (Βασιλικού, χ.χ.).

Το ποσοστό εξόντωσης των Εβραίων της Ελλάδας ήταν ένα από τα υψηλότερα της Ευρώπης (Βαρών-Βασάρ, 2014:26) και άγγιξε το 90%. Η Ελλάδα έρχεται δεύτερη στη λίστα με τις μεγαλύτερες απώλειες εβραϊκού πληθυσμού μετά την Πολωνία. Ο Bowman υποστηρίζει ότι η ιστορική συνέπεια του γεγονότος αυτού ισοδυναμεί με αφανισμό του εβραϊκού πληθυσμού από τον ελλαδικό χώρο (1986:52). Από πόλη σε πόλη το ποσοστό αυτό διέφερε, π.χ., οι απώλειες των Εβραίων της Θεσσαλονίκης έφτασαν στο 96%, ενώ στον Βόλο το 26% (Βαρών-Βασάρ, 2014:27). Η εκτόπιση του εβραϊκού πληθυσμού, κατά την Βαρών-Βασάρ (2014:27), συνδέεται στενά με τις ζώνες κατοχής του ελληνικού χώρου (γερμανική, ιταλική, βουλγαρική). Οι σεφαραδίτικες κοινότητες που βρίσκονταν στη Μακεδονία και τη Θράκη, δηλαδή στις ζώνες κατοχής των Γερμανών και των Βουλγάρων, υπέστησαν τις μεγαλύτερες απώλειες. Πέρα από τις ζώνες Κατοχής, άλλοι λόγοι που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στον εκτοπισμό των Εβραίων ήταν το μέγεθος της κάθε κοινότητας, ο βαθμός ενσωμάτωσης των μελών της στον ιστό της χριστιανικής κοινωνίας, η στάση της τοπικής εβραϊκής και χριστιανικής ηγεσίας σε πολιτικό και θρησκευτικό επίπεδο, ο ρόλος που έπαιζε στην κάθε περιοχή η Αντίσταση όπως και η οικονομική επιφάνεια των διωκόμενων (Βασιλικού, χ.χ.).

Επίσης, σημαντικό ρόλο στον αφανισμό των Εβραίων είχαν διαδραματίσει οι δωσιλογικές τοπικές αρχές και η στάση του ντόπιου πληθυσμού απέναντι στις εβραϊκές κοινότητες π.χ., στην Κέρκυρα χάθηκε το 91% του εβραϊκού πληθυσμού εξαιτίας του δωσίλογου δημάρχου, ενώ αντίστοιχες απώλειες είχε και η κοινότητα Χανίων (Βαρών-Βασάρ, 2014:27). Ο νομάρχης, ο δήμαρχος και ο διευθυντής της αστυνομίας στην Κέρκυρα εξέδωσαν κοινή ανακοίνωση εναντίον των Εβραίων του νησιού, όταν τους μετέφεραν με τα πλοία από το νησί στα στρατόπεδα εξόντωσης. Εκεί οι χριστιανοί λεηλάτησαν σχεδόν αμέσως τα σπίτια των Εβραίων που εκτοπίζονταν (Βίτσος, 2019:118). Εξαιρεση αποτελεί η Ζάκυνθος με την παλιά ρωμανιώτικης προέλευσης εβραϊκή κοινότητα, η οποία διασώθηκε ολόκληρη χάρη στις προσπάθειες του Μητροπολίτη Χρυσοστόμου και του δημάρχου της Λουκά Καρρέρ. Στην Αθήνα, στον Βόλο και τη Χαλκίδα οι τοπικές αρχές και η Εκκλησία προσπάθησαν να σώσουν τους Εβραίους της περιοχής τους από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης με παρεμβάσεις προς τους Γερμανούς (Βίτσος, 2019:127). Η τελευταία εβραϊκή κοινότητα που εξοντώθηκε ήταν αυτή της Ρόδου.⁴¹

Σημαντικό ρόλο στη διάσωση των Εβραίων σε αρκετές περιπτώσεις διαδραμάτισε η εκκλησία, η αστυνομία και η Αντίσταση. Σε περιοχές όπου η σχέση των Εβραίων με τον ντόπιο χριστιανικό πληθυσμό ήταν αρμονική, εκεί οι Εβραίοι απολάμβαναν απρόσκοπτα τα δικαιώματα και τις ελευθερίες που απολάμβαναν και οι Έλληνες, ακόμη και όσον αφορά τη θρησκεία τους. Η δίωξη των Ε-

⁴¹ Για την ιστορία της εβραϊκής κοινότητας Ρόδου βλ. <https://embassies.gov.il/athens/NewsAndEvents/Pages/koinotitarodou.aspx> (Πρόσβαση 17.2.23).

βραίων, επομένως, αποτέλεσε ένα γεγονός που απασχόλησε την Εκκλησία, από την Ιερά Σύνοδο μέχρι και ορισμένους ιερείς στις κατά τόπους ενορίες. Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός αποτέλεσε βασική μορφή και, όπως αναφέρεται και στη συνέχεια σε ξεχωριστή ενότητα, συνέβαλε στη διάσωση πολλών Εβραίων στην Αθήνα και μάλιστα ανακηρύχθηκε «Δίκαιος των Εθνών». Αλλά και γενικότερα ανά την Ελλάδα, οι εκπρόσωποι της Εκκλησίας προέβησαν σε ενέργειες, προκειμένου να αποτραπεί ο διωγμός των Εβραίων. Ο Μητροπολίτης Άρτας Σπυρίδων, ο Μητροπολίτης Δημητριάδος Ιωακείμ Αλεξόπουλος, ο Μητροπολίτης Διδυμοτείχου Ιωακείμ, ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γεννάδιος Αλεξιάδης, ο Μητροπολίτης Ζακύνθου Χρυσόστομος, ο Μητροπολίτης Ιωαννίνων Σπυρίδων Βλάχος, ο Μητροπολίτης Κέρκυρας και Παξών Μεθόδιος και ο Μητροπολίτης Χαλκίδας Γρηγόριος συνέβαλαν, ο καθένας με τον τρόπο του, στην προστασία και πολλές φορές τη φυγάδευση των Εβραίων των περιοχών τους (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 2019:122-123). Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειώσουμε την πρωτοβουλία του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού να καλέσει ανοιχτά όλους τους Έλληνες να ανοίξουν τα σπίτια τους για τους Εβραίους συμπολίτες τους, ενώ ο ίδιος ήταν υπεύθυνος για τη διάσωση 250 Εβραϊόπουλων που φρόντισε να κρυφτούν σε χριστιανικά σπίτια. Υπολογίζεται ότι περίπου 10.000 Εβραίοι σώθηκαν χάρη στις ενέργειες της ελληνικής ορθόδοξης εκκλησίας και του χριστιανικού πληθυσμού (Bowman, 1986:54).

Όσον αφορά την αστυνομία, οι αστυνομικές αρχές συνεργάστηκαν με την Εκκλησία σε διάφορες περιοχές και κυρίως στην Αθήνα, προκειμένου να σώσουν όσους περισσότερους Εβραίους μπορούσαν. Ο διοικητής της αστυνομίας Άγγελος Έβερτ σε συνεργασία με τον Μητροπολίτη Δαμασκηνό και τον Αρχираββίνο Μπαρζιλιά εξέδιδε πλαστές ταυτότητες (Εικ.28) με χριστιανικά ονόματα στους Εβραίους.

Εικ.28. Η πραγματική και η πλαστή ταυτότητα ενός Εβραίου της Αθήνας που του χορηγήθηκε από την αστυνομία πόλεων. Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδας. Φωτογραφία: Βασιλική Πατσούρα.

Τέλος, το ΕΑΜ – ΕΛΑΣ αποτέλεσε διέξοδο διαφυγής για πολλούς Εβραίους που κατατάχθηκαν στις ομάδες του ανά την Ελλάδα και προστατεύτηκαν από τις διώξεις (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 2019:122-130). Σε περιοχές όπου δρούσαν οι αντιστασιακές οργανώσεις, όπως η Θεσσαλία, το ποσοστό διάσωσης των Εβραίων ήταν αρκετά υψηλό, καθώς οι αντάρτες αναλάμβαναν να προστατέψουν και να κρύψουν στα βουνά τους Εβραίους της περιοχής. Επιπλέον, πολλοί Εβραίοι που κατέφυγαν στα βουνά κατάφεραν να σωθούν, γιατί εντάχθηκαν στην Αντίσταση (Βαρών-Βασάρ, 2014:29, Bowman, 1986:54). Ο ΕΛΑΣ βοήθησε πολλούς Εβραίους να δραπετεύσουν στο Ισραήλ μέσω Τουρκίας (περίπου 250), ενώ υπολογίζεται ότι περίπου 1.800 Εβραίοι κατέβηκαν από τα βουνά της Θεσσαλίας μετά το τέλος του πολέμου (Bowman, 1986:54). Κατά τον Χανδρινό η συντριπτική πλειοψηφία των Εβραίων που πήραν μέρος στην Αντίσταση βρέθηκαν στις εαμικές οργανώσεις (ΕΑΜ, ΕΠΟΝ, Εθνική Αλληλεγγύη, Αετόπουλα) και στον ΕΛΑΣ. Σημαντικός αριθμός από τους περίπου 8.000 Εβραίους που γνωρίζουμε πως επιβίωσαν είτε επειδή κρύφτηκαν στην ύπαιθρο ή στις πόλεις είτε διαφεύγοντας στη Μέση Ανατολή, δέχτηκε βοήθεια από πρόσωπα και πρωτοβουλίες που συνδέονταν με το ΕΑΜ (2020: 336).

Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, που αποτελούσαν την πολυπληθέστερη ελληνική κοινότητα, δεν είχαν την ίδια τύχη. Υπήρχε ήδη ανταγωνισμός μεταξύ των προσφύγων από την Μ. Ασία και των ισπανόφωνων Εβραίων και ο πόλεμος δεν κατάφερε να εξαλείψει τις διαφορές αυτές. Με τη μεταφορά του μεγαλύτερου μέρους του εβραϊκού πληθυσμού στα στρατόπεδα εξόντωσης οι ντόπιοι οικειοποιήθηκαν τις περιουσίες τους. Το 1946 από τους 9.000 Εβραίους που βρίσκονταν στην Ελλάδα τα δυο τρίτα θεωρούνταν άποροι για αυτό και πολλοί έφυγαν για το νεοσύστατο κράτος του Ισραήλ και τις ΗΠΑ. Ωστόσο, όσοι παρέμειναν στην Ελλάδα διατήρησαν τις ελληνο-εβραϊκές παραδόσεις μαρτυρώντας την παρουσία των Εβραίων στην ελληνική χερσόνησο.⁴²

4.3 Η διάσωση του εβραϊκού πληθυσμού της Αθήνας

Στην Αττική, στις παραμονές της εισόδου της Ελλάδας στον Β' ΠΠ, η Ισραηλιτική Κοινότητα Αθηνών αριθμούσε γύρω στα 3.500 μέλη. Οι Εβραίοι της Αθήνας αποτελούσαν μόλις το 0.72% του συνολικού πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων (Κάραμποτ, 2022: 175). Όταν ξεκίνησαν οι διωγμοί των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 1943, αρκετοί από αυτούς αναζήτησαν καταφύγιο στην ιταλοκρατούμενη Αθήνα. Συνεπώς, το 1943 οι Εβραίοι στην Αθήνα ήταν περίπου 7.000, από τους οποίους οι 4.000 ήταν πρόσφυγες από άλλες πόλεις (Τομαή, 2015:99). Μετά την ιταλική συνθηκολόγηση, τον Σεπτέμβριο του 1943, η Αθήνα περιήλθε στη γερμανική ζώνη Κατοχής. Μετά τη διαφυγή του Αρχιραββίνου Ηλία Μπαρζιλιάϊ στα βουνά, στις 23 Σεπτεμβρίου 1943, πολλοί Εβραίοι της

⁴² Για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης βλ. Ι. Μπανμαγιόρ *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης* στο <http://www.jmth.gr/article-20032014-oi-evraioi-tis-thessalonikis> (Πρόσβαση 4.2.23).

Αθήνας έσπευσαν να εγκαταλείψουν την πόλη, ακολουθώντας το παράδειγμά του (Μπενμαγιώρ, 2022).

Η κατάσταση των Εβραίων στην Αθήνα ήταν διαφορετική από αυτή των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη και αυτό ευνόησε πολύ τις διαδικασίες διάσωσης τους. Οι Εβραίοι της Αθήνας είχαν παραδοσιακά καλές σχέσεις με τους χριστιανούς και αρκετοί από εκείνους που είχαν έρθει ως πρόσφυγες από άλλες πόλεις είχαν την οικονομική δυνατότητα να ανταπεξέλθουν στη διαβίωση σε συνθήκες παρανομίας. Ακόμη, η γεωγραφική θέση της Αθήνας ήταν τέτοια που βοήθησε στη διαφυγή των Εβραίων μέσω των νησιών ή της Εύβοιας. Οι παράγοντες που συνέβαλαν καθοριστικά στη διάσωση των Εβραίων της Αθήνας ποικίλουν.

Αρχικά, οι Άγγλοι είχαν δημιουργήσει τις συνθήκες για τη διαφυγή ξένων και Ελλήνων στρατιωτικών μαζί με τους οποίους έφευγαν και ορισμένοι Έλληνες Εβραίοι. Οι Άγγλοι για τον σκοπό αυτό συνεργάζονταν με τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό, τον Άγγελο Έβερτ, και άλλες προσωπικότητες της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της Αθήνας. Επίσης, οι Άγγλοι είχαν αναπτύξει συμφωνίες τόσο με την Αντίσταση όσο και με το Εβραϊκό Πρακτορείο στην Παλαιστίνη. Τέλος, τόσο το Εβραϊκό Πρακτορείο στην Παλαιστίνη, όσο και η Εβραϊκή Κοινότητα της Αθήνας διατηρούσαν επαφές με την Ελληνική Κυβέρνηση του Καΐρου και το ΕΑΜ (Λάμψα & Σιμπή, 2021:259-260).

Το σχέδιο των Γερμανών σχετικά με την εξόντωση των Εβραίων της Αθήνας ξεκίνησε με τη σύνταξη ονομαστικών καταλόγων και την υποχρέωση των Εβραίων να παρουσιάζονται κάθε Σάββατο στη Συναγωγή. Εκεί κάθε Εβραίος δήλωνε την παρουσία του, αναφωνώντας «παρών», και έτσι εξασφαλιζόταν η μη διαφυγή τους. Όσοι Εβραίοι δεν είχαν την οικονομική άνεση να διαφύγουν στα βουνά, σύμφωνα με τις οδηγίες του Αρχιεραββίνου τους Μπαρζιλάι και φοβόντουσαν ότι θα χάσουν τα δελτία φαγητού, έπεσαν στην παγίδα των Γερμανών και είχαν οικειοθελώς εγγραφεί (ο αριθμός τους έφτασε τις 2.000). Στις 24 Μαρτίου 1944 στο μπλόκο της Συναγωγής συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Άουσβιτς-Μπίρκεναου 800 Εβραίοι.⁴³ Την ημέρα εκείνη, με το πρόσχημα ότι θα μοίραζαν αλεύρι για το Πάσχα, οι Γερμανοί κάλεσαν τους Εβραίους στη Συναγωγή της οδού Μελιδόνη. Τα 800 άτομα περίπου που συνελήφθησαν, μεταφέρθηκαν αρχικά στο Χαϊδάρι κι από εκεί στο Άουσβιτς. 648 από αυτούς, άνδρες και γυναίκες, επιλέχθηκαν από τον Γιόζεφ Μένγκελε για πειράματα και οι υπόλοιποι θανατώθηκαν άμεσα στους θαλάμους αερίων (Λάμψα & Σιμπή, 2021:293-296). Το γεγονός αυτό αποτέλεσε κατά τον Φίλιππο Κάραμποτ «σημείο τομής και αναφοράς του Διωγμού στην Αθήνα» (2022:181).

⁴³ Για το ιστορικό του μπλόκο στη Συναγωγή Αθηνών βλ. <http://bitly.ws/y3qf> (Πρόσβαση 9.12.22).

Αξίζει να σημειωθεί ότι δεν δόθηκαν ποτέ επισήμως λίστες με τα ονόματα των Εβραίων στους Γερμανούς, παρά τη σχετική εντολή προς τον Αρχιραββίνο Μπαρζιλάι. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο ίδιος (Λάμψα & Σιμπή, 2021:277):

Στις 21 Σεπτεμβρίου με κάλεσαν επίσημα στη Γκεστάπο[...]έπρεπε μέσα σε 12 ώρες να ετοιμάσω όλες τις λίστες των Εβραίων, με τα ονόματά τους και τις διευθύνσεις των σπιτιών τους, τους Έλληνες υπηκόους και τους ξένους υπηκόους ξεχωριστά, τις λίστες της περιουσίας κάθε Εβραίου, τα εμπορικά τους με τις διευθύνσεις τους, τα ιδρύματα της κοινότητας και τις τραπεζικές καταθέσεις των Εβραίων. Βγαίνοντας από εκεί, υποσχέθηκα στη Γκεστάπο πως όλα θα ρυθμιστούν. Αυτό τους καθησύχασε και με άφησαν ελεύθερο μέχρι την επομένη. Όμως η νύχτα εκείνη ήταν για εμένα «νύχτα αγρύπνιας» και παρά τον κίνδυνο θανάτου που αιωρούνταν πάνω μου τις ώρες εκείνες, ολοκλήρωσα δύο σημαντικά καθήκοντα. Το ένα ήταν να κάψω τα καινούρια βιβλία της κοινότητας που βρίσκονταν στα γραφεία της κοινοτικής επιτροπής μετά την εγγραφή των νέων μελών, και το δεύτερο ήταν να καλέσω σε μεγάλη συγκέντρωση στην Συναγωγή όλους τους Εβραίους και να τους καταστήσω σαφές ότι έπρεπε να εγκαταλείψουν αμέσως τα σπίτια τους, να σώσουν ό,τι μπορούσαν να σώσουν, να το σκάσουν και να απομακρυνθούν μέχρι εκεί που ούτε οι Γερμανοί ούτε οι Έλληνες θα ήξεραν το κρησφύγετό τους.

Ακόμη, στην Αθήνα είχε οργανωθεί και εδραιωθεί η εβραϊκή Αντίσταση. Μέλη της εβραϊκής κοινότητας τα οποία εγκατέλειψαν τη Θεσσαλονίκη πριν ξεκινήσουν οι διωγμοί δημιούργησαν στην Αθήνα την Εβραϊκή Μυστική Επιτροπή Διάσωσης. Η Επιτροπή ανέπτυξε στενές σχέσεις με την ελληνική Αντίσταση, ενώ στελέχη της εντάχθηκαν στο ΕΑΜ. Ωστόσο, η ύπαρξη της επιτροπής αυτής δεν ήταν ευρέως γνωστή στους Εβραίους και δεν υπάρχουν στοιχεία σχετικά με την αντιστασιακή δράση της. Υπάρχουν όμως δύο σχετικές μαρτυρίες που επιβεβαιώνουν την ύπαρξή της. Η μία είναι του Αλμπέρτο Αμαρίλιο και η άλλη του Ιτσακ Χανέν. Και οι δύο μάρτυρες αναφέρονται σε συγκεκριμένους Εβραίους - μέλη της Επιτροπής, αλλά και σε Έλληνες (με πρώτο τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό) και ανάμεσά τους, Έλληνες αντιστασιακούς που τους βοήθησαν (Λάμψα & Σιμπή, 2021:300-302).

Ένα ακόμη πρόσωπο το οποίο διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διάσωση των Εβραίων της Αθήνας ήταν ο Σεμπασιτιάν ντε Ρομέρο Ραδιγάλες (1884-1970), Ισπανός νομικός και διπλωμάτης, ο οποίος κατά τη διάρκεια του ισπανικού εμφυλίου (1937-1939) διετέλεσε διπλωματικός εκπρόσωπος της χώρας στην Ελλάδα. Το 1943 ήρθε ξανά στην Ελλάδα ως Γενικός Πρόξενος, πάλι εκπροσωπώντας την κυβέρνηση του Φράνκο. Ο Ραδιγάλες θα προβεί, κατά τη διάρκεια της διπλωματικής του θητείας, σε ενέργειες υπέρ Σεφαραδιτών Εβραίων από τη Θεσσαλονίκη και την Αθήνα. Ενεργώντας

αντίθετα από την εντολή του ισπανικού Υπουργείου των Εξωτερικών να κρατήσει «παθητική στάση» και διακινδυνεύοντας την καριέρα του, κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες για τον επαναπατρισμό στην Ισπανία των Ισπανοεβραίων της Θεσσαλονίκης, που είχαν εξαιρεθεί από τα αντισημιτικά μέτρα των Γερμανών υπό τον όρο ότι θα επέστρεφαν στην Ισπανία, ενώ χορήγησε νέα ισπανικά διαβατήρια ακόμη και σε εκείνους τους Εβραίους που δεν είχαν πραγματικά αυτή την ιθαγένεια. Η απροθυμία, ωστόσο, της ισπανικής κυβέρνησης να οργανώσει άμεσα την επιστροφή τους κατέληξε στον εκτοπισμό 367 Ισπανοεβραίων της πόλης στο στρατόπεδο του Μπέργκεν-Μπέλζεν στις 2 Αυγούστου 1943 (Morcillo Rosillo, 2008). Όσον αφορά τους Εβραίους της Αθήνας, έκανε πλήθος παρεμβάσεων στις γερμανικές αρχές, ζητώντας να αφεθούν ελεύθεροι οι Εβραίοι από το στρατόπεδο κράτησης στο Χαϊδάρι, ενώ ανέλαβε τη φύλαξη των περιουσιών όσων εκτοπίζονταν, ώστε να τις βρουν μετά τον πόλεμο, οι ίδιοι ή οι κληρονόμοι τους. Μεταπολεμικά, ο Ραδιγάλες δημιούργησε την Επιτροπή Διεκδικήσεων των Ισπανοεβραίων που είχαν εγκαταλείψει τις περιουσίες τους πριν εκτοπιστούν. Το 2014 αναγνωρίστηκε ως «Δίκαιος των Εθνών» από το Γιαντ Βασέμ (Ελληνες Εβραίοι επιζώντες του Ολοκαυτώματος Γλωσσάρι, χ.χ.).

4.4 Το βρετανικό δίκτυο διαφυγής

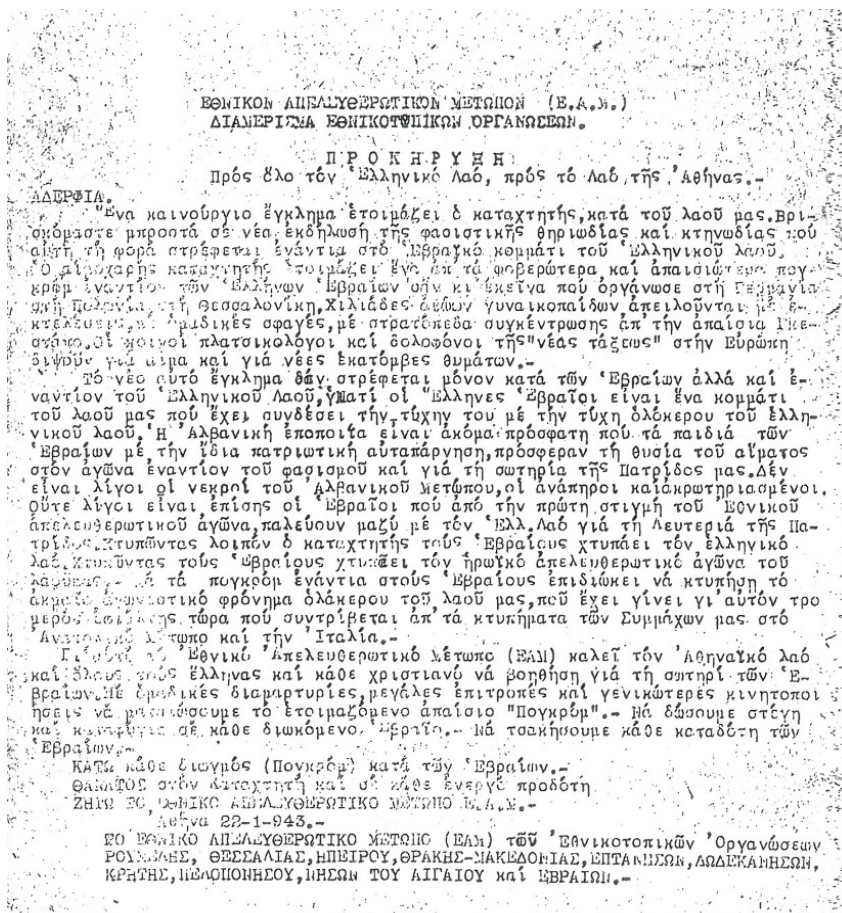
Κατά τη διάρκεια της Κατοχής υπήρχε αγαστή συνεργασία μεταξύ των Βρετανών, της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης του Καΐρου, της Αντίστασης και του Εβραϊκού Πρακτορείου στην Παλαιστίνη. Είχε δημιουργηθεί ένα δίκτυο διάσωσης και διαφυγής στρατιωτών, μέσω του οποίου φυγαδεύονταν και Εβραίοι πρόσφυγες. Μάλιστα, από κάποιο σημείο και μετά, η συμμετοχή των Εβραίων στις ομάδες των στρατιωτών που διέφευγαν, ακολουθούσε ένα είδος ποσόστωσης. Στο δίκτυο διάσωσης των Εβραίων συμμετείχαν και πολλοί Αθηναίοι, ενώ όπως προαναφέρθηκε, σημαντική ήταν η συμβολή του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού και του Άγγελου Έβερτ, Διοικητή της αστυνομίας. Επίσης, το δίκτυο διάσωσης απλωνόταν σε πολλά χωριά στην επαρχία, όπου φυγαδεύονταν στρατιώτες και Εβραίοι. Μάλιστα, συχνά οι Εβραίοι που διασώζονταν δεν γνώριζαν την ύπαρξη ενός τόσο οργανωμένου και πολυεπίπεδου δικτύου (Λάμψα & Σιμπή, 2021:260-272).

Η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση του Καΐρου, φρόντιζε για την περαιτέρω περίθαλψη όσων έφταναν μέχρι τη Συρία. Αναφέρεται χαρακτηριστικά από το World Jewish Congress:

Στη Συρία, οι Εβραίοι πρόσφυγες ελληνικής υπηκοότητας τίθενται υπό τη φροντίδα του ελληνικού Υπουργείου Πρόνοιας. Εβραίοι σε στρατεύσιμη ηλικία κατευθύνονται προς ανάληψη υπηρεσίας ενώ άλλοι αποστέλλονται είτε στην Παλαιστίνη είτε στην Αίγυπτο, όπου συντηρούνται αποκλειστικά από την ελληνική κυβέρνηση (Τομαή, 2015:101).

4.5 Το ΕΑΜ

Η συμβολή του ΕΑΜ ήταν σημαντική κατά τη διάρκεια του διωγμού των Εβραίων της Αθήνας. Ήδη από το 1943 το ΕΑΜ με προκήρυξή του (Εικ.29),είχε ταχθεί υπέρ της προστασίας των Εβραίων και καλούσε τον αθηναϊκό λαό σε κινητοποιήσεις εναντίον του σχεδιαζόμενου πογκρόμ κατά των Εβραίων: «Το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο καλεί τον Αθηναϊκό λαό και όλους τους Έλληνας και κάθε χριστιανό να βοηθήσει για την σωτηρία των Εβραίων» (Μπενβενίστε, 2014:52).

Εικ.29.Η προκήρυξη που εξέδωσε το ΕΑΜ το 1943 για να προστατέψει τον εβραϊκό πληθυσμό. Πηγή: Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδας (2008).

Πολλοί ήταν και οι νέοι Εβραίοι που αποφάσισαν να ενταχθούν στην Εθνική Αντίσταση για να υπερασπιστούν τη ζωή τους, την οικογένειά τους και την πατρίδα τους. Κατά τη διάρκεια του πολέμου η ζωή των ανταρτών στα βουνά προσέελκυσε νέους και των δυο φύλων. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο Αρχираββίνος Μπαρζιλιάι ήρθε σε επαφή με το ΕΑΜ και εκτός της διαβεβαίωσης που έλαβε ότι το ΕΑΜ θα βοηθούσε τους Εβραίους που θα έβγαιναν στο βουνό, σκηνοθετήθηκε και η απαγωγή του (Λάμπα & Σιμπή, 2021:281). Πράγματι, σε συνεργασία με το ΕΑΜ σκηνοθετήθηκε μέσα σε μία ημέρα η απαγωγή του Αρχираββίνου, δίνοντας έτσι το έναυσμα για τη φυγή των Εβραίων.

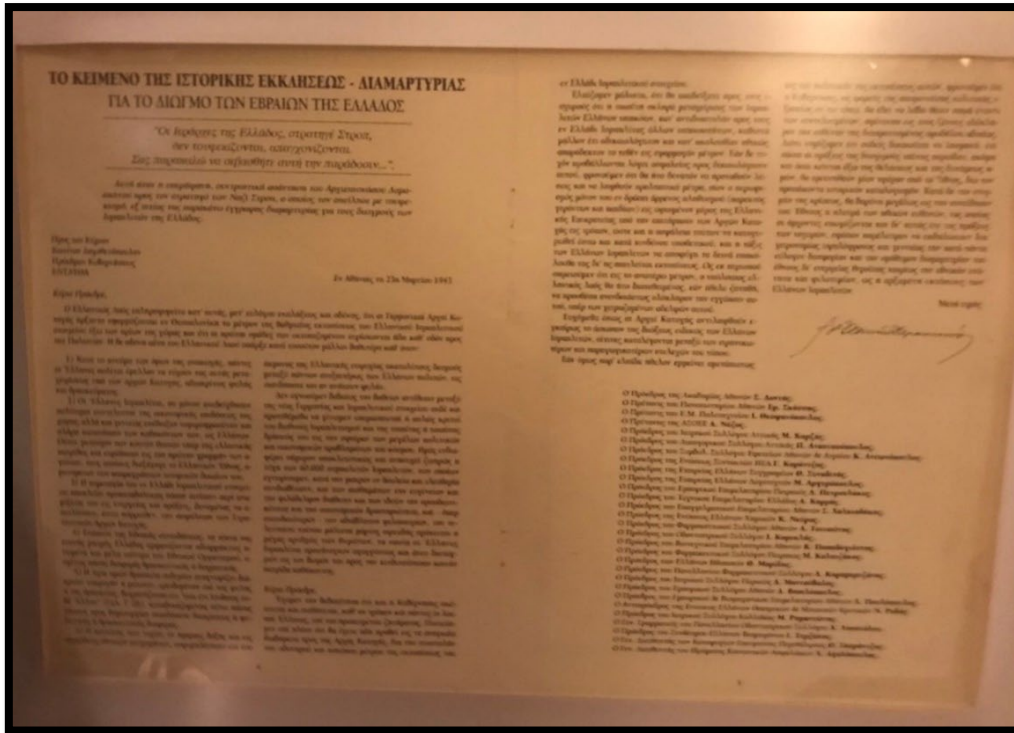
ων της Αθήνας και την αναζήτηση ασφαλούς καταφυγίου μακριά από την πόλη. Μάλιστα, το ΕΑΜ προστάτεψε την οικογένεια του Αρχираββίνου και τη φυγάδεψε αρχικά στη Φωκίδα και στη συνέχεια στο Βελούχι και στο χωριό Πέτρινο της Καρδίτσας. Μετά τον πόλεμο, ο Αρχираββίνος συνέβαλε σημαντικά στην αναβίωση της Εβραϊκής Κοινότητας της Αθήνας. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από επιστολή του Αρχираββίνου Μπαρζιλάι στην Ελεύθερη Ελλάδα, τον Ιούνιο του 1944:

[...]η αρωγή του ΕΑΜ-ΕΛΛΑΣ στο έργο της διάσωσης των Εβραίων έχει υπάρξει σημαντική. Οι οργανώσεις του έχουν δώσει απτά δείγματα του πραγματικού τους πατριωτισμού, ανθρωπισμού και φιλοσημιτισμού (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 2019:48).

Επίσης, το ΕΑΜ διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διαφυγή των Αθηναίων Εβραίων προς τη Μέση Ανατολή. Μάλιστα, κάθε εύπορος Εβραίος πλήρωνε για τη μεταφορά τουλάχιστον δύο ομοθρήσκων του.

4.6 Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός και ο ρόλος του στη διάσωση των Ελλήνων Εβραίων

Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος Δαμασκηνός (1891-1949), κατά κόσμον Δημήτρης Παπανδρέου, αποτέλεσε ένα από τα σημαίνοντα πρόσωπα που συνέβαλε στη διάσωση των Εβραίων της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Το 1970, ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός ανακηρύχθηκε «Δίκαιος των Εθνών». Η δράση του θα μπορούσε να διακριθεί σε τρεις περιόδους. Αρχικά, στις 6 Φεβρουαρίου του 1943 άρχισε η εφαρμογή των αντισημιτικών μέτρων στη Θεσσαλονίκη. Γρήγορα, η Εβραϊκή κοινότητα ζήτησε τη συνδρομή των επίσημων ελληνικών αρχών αλλά και του Αρχιεπισκόπου. Ο Δαμασκηνός, στις 2 Μαρτίου του 1943, υπέγραψε μαζί με άλλους 28 εκπροσώπους θεσμικών οργανώσεων, επιστολή προς τον πρωθυπουργό Λογοθετόπουλο (Εικ.30). Η επιστολή κατέληγε ότι εάν ο εκτοπισμός κρινόταν αναγκαίος, τουλάχιστον να συμμετείχαν σε αυτόν μόνο οι άρρενες Εβραίοι, όχι οι γυναίκες, τα παιδιά και οι γηραιότεροι (Τομαή, 2015:67-69).

Εικ.30. Η επιστολή διαμαρτυρίας του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού. Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος. Φωτογραφία: Ευγενία Αλεξάκη.

Στη συνέχεια, την επόμενη ημέρα, ακολούθησε σχετικό διάβημα του Αρχιεπισκόπου, το οποίο υπογραφόταν από 20 εκπροσώπους θεσμικών οργανώσεων και απευθυνόταν στον Gunther von Altenburg, πληρεξούσιου του Ράιχ για την Ελλάδα (Yad Vashem, 2022 ιδ).

Το ψήφισμα ζητούσε την αναστολή του εκτοπισμού των Εβραίων. Στις 29 Μαρτίου, και υπό την πίεση των διωγμών των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη, πρόεδροι θεσμικών οργανώσεων στην Αθήνα, καθώς και πρόεδροι ανώτατων ιδρυμάτων, πάλι με την παρουσία του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού, μετέβησαν στην Ιταλική Πρεσβεία και παρέδωσαν σχετικό υπόμνημα. Αξίζει να σημειωθεί ότι η επίσημη ηγεσία, υπό τον Λογοθετόπουλο, κινήθηκε εναντίον όσων συνυπόγραψαν τις παραπάνω επιστολές (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 2019:28). Από την άλλη, η Ιερά Σύνοδος επιδοκίμασε τις ενέργειες του Δαμασκηνού, στις 30 Μαρτίου 1943. Στην Αθήνα, επίσης, συγκεντρώθηκαν χρήματα προκειμένου να αγοραστούν τρόφιμα για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης που έφευγαν για την Πολωνία (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 2019: 32).

Ένας ακόμη τρόπος με τον οποίο ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός βοήθησε τους Εβραίους της Αθήνας ήταν μέσω των βαπτίσεων. Ύστερα από συνεννόηση με τον Γενικό Διευθυντή των Διοικητικών Υπηρεσιών του Δήμου Αθηναίων του Δήμου Αθηναίων, τον Πάνο Χαλδέζο, είχε ανοιχθεί ιδιαίτερο δημοτολόγιο και μετά τη μυστική βάπτισή δινόταν πιστοποιητικό στους βαπτισμένους ότι ήταν Χριστιανοί Ορθόδοξοι και σε συνεργασία με τον Άγγελο Έβερτ εκδίδονταν οι πλαστές ταυτό-

τητες. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός, απευθυνόμενος στον Χαλδέζο είπε τα εξής (Τομαή, 2015:75):

Εγώ έκανα το σταυρό μου, μίλησα με τον Θεό και αποφάσισα να σώσω όσες ψυχές Εβραίων μπορώ. Έστω κι αν κινδυνεύω. Εγώ θα «βαπτίζω» τους Εβραίους και συ θα τους δίνεις πιστοποιητικά του Δήμου, για να πάρουν ταυτότητες ως Χριστιανοί.

Όταν ο Αρχираββίνος της Αθήνας, Ηλίας Μπαρζιλάι, κλήθηκε να παραδώσει λίστα των Ισραηλιτών της Αθήνας, ύστερα από συνεννόηση με την αρχηγία του ΕΑΜ, οργανώθηκε εικονική απαγωγή του και αποφεύχθηκε η παράδοση της λίστας. Ο Αρχιεπίσκοπος, εντωμεταξύ, προχώρησε και σε νέο διάβημα προς τον πρεσβευτή της Γερμανίας, προκειμένου να σταματήσει ο εκτοπισμός των Εβραίων, αλλά πήρε αρνητική απάντηση, οπότε προέβη σε νέα παράκληση, ώστε να εξαιρεθούν τα μικρά παιδιά και οι ανάπηροι πολέμου, αλλά δεν έλαβε πειστικές υποσχέσεις. Τότε, ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός απέστειλε απόρρητη εγκύκλιο προς όλες τις εκκλησίες ώστε οι ιερείς και οι μοναχοί να συνδράμουν τους Εβραίους με κάθε τρόπο (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 2019:36).

4.7 Οι Έλληνες «Δίκαιοι των Εθνών»

Στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις βρέθηκαν πολίτες οι οποίοι, αγνηφώντας τις προειδοποιήσεις των Γερμανών κατακτητών, βοήθησαν με κάθε τρόπο τους διωκόμενους Εβραίους και κατάφεραν να σώσουν πολλούς από αυτούς. Εκτός από τις ενέργειες του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού, υπήρξαν κι άλλοι επιφανείς Έλληνες που ακολούθησαν τον ίδιο δρόμο. Ενδεικτικά γίνεται αναφορά στη νομικό και συγγραφέα Ιωάννα Τσάτσου, τη Λέλα Καραγιάννη, που φυγάδευσε πολλούς Εβραίους στο βουνό, στο πλευρό των ανταρτών, αλλά και σε απλούς πολίτες καθημερινούς ανθρώπους, όπως οι οικογένειες του Στέφανου Ρούσμανη και του Θανάση Ρόμπου στα Τρίκαλα (Τομαή, 2015:35).

Όσον αφορά την κοινωνική προέλευση, το μορφωτικό επίπεδο, την ηλικία και τα κίνητρα των Ελλήνων «Δικαίων των Εθνών», οι μαρτυρίες αλλά και η υπάρχουσα επιστημονική έρευνα φανερώνουν πως δεν υπάρχουν σαφείς συσχετίσεις. Αντίθετα, φαίνεται ότι οι Έλληνες «Δίκαιοι των Εθνών» ανήκαν σε διαφορετικές τάξεις και είχαν διαφορετικό μορφωτικό επίπεδο. Ακόμη, αυτοί ήταν τόσο νέοι όσο και μεγαλύτεροι, ενώ, δεν υπήρχαν διαφοροποιήσεις ως προς το φύλο. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι επιστήμονες έχουν προσπαθήσει να διερευνήσουν τους λόγους που άνθρωποι κάθε ηλικίας, κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης και μορφωτικού επιπέδου αποφάσισαν να προσφέρουν άνευ όρων τη βοήθειά τους, ώστε να διασωθούν οι διωκόμενοι Εβραίοι. Φαίνεται ότι στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο, οι συνθήκες πίεσης που επικρατούσαν, καθώς και το πολιτιστικό υπόβαθρο επηρέασαν τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Επίσης, ψυχολογικοί παράγοντες ίσως να ο-

δήγησαν στην επίδειξη της αλτρουιστικής αυτής συμπεριφοράς. Γεγονός, παραμένει, βέβαια, ότι παρά τις κάποιες φωνές διαμαρτυρίας και τις κινήσεις αντίστασης και αλληλεγγύης που συνέβαλαν στη σωτηρία χιλιάδων Εβραίων της Ελλάδας, η συντριπτική πλειοψηφία του εβραϊκού πληθυσμού της χώρας εξοντώθηκε στο Ολοκαύτωμα (Βασιλικού, χ.χ.).⁴⁴

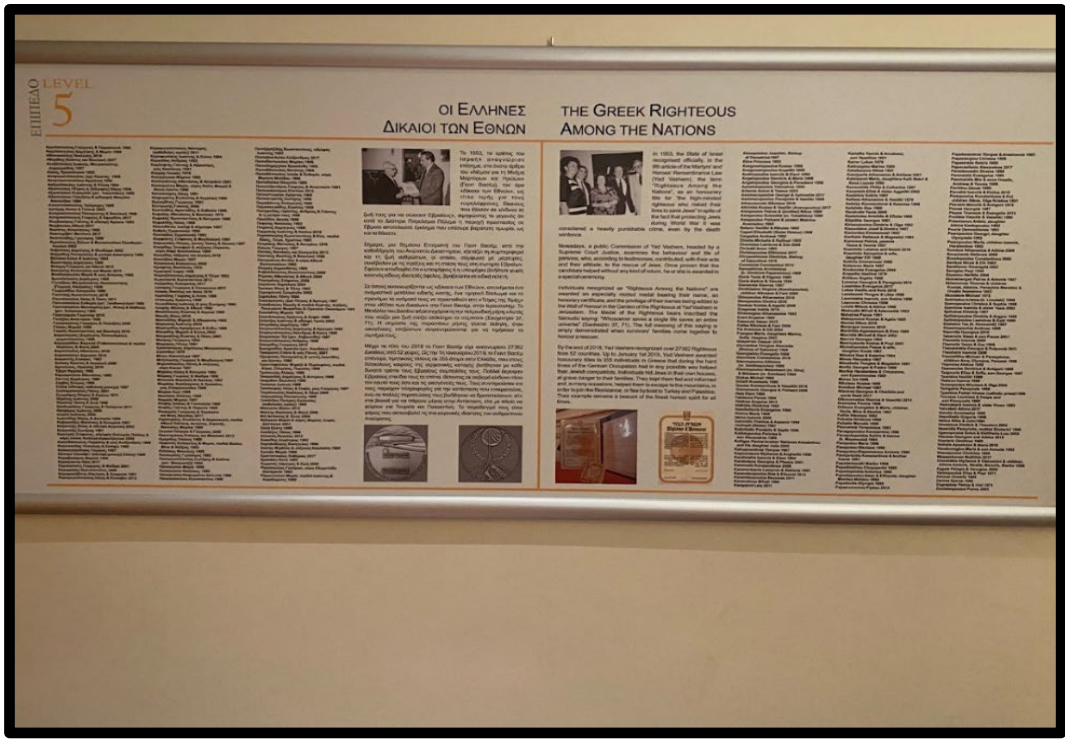
Οι Έλληνες σωτήρες των Εβραίων, κάποιοι από τους οποίους ανακηρύχθηκαν αργότερα «Δίκαιοι των Εθνών», ήταν άνθρωποι καθημερινοί, οι οποίοι ξεπέρασαν τους φόβους και τις αδυναμίες τους και αποφάσισαν να δείξουν ανθρωπιά και αλτρουισμό, παρακινούμενοι από μια αίσθηση ηθικού καθήκοντος. Σε πόλεις όπως η Λάρισα, η Κατερίνη, τα Τρίκαλα, η Καρδίτσα, ο Βόλος, η Ζάκυνθος, η Αθήνα και αλλού, απλοί άνθρωποι, εκπρόσωποι της πολιτείας και της εκκλησίας ήταν αυτοί που προστάτευσαν και φυγάδεψαν Εβραίους. Οι σωτήρες των Εβραίων έδρασαν με πλήθος τρόπων και έδειξαν ότι δεν απαιτούνται ηρωισμοί αλλά αρκεί το αίσθημα της αλληλεγγύης προς τον συνάνθρωπο, τον φίλο, τον γείτονα, ώστε να προχωρήσει κάποιος σε πράξεις ύψιστου ανθρωπισμού και αυτοθυσίας. Μάλιστα, οι ίδιοι οι διασώστες ποτέ δεν ζήτησαν να αναγνωριστούν οι πράξεις τους, ενώ πολλοί ήταν αυτοί που αρνήθηκαν να τιμηθούν με κάποιο τρόπο, αφού θεωρούσαν τις πράξεις τους αυτονόητες. Στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδας γίνεται ξεχωριστή αναφορά τόσο στη δράση του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού όσο και στον Μητροπολίτη Χρυσόστομο και τον Λουκά Καρρέρ (Εικ.31), στους οποίους θα αναφερθούμε στη συνέχεια, ενώ υπάρχει αναρτημένος και ο κατάλογος με τα ονόματα των Ελλήνων «Δικαίων των Εθνών» (Εικ.32).⁴⁵

⁴⁴ Σύμφωνα με το Μουσείο Μνήμης του Ολοκαυτώματος (United States Holocaust Memorial), η Ελλάδα είναι η χώρα με το υψηλότερο ποσοστό δολοφονημένων Εβραίων στην Ευρώπη (91%), ενώ το Yad Vashem υπολογίζει ότι το ποσοστό εξόντωσης του Εβραϊκού πληθυσμού της Ελλάδας στο Ολοκαύτωμα ανήλθε στο 87%, αριθμός που την κατατάσσει στη δεύτερη θέση μετά την Πολωνία. Βλ. σχετικά <https://www.jewishvirtuallibrary.org/estimated-number-of-jews-killed-in-the-final-solution> \ (28.12.22).

⁴⁵ Η επικαιροποιημένη (έως 1.1.2022) κατάσταση με τα ονόματα των 364 Ελλήνων «Δικαίων των Εθνών» είναι διαθέσιμη εδώ: <https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/greece.pdf> (Πρόσβαση 3.2.23). Στη Βάση Δεδομένων για τους «Δίκαιους των Εθνών» στο Γιαντ Βασέμ, παρέχονται βιογραφικά σημειώματα, πληροφορίες για τις ενέργειες διάσωσης καθώς και φωτογραφικό και αρχειακό υλικό για κάθε έναν από τους Έλληνες Δικαίους: Βλ. <https://righteous.yadvashem.org/?searchType=all&language=en> (Πρόσβαση 3.2.23).

Εικ.31. Η αναφορά στη δράση του Μητροπολίτη Χρυσοστόμου και Λουκά Καρρέρ στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδας. Φωτογραφία: Ευγενία Αλεξάκη.

Εικ.32. Ο κατάλογος με τα ονόματα των Ελλήνων Δικαιών των Εθνών. Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδας. Φωτογραφία: Βασιλική Πατσούρα.

4.8 Τα «κρυμμένα παιδιά» της Κατοχής

Κατά τη διάρκεια του Β΄ ΠΠ πραγματοποιήθηκαν διώξεις όχι μόνο κατά των Εβραίων αλλά και των παιδιών τους. Τα παιδιά, όπως και οι μεγάλοι, οι γονείς τους, διώχθηκαν, συνελήφθησαν, μεταφέρθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, χωρίστηκαν κρύφτηκαν και άλλα κατάφεραν να σωθούν, ενώ κάποια άλλα όχι. Πάνω από ένα εκατομμύριο υπολογίζονται τα Εβραίοπουλα που εξοντώθηκαν από το ναζιστικό καθεστώς στη Γερμανία και στην υπόλοιπη κατεχόμενη Ευρώπη κατά τη διάρκεια του πολέμου. Ορισμένα από αυτά τα καταδιωκόμενα παιδιά κατάφεραν να κρυφτούν μαζί με τις οικογένειές τους, ενώ κάποια άλλα έπρεπε να χωριστούν από αυτές για να σωθούν. Δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις που χωρίστηκαν ακόμη και τα αδέρφια μεταξύ τους. Τα παιδιά αυτά για να επιβιώσουν έπρεπε να αποχωριστούν το όνομα και το επίθετό τους, την οικογενειακή ιστορία, τη θρησκεία τους και οτιδήποτε συνιστούσε για αυτά μια ταυτότητα. Έπρεπε να αποκτήσουν ένα καινούριο όνομα άγνωστο που έπρεπε να μάθουν απ' έξω, να μην το ξεχνούν ποτέ και να μην το κάνουν λάθος. Ακόμη και όταν έπαιζαν μόνα τους τα αδέρφια έπρεπε να χρησιμοποιούν τα καινούργια τους ονόματα. Το ποσοστό των Εβραίοπουλων της Ευρώπης που επιβίωσαν μεταξύ του 1933-1945 ανέρχεται σε 11% (Ασέρ, 2008:30). Μετά τον πόλεμο, τα παιδιά αυτά, είτε βρήκαν ξανά τους γονείς τους και τα αδέρφια τους είτε τον έναν γονιό ή και κανένα γονιό. Σπανίως ξαναβρέθηκαν με ολόκληρη την οικογένειά τους και κυρίως με τους παππούδες τους.⁴⁶ Ακόμη και αν τα παιδιά αυτά κατάφεραν να επιβιώσουν σωματικά, δυσκολεύτηκαν μετά το τέλος του πολέμου να επιβιώσουν ψυχικά, αφού στην πιο τρυφερή ηλικία έγιναν μάρτυρες βίαιων γεγονότων. Η αποκατάσταση της συντετριμμένης παιδικής ηλικίας υπήρξε δύσκολη και έπειτα από πολλά χρόνια σιωπής ή περιορισμένου λόγου τα παιδιά αυτά άρχισαν να μιλούν και να συγκροτούν ομάδες λόγου. Σε πολλές χώρες δημιουργήθηκαν ομάδες κρυμμένων παιδιών (hidden children), ώστε μέσα από μια συλλογική διαδικασία να βοηθηθεί η μνήμη και η ψυχική διεργασία όλων των καταστάσεων που βίωσαν κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού τους (Ασέρ, 2008:31).

Οι ιστορίες διάσωσης ανά την Ελλάδα είναι πολλές και αναφέρονται σε διαφορετικές καταστάσεις, σε μεμονωμένα άτομα, σε οικογένειες και σε παιδιά. Τα «κρυμμένα παιδιά» είναι παιδιά που βρήκαν καταφύγιο σε οικογένειες Ελλήνων και ήταν αυτά που σε σημαντικό βαθμό αποτέλεσαν τη βάση της αναγέννησης των ελληνικών εβραϊκών κοινοτήτων μετά τον Β΄ΠΠ. Η Ροζίνα Ασέρ-Πάρδο, ένα από τα 60-70 παιδιά που διασώθηκαν στη Θεσσαλονίκη, αναφέρει χαρακτηριστικά: «Η μάνα έλεγε πάντα πως οι Καρακώτσοι στάθηκαν μαλαχίμ (άγγελοι) για μας. Μας χάρισαν τη ζωή» (Ασέρ-Πάρδο, 1999).

⁴⁶ Ασέρ Πάρδο, συνέντευξη στο «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα», <https://archive.occupation-memories.org/el/interviews/mog046?fulltext=%CE%91%CF%83%CE%AD%CF%81> (Πρόσβαση 3.12.22).

Τα τελευταία χρόνια ολοένα και περισσότερες μαρτυρίες και ιστορίες άλλοτε κρυμμένων παιδιών έρχονται στο φως. Το ζήτημα των «κρυμμένων παιδιών» απασχολεί την ιστοριογραφία εντός και εκτός Ελλάδας. Η Οντέτ Βαρών Βασάρ με αφορμή το ντοκιμαντέρ της Άρτεμις Αλκαλάη *Αφηγήσεις πολέμου*, στο άρθρο της με τίτλο *Για τη διάσωση παιδιών από τον ναζιστικό διωγμό* αναφέρεται στις προσπάθειες διάσωσης των παιδιών εβραϊκής καταγωγής στην Ελλάδα και την υπόλοιπη Ευρώπη. Στο άρθρο της θίγει το θέμα των «κρυμμένων παιδιών» κάνοντας συγκρίσεις στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Παράλληλα, αναφέρεται και στο ζήτημα της συγκρότησης της μνήμης των γεγονότων που αφορούν τα κρυμμένα παιδιά (Βαρών – Βασάρ, 2020:88-89). Το θέμα των «κρυμμένων παιδιών» απασχολεί όμως και την δημόσια ιστορία. Το ντοκιμαντέρ του Βασίλη Λουλέ *Φιλιά εις τα παιδιά*, η ομότιτλη έκθεση του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδας και το ντοκιμαντέρ της Άρτεμις Αλκαλάη που αναφέρθηκε παραπάνω έφεραν στη δημόσια σφαίρα το ζήτημα των κρυμμένων παιδιών,⁴⁷ ενώ το ίδιο θέμα αξιοποιείται και στο πλαίσιο της διδασκαλίας του Ολοκαυτώματος. Το 2022 η Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση Λάρισας πραγματοποίησε μαθητικό διαγωνισμό ζωγραφικής με θέμα «*Τα κρυμμένα παιδιά*». *Ιστορίες ανθρωπισμού στη φρίκη του Ολοκαυτώματος*.⁴⁸

5. Ιστορίες διάσωσης των Ελλήνων Εβραίων στο ελληνικό μνημειακό τοπίο

Όπως προαναφέρθηκε, λίγες χώρες στην Ευρώπη έχασαν τόσο μεγάλο ποσοστό του εβραϊκού πληθυσμού, όπως συνέβη στην Ελλάδα η οποία έχασε περίπου το 90% των Εβραίων κατοίκων της. Το σχέδιο της «Τελικής Λύσης» εφαρμόστηκε με μεγάλη επιτυχία, αφού η «εκκαθάριση» των ελληνικών πόλεων από τους Εβραίους επιτεύχθηκε σε μεγάλο βαθμό. Ορισμένοι από τους Έλληνες Εβραίους που κατάφεραν να επιζήσουν του Ολοκαυτώματος επέστρεψαν στην Ελλάδα, ενώ οι περισσότεροι μετοίκησαν στο Ισραήλ, στις ΗΠΑ ακόμη και στην Αφρική (Δρουμπούκη, 2014:249). Οι Εβραϊκές κοινότητες οι οποίες κατάφεραν να ανασυγκροτηθούν ήταν λίγες σε σύγκριση με εκείνες που υπήρχαν προπολεμικά. Τα μέλη των κοινοτήτων αυτών θέλησαν να δημιουργήσουν τόπους μνήμης, μουσεία και μνημεία για να διατηρήσουν μέσα από τα υλικά κατάλοιπα τη μνήμη του Ολοκαυτώματος, ειδικότερα από τη στιγμή που άρχισαν να φεύγουν από τη ζωή οι επιζήσαντες από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και μάρτυρες όλων αυτών των τραγικών γεγονότων.

Το Ολοκαύτωμα μετά από πολλές δυσκολίες και προσπάθειες των εβραϊκών κοινοτήτων άρχισε να μνημειοποιείται στα τέλη της δεκαετίας του 1980 (Δρουμπούκη, 2014:400). Οι ελληνικές πόλεις στις οποίες για αιώνες άνθισαν εβραϊκές κοινότητες απέκτησαν μνημεία για τους χαμένους στα

⁴⁷ Βλ. <https://www.jewishmuseum.gr/krymmena-paidia-stin-ellada-tis-katochis/> (Πρόσβαση 3.2.23).

⁴⁸ Για το ζήτημα των κρυμμένων παιδιών στην εκπαίδευση βλ. <http://bitly.ws/zN7w> (Πρόσβαση 3.2.23).

στρατόπεδα συγκέντρωσης πολίτες τους με μεγάλη καθυστέρηση, ενώ σε πολλές περιπτώσεις τα μνημεία αυτά βεβηλώθηκαν κατ' επανάληψη. Τόσο οι αποφάσεις για τη δημιουργία μνημείων στον αστικό ιστό των πόλεων όσο και ο τόπος χωροθέτησης των μνημείων συχνά προκαλούσαν προστριβές και εντάσεις μεταξύ των διαφορετικών πολιτικών παρατάξεων ή μεταξύ των εβραϊκών κοινοτήτων με τους τοπικούς ιθύνοντες. Πέρα από την αδυναμία αποδοχής της ετερότητας, τον εθνικισμό και τις δυσχερείς πολιτικές συγκυρίες, ο σημαντικότερος παράγοντας που συνέβαλε στην καθυστέρηση αυτή, κατά τη Δρουμπούκη, υπήρξε «η μετασχηματιστική διαδικασία ολόκληρης της ελληνικής κοινωνίας που αδυνατεί να αποδεχτεί την πολιτισμική ετερότητα» (2014: 401).

5.1 Η ιστορία διάσωσης του Βενιαμίν Αλμπάλα⁴⁹

Στην Αθήνα, την περίοδο της Κατοχής, οι συνθήκες διαβίωσης ήταν γενικά καλές για τους Εβραίους συγκριτικά με άλλες περιοχές της Ελλάδας. Όσοι Εβραίοι κατέφυγαν εκεί για να κρυφτούν και να γλιτώσουν από τον γερμανικό κίνδυνο είχαν σχετικά πολλές πιθανότητες επιβίωσης. Διέμεναν σε διαμερίσματα, μπορούσαν να προμηθεύονται τρόφιμα, μιλούσαν πολύ καλά την ελληνική γλώσσα, μπορούσαν να αναμειχθούν με τον ντόπιο πληθυσμό και η πιθανότητα τυχαίας σύλληψης σε μια μεγαλούπολη και η αποκάλυψη της ταυτότητας ή της θρησκείας τους ήταν περιορισμένη σε σχέση με άλλες περιοχές της Ελλάδας. Ωστόσο, ο διαρκής φόβος της αποκάλυψης της αληθινής τους ταυτότητας και η συναισθηματική πίεση, λόγω της απομόνωσης, ήταν συναισθήματα κοινά για όλους τους Εβραίους εκείνης της περιόδου που κρύβονταν σε διάφορες πόλεις εντός και εκτός Ελλάδας.

Ο Βενιαμίν Αλμπάλας (Εικ.33) γεννήθηκε την 1η Σεπτεμβρίου 1937 στα Κάτω Πετράλωνα από Πρεβεζάνους γονείς. Την ημέρα των δεύτερων γενεθλίων του ξέσπασε ο Β΄ΠΠ. Έτσι, από πολύ μικρός είχε την εμπειρία του πολέμου καθώς πέρασε αρκετές στιγμές ακούγοντας τον ήχο των σειρήνων των βομβαρδισμών στο καταφύγιο της οδού Παλληναίων, όπου κατέφευγε με την οικογένειά του.

⁴⁹ Οι πληροφορίες για την ιστορία διάσωσης της οικογένειας Αλμπάλα αντλήθηκαν από την ιστοσελίδα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδας, όπου υπάρχει ξεχωριστή ενότητα, η οποία αναφέρεται στα Κρυμμένα Παιδιά της Κατοχής. <https://www.jewishmuseum.gr/category/krymmena-paidia/> (Πρόσβαση 12.08.22).

Εικ.33. Ο Βενιαμίν Αλμπάλας σε νηπιακή ηλικία όταν ξέσπασε ο Β΄ΠΠ. Πηγή: Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος.

<https://www.jewishmuseum.gr/veniamin-almपालas/>

Η διάσωση της οικογένειας Αλμπάλα δεν στηρίχτηκε σε τυχαία περιστατικά. Ως πλανόδιος έμπορος υφασμάτων που σύχναζε στο κέντρο της πόλης, ο πατέρας της οικογένειας, Ιάκωβος, άκουγε, συζητούσε για όσα συνέβαιναν στην Ευρώπη και στην Ελλάδα και κατάλαβε νωρίς ότι το μέλλον για τον ίδιο και την οικογένειά του ήταν ζοφερό, γι' αυτό και η απόφαση να κρύψει την οικογένειά του για να την προστατέψει, ελήφθη σχετικά γρήγορα.

Ένας από τους καλύτερους φίλους του ήταν ο Πάνος Μαχαίρας, ο οποίος ήταν γείτονας και γιατρός πολλών εβραϊκών οικογενειών. Ο Μαχαίρας δεν ήταν μόνο ανθρωπιστής αλλά και αντιστασιακός, μέλος του ΕΔΕΣ και υπεύθυνος του παράνομου δικτύου έκδοσης ταυτοτήτων της Αστυνομίας Πόλεων. Στα τέλη Μαΐου του 1943, με τη σφραγίδα του τοπικού Θ' Αστυνομικού Τμήματος, ο Ιάκωβος, η Καρολίνα και ο Βενιαμίν Αλμπάλας μετονομάστηκαν σε Ορέστης, Μαρία και Κώστας Δόνος. Αμέσως μετά, η οικογένεια μετακόμισε σε ασφαλή κρυψώνα, συγκεκριμένα στο σπίτι ενός εξαδέλφου του Μαχαίρα στη Δάφνη Αττικής. Η οικογένεια έμεινε κλεισμένη και προμηθευόταν τρόφιμα από αντιστασιακούς συνεργάτες του Μαχαίρα για 14 μήνες περίπου. Η καθημερινότητα της οικογένειας χαρακτηριζόταν από το άγχος μην τυχόν τους ανακαλύψουν οι Γερμανοί ή μήπως τους προδώσει κάποιος από τη γειτονιά. Η μητέρα, ο μικρός Βενιαμίν, η δίχρονη αδελφή του Βικτώρια και η ογδοντάχρονη γιαγιά κρύβονταν και δεν έβγαιναν από τον χώρο του σπιτιού. Ο πατέρας απουσίαζε τα πρωινά για να φαίνεται ότι εργάζεται και για να μην προκληθούν υποψίες στη γειτονιά. Ο

φόβος ήταν το κυρίαρχο συναίσθημα, καθώς Γερμανοί και ταγματασφαλίτες εξαπέλυαν τυφλές επιδρομές εναντίον της Αντίστασης στις διάφορες αθηναϊκές γειτονιές. Κατά τη διάρκεια μιας τέτοιας τυφλής επιδρομής, συνελήφθη ο αδελφός της μητέρας, Λεών Σαμπάς, ο οποίος εκτοπίστηκε στη Γερμανία.

Τον Οκτώβριο του 1944 οι Γερμανοί φεύγουν από την Αθήνα και ένα κύμα ανακούφισης κυριεύει όσους κατάφεραν να σωθούν. Κανείς όμως από τους διασωθέντες Εβραίους δεν μπορεί να χαρεί, καθώς σχεδόν όλοι είχαν χάσει μέλη της οικογένειάς τους, φίλους και συγγενείς στα στρατόπεδα εξόντωσης ή εξαιτίας των απάνθρωπων εκτελέσεων των Γερμανών.

Το μικρό κρυμμένο παιδί, ο Βενιαμίν, που σώθηκε χάρη στην γενναιοψυχία ενός γιατρού θα διαγράψει μια λαμπρή πορεία, στα χρόνια που θα ακολουθήσουν. Θα γίνει στρατιωτικός κτηνίατρος, και θα αναλάβει διαδοχικά πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών, του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου και μέλος πολλών φορέων και συλλογικοτήτων του ελληνικού εβραϊσμού.⁵⁰ Ο Αλμπάλας αξιοποίησε το δώρο ζωής που του δόθηκε, σημειώνοντας μια αξιόλογη επαγγελματική πορεία, βοηθώντας την εύρυθμη λειτουργία των Εβραϊκών κοινοτήτων Ελλάδας από τις διάφορες θέσεις που κατείχε, ενώ σήμερα βοηθά να διατηρείται η μνήμη του Ολοκαυτώματος ζωντανή επισκεπτόμενος σχολεία και συζητώντας για αυτό το σκοτεινό κεφάλαιο της ιστορίας με μαθητές και φοιτητές.

5.2 Το μνημείο των «Ελλήνων Δικαίων των Εθνών» της Αθήνας

Το 2010 ο Βενιαμίν Αλμπάλας,⁵¹ ως πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών, συμμετείχε στην πρωτοβουλία για τη δημιουργία του μνημείου του Ολοκαυτώματος στην Αθήνα.⁵² Η Αθήνα

⁵⁰ Ο Βενιαμίν Αλμπάλας ολοκλήρωσε τις γυμνασιακές του σπουδές στο Βαρβάκειο. Το 1955, πέτυχε στην Κτηνιατρική Σχολή του ΑΠΘ και στη συνέχεια στο Κτηνιατρικό Τμήμα της Στρατιωτικής Ιατρικής, Σχολής (ΣΙΣ) στη Θεσσαλονίκη. Πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στο Πανεπιστήμιο Surrey (Weybridge) στην Αγγλία με υποτροφία του Βρετανικού Συμβουλίου. Συνέχισε τις σπουδές του το 1969-1970 στο Food and Drug Directorate του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας του Καναδά (Οττάβα) με υποτροφία της Καναδικής Κυβέρνησης και το 1976 πήγε στο Meat Research Institute του Πανεπιστημίου του Bristol (Langford, Bristol) με υποτροφία του ΝΑΤΟ. Το 1973 ολοκλήρωσε το Διδακτορικό του Δίπλωμα με άριστα από την Κτηνιατρική Σχολή του ΑΠΘ. Υπήρξε μέλος του Ελληνικού Στρατού και απασχολήθηκε, ως ελεύθερος επαγγελματίας, δημιουργώντας ένα ιατρείο μικρών ζώων. Ασχολήθηκε ενεργά και με ζητήματα που αφορούσαν την εβραϊκή κοινότητα ως μέλος και γεν. γραμματέας του ΔΣ της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών (ΙΚΑ) ως αντιπρόεδρος και πρόεδρος του ΔΣ του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος (ΚΙΣ). Διετέλεσε επίσης πρόεδρος του ΔΣ του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Εβραϊκών Κοινοτήτων (ECJC) και γεν. γραμματέας ΔΣ του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος (ΕΜΕ). Ως επίζών του Ολοκαυτώματος προσκαλείται από διάφορα γυμνάσια και λύκεια να μιλήσει για το Ολοκαύτωμα. Έχει λάβει μέρος σε πολλά συνέδρια εβραϊκού ενδιαφέροντος στην Ελλάδα και το εξωτερικό. (Διαδικτυακή συνέντευξη Βενιαμίν Αλμπάλα η οποία δόθηκε στη γράφουσα, 21.07.22).

⁵¹ Οι πληροφορίες σχετικά με το ιστορικό της ανέγερσης του μνημείου που αφιερώθηκε στους Έλληνες «Δίκαιους των Εθνών», στον εξωτερικό χώρο της Συναγωγής Μπεθ Σαλώμ στην Αθήνα, προέρχονται από συνέντευξη με τον Β. Αλμπάλα βλ. υποσημείωση παραπάνω.

⁵² Το Μνημείο Ολοκαυτώματος Ελλήνων Εβραίων εγκαινιάστηκε το 2010, βρίσκεται στον Κεραμεικό μεταξύ των οδών Ερμού-Ευβούλου και Μελιδόνη. Πρόκειται για ένα γλυπτό από μάρμαρο σε σχήμα άστρου του Δαβίδ με κομμένες τις τριγωνικές απολήξεις του. Η καλλιτέχνης που το φιλοτέχνησε ήταν η Ντιάννα Μαγκανιά <http://www.athenssculptures.com/2014/05/monument-for-jews-holocaust.html> (Πρόσβαση 9.12.2022).

ήταν από τις τελευταίες ευρωπαϊκές πόλεις που ανήγειραν μνημείο για το Ολοκαύτωμα (2010). Το 2013, ο Αλμπάλας, ενώ ήταν ακόμη πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών, αλλά και του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, σκέφτηκε ότι θα έπρεπε να τιμηθούν με μνημείο και όσοι πρωταγωνίστησαν στη διάσωση των Εβραίων της Κατοχής. Ο ίδιος όντας κρυμμένο παιδί, που χρωστούσε τη ζωή του στη ριψοκίνδυνη απόφαση του γιατρού Πάνου Μαχαίρα να κρύψει αυτόν και την οικογένειά του για να τους προστατέψει από τους Γερμανούς και ως επιζών των βίαιων διώξεων των ναζί θεωρούσε χρέος του και λόγω των θέσεων που κατείχε να αναλάβει την πρωτοβουλία για τη δημιουργία ενός μνημείου στην Αθήνα αφιερωμένου στους Έλληνες «Δίκαιους των Εθνών». Ενώ η σκέψη αυτή είχε ήδη αρχίσει να καλλιεργείται στο μυαλό του από το 2013, το 2014 βρέθηκε με μια ειδική αποστολή, στην οποία συμμετείχαν οι πρόεδροι των ευρωπαϊκών εβραϊκών κοινοτήτων στην Ουάσιγκτον των Ηνωμένων Πολιτειών. Το πρόγραμμα φιλοξενίας περιελάμβανε και μια επίσκεψη στο Μουσείο Ολοκαυτώματος της Ουάσιγκτον, το δεύτερο μεγαλύτερο μουσείο αφιερωμένο στο Ολοκαύτωμα μετά το Γιαντ Βασέμ. Κατά τη διάρκεια της ξενάγησης στο μουσείο η γενική διευθύντρια, η οποία ξεναγούσε τους επίσημους επισκέπτες στην αίθουσα που ήταν αφιερωμένη στους Εβραίους της Ελλάδας και στην ιστορία τους, σταματάει εντελώς συμπτωματικά στη στήλη όπου πάνω ήταν γραμμένα τα ονόματα των «Ελλήνων Δικαίων» και εντελώς τυχαία το χέρι της δείχνει το όνομα του Πάνου Μαχαίρα. Ο Αλμπάλας της εξήγησε ότι ο άνθρωπος αυτός είχε σώσει τον ίδιο και την οικογένειά του και η διευθύντρια προθυμοποιήθηκε να βοηθήσει με όποιον τρόπο μπορούσε να πραγματοποιήσει τα σχέδιά του για να τιμήσει τους Έλληνες Δίκαιους. Το περιστατικό αυτό στο Μουσείο Ολοκαυτώματος έδωσε την ώθηση ώστε το μνημείο από ιδέα, από σκέψη, να αποκτήσει την υλική του υπόσταση, αφού θεωρήθηκε από τον Αλμπάλα οίωνός προκειμένου να δραστηριοποιηθεί, για να δημιουργηθεί στην Ελλάδα το μνημείο των Ελλήνων «Δικαίων των Εθνών».

Με την επιστροφή του στην Ελλάδα ο Αλμπάλας ξεκίνησε να ασχολείται με την υλοποίηση του σχεδίου του. Η πρώτη του ενέργεια ήταν να συγκεντρώσει τους διάφορους καταλόγους των ονομάτων των Ελλήνων Δικαίων από το Υπουργείο Εξωτερικών, από την πρεσβεία του Ισραήλ στην Αθήνα, από το Εβραϊκό Μουσείο, την Εβραϊκή Κοινότητα Αθηνών και το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο. Μελετώντας τους διάφορους καταλόγους ο Αλμπάλας διαπίστωσε ότι υπήρχαν πολλές διαφορές μεταξύ τους. Άλλα ονόματα ήταν διπλογραμμένα, άλλα ήταν λανθασμένα. Τότε απευθύνθηκε στο Γιαντ Βασέμ και του εστάλη ο επίσημος ελεγμένος κατάλογος με τα ονόματα των Ελλήνων «Δικαίων των Εθνών». Αυτός αποτέλεσε τον κορμό πάνω στον οποίο στηρίχτηκε, μαζί με τους συνεργάτες του, προκειμένου να δημιουργήσουν μια λίστα όσο το δυνατόν πληρέστερη και ακριβή. Τον συγκεκριμένο κατάλογο τον επεξεργάστηκε και τον συνέκρινε με τους καταλόγους που ήδη είχε συγκεντρώσει από τις ελληνικές πηγές. Κατά τη δημιουργία του καταλόγου τα σημαντικότερα προ-

βλήματα που συναντούσε ήταν οι διπλές εγγραφές και η παράλειψη στοιχείων π.χ., παραλειπόταν το όνομα ή το επίθετο.

Αφού ολοκληρώθηκε ο κατάλογος των ονομάτων, ανακοίνωσε σε διάφορους εβραϊκούς φορείς την πρόθεσή του να κατασκευαστεί μνημείο αφιερωμένο σε όλους τους Έλληνες χριστιανούς που έσωσαν Εβραίους στη διάρκεια της Κατοχής. Η πρότασή του έγινε αποδεκτή τόσο από την Ισραηλιτική Κοινότητα Αθηνών, της οποίας ήταν πια τέως πρόεδρος, όσο και από το ΚΙΣ και ξεκίνησε τη συνεργασία του με τη Ματίλντα Μπεράχα, αρχιτέκτονα και μέλος του διοικητικού συμβουλίου της κοινότητας Αθηνών εκείνη την περίοδο και την Κέλλυ Κόβο, σχεδιάστρια και συγγραφέα παιδικών βιβλίων. Επίσης, σημαντική υπήρξε και η βοήθεια του Μίκη Μοδιάνο ο οποίος ως καλλιτεχνικός σύμβουλος κατέθεσε τις προτάσεις του για το είδος του μνημείου και τον τρόπο εκτέλεσής του. Στην ομάδα που ανέλαβε τον σχεδιασμό, την κατασκευή και τη χωροθέτηση του μνημείου συμμετείχαν, επίσης, η αρχιτέκτονας Αναστασία Φιλιππούλου και ο Χαΐμ Ναχμίας.

Μόλις συγκροτήθηκε η ομάδα που θα ασχολούνταν με τη μελέτη και την κατασκευή του μνημείου, ξεκίνησαν οι συζητήσεις για το πού θα έπρεπε να τοποθετηθεί το μνημείο που θα φιλοξενούσε τα ονόματα των Ελλήνων «Δικαίων των Εθνών». Ο Αλμπάλας πρότεινε να ανεγερθεί στον χώρο της Συναγωγής Μπεθ Σαλώμ, στον εξωτερικό της τοίχο για να είναι ορατό και προσβάσιμο σε όσους διέρχονται από το σημείο, χωρίς να είναι απαραίτητο να εισέλθουν στη Συναγωγή.⁵³

Οι συνεργάτες του Αλμπάλα είχαν αντίθετη άποψη και θεωρούσαν ότι το μνημείο έπρεπε να ανεγερθεί σε άλλο σημείο εκτός της Συναγωγής. Ο Αλμπάλας διαφωνούσε μαζί τους γιατί είχε αντιμετωπίσει πολλές δυσκολίες αρκετό καιρό νωρίτερα κατά τη διάρκεια δημιουργίας του Μνημείου Ολοκαυτώματος που έγινε κοντά στη Συναγωγή επί των οδών Μελιδόνη και Ερμού. Τότε έπρεπε να προσπελάσει πολλά εμπόδια που είχαν τεθεί από το Υπουργείο Πολιτισμού, τον δήμο Αθηναίων και το συνδικαλιστικό όργανο των Ελλήνων αρχαιολόγων ως προς τον χώρο όπου τελικά δημιουργήθηκε το Μνημείο Ολοκαυτώματος της Αθήνας. Για να αποφευχθούν αντίστοιχες δυσκολίες ο Αλμπάλας επέμενε να γίνει το μνημείο στον χώρο της Συναγωγής, όπως και έγινε.

Από τους πρώτους που έσπευσαν να συνδράμουν οικονομικά και με όποιον άλλο τρόπο μπορούσαν ήταν οι ιθύνοντες του Ιδρύματος Raoul Wallenberg. Πριν να ξεκινήσουν οι διαδικασίες ανέγερσης του μνημείου, τον Νοέμβριο του 2013, επισκέφτηκαν την Αθήνα δυο εκπρόσωποι του ιδρύματος, για να λάβουν μέρος σε ειδική εκδήλωση αφιερωμένη στους Έλληνες χριστιανούς, οι οποίοι

⁵³ Η Εβραϊκή Συναγωγή της Αθήνας Μπεθ Σαλώμ βρίσκεται σε ένα πολύ τουριστικό σημείο, στο Θησείο, στην οδό Μελιδόνη. Είναι μια πολύ παλιά συναγωγή που χτίστηκε το 1937, διασώθηκε την περίοδο της Κατοχής, αποτελεί την κεντρική Συναγωγή της Αθήνας και εκεί γίνονται και όλες οι επίσημες εκδηλώσεις των μελών της Εβραϊκής Κοινότητας Αθηνών.

στη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής διέσωσαν Εβραίους συμπατριώτες τους. Στο Προεδρικό Μέγαρο, όπου έλαβε χώρα η εκδήλωση, παρουσία του Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας, Κάρολου Παπούλια, πραγματοποιήθηκε ειδική τελετή αφιερωμένη στους δύο προσκεκλημένους του ιδρύματος. Στην τελετή παραβρέθηκε και ο Αλμπάλας όντας ακόμη πρόεδρος του ΚΙΣ και στον λόγο που εκφώνησε ζήτησε τη βοήθεια του Προέδρου της Δημοκρατίας για να δημιουργηθεί ένα μνημείο τιμής και ευγνωμοσύνης στους Έλληνες «Δίκαιους των Εθνών», αναφερόμενος και ο ίδιος στην προσωπική του ιστορία και στον σωτήρα της οικογένειάς του Πάνο Μαχαίρα. Η προσωπική ιστορία του Αλμπάλα συγκίνησε όλους τους παρευρισκόμενους, ενώ οι εκπρόσωποι του Ιδρύματος Raoul Wallenberg προσφέρθηκαν να δωρίσουν το ποσό των 5.000 ευρώ προκειμένου να βοηθήσουν στην ανέγερση του μνημείου.

Πρόθεση της ομάδας που ανέλαβε τον σχεδιασμό και την κατασκευή του μνημείου ήταν να γίνει ένα συμβολικό έργο και όχι κάτι μεγαλεπήβολο. Το μνημείο των Ελλήνων «Δικαίων των Εθνών» υλοποιήθηκε με απόφαση της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών, ενώ πέρα από τη δωρεά του Ιδρύματος Raoul Wallenberg χορηγίες προσέφεραν: η Ισραηλιτική Κοινότητα Αθηνών, η Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, ο Μωύς Γιουσουρούμ και το Ίδρυμα Gariwo -The Gardens of the Righteous (*Χρονικά*, 2016:6). Το 2016 ολοκληρώθηκε η κατασκευή του μνημείου και έγινε η αποκάλυψή του στη Συναγωγή Αθηνών Μπεθ Σαλώμ στις 27 Ιανουαρίου 2016, παρουσία του Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας. Στην τελετή προσκλήθηκαν και παραβρέθηκαν οι απόγονοι των Ελλήνων «Δικαίων των Εθνών» από όλη την Ελλάδα.

Κατά τη διάρκεια μιας συνεδρίασης του διοικητικού συμβουλίου της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών διατυπώθηκε η ιδέα το μνημείο να έχει τη μορφή βιβλίου όπου στα φύλλα του θα αναγράφονται τα ονόματα των Δικαίων. Η ιδέα αυτή επικράτησε και το μνημείο πήρε τη μορφή βιβλίου που φιλοτεχνήθηκε από τις Ματίλντα Μπεράχα, Κέλλυ Κόβο και Αναστασία Φιλιππούλου (Παράρτημα εικ.58 & 59). Ο χώρος όπου τοποθετήθηκε το μνημείο, είναι συμβολικός και έχει ιδιαίτερη σημασία για τους Εβραίους της Αθήνας. Συγκεκριμένα, η ράχη του μνημείου-βιβλίου είναι στερεωμένη στο κιγκλίδωμα του περιβόλου της Συναγωγής, στον χώρο, όπου συγκεντρώθηκαν οι Εβραίοι της Αθήνας για να καταγραφούν στις 4 Οκτωβρίου του 1943 (*Χρονικά*, 2016: 6). Στο σημείο εκείνο έγιναν οι πρώτες συζητήσεις για την αγωνιώδη αναζήτηση καταφυγίων και όπως προαναφέρθηκε εκεί συγκεντρώθηκαν και οι 800 Εβραίοι που τη μοιραία Παρασκευή της 24^{ης} Μαρτίου του 1944 συνελήφθησαν από την Γκεστάπο και εκτοπίστηκαν αρχικά στο Χαϊδάρι⁵⁴ και έπειτα στο Άουσβιτς (*Χρονικά*, 2016:6).

⁵⁴ Το στρατόπεδο Χαϊδαρίου ήταν τόπος συγκέντρωσης των αντιστασιακών, κομμουνιστών και Εβραίων την περίοδο της Κατοχής. Εγκαινιάστηκε ουσιαστικά στις 3 Σεπτεμβρίου 1943 με τη μεταφορά κρατουμένων από το στρατόπεδο της

Το μνημείο είναι μια μεταλλική κατασκευή μαύρου χρώματος που έχει το σχήμα βιβλίου. Στις εσωτερικές μεταλλικές σελίδες του βιβλίου, τις οποίες ο επισκέπτης μπορεί κυριολεκτικά να ξεφυλλίσει, καθώς κινούνται γύρω από έναν άξονα, γράφτηκαν αρχικά τα ονόματα των 320 περίπου Ελλήνων «Δικαίων των Εθνών», όσων δηλαδή είχαν λάβει την τιμητική διάκριση έως τη χρονιά ανέγερσης του μνημείου και αφέθηκε χώρος, ώστε να προστίθενται ονόματα Ελλήνων Δικαίων. Η Κοινότητα της Αθήνας φροντίζει ώστε να προστίθενται στο «βιβλίο» τα ονόματα όσων αναγνωρίζονται ως «Δίκαιοι των Εθνών». Στο οπισθόφυλλο του «βιβλίου» κάτω από μια ανάγλυφη απεικόνιση ενός δέντρου είναι γραμμένα τα ακόλουθα:

Και όμως σε έναν κόσμο απόλυτης ηθικής κατάρρευσης υπήρξαν άνθρωποι που με απαρράμιλλο θάρρος υπερασπίστηκαν ανθρώπινες αξίες. Ύψωσαν το ανάστημά τους απέναντι στην αδιαφορία και την εχθρότητα που επικρατούσε κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου και έσωσαν Εβραίους συμπολίτες τους. Αυτοί είναι οι Δίκαιοι των Εθνών (Παράρτημα Εικ.57).

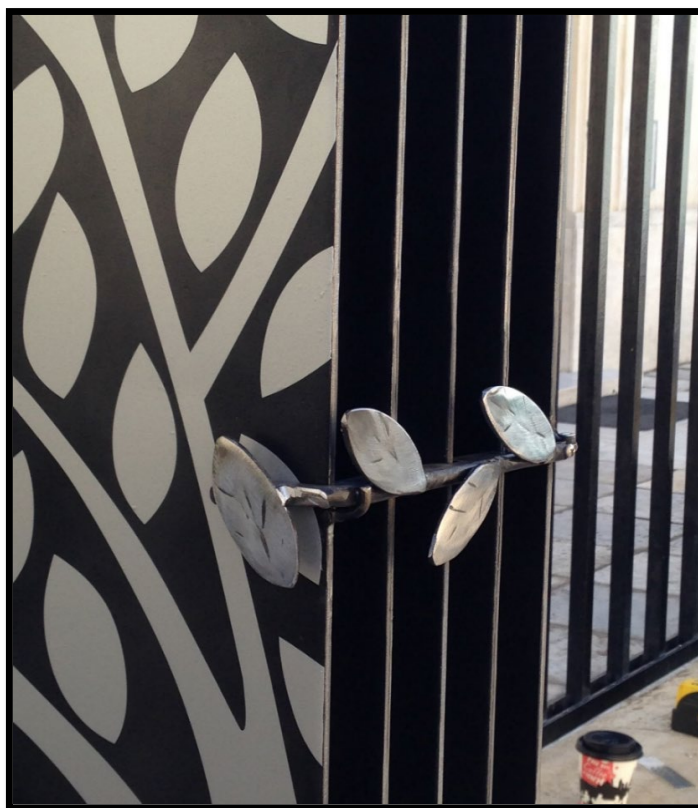
Το έργο είναι διαδραστικό, αφού ο επισκέπτης έχει την δυνατότητα να γυρνά τις σελίδες του βιβλίου και να διαβάζει τα ονόματα των «Ελλήνων Δικαίων» (Εικ.34 & 35). Στο εξώφυλλο του ένα δέντρο, το Δέντρο της Ζωής, το οποίο, όπως ήδη επισημάναμε, αποτελεί σύμβολο της ζωής στην εβραϊκή πίστη. Στην πέτρινη βάση του μνημείου είναι γραμμένη η επιγραφή «Όποιος σώζει μια ζωή σώζει όλον τον κόσμο» την οποία συναντάμε και στο μετάλλιο που απονέμεται στους «Δίκαιους των Εθνών» από το Γιαντ Βασέμ.

Λάρισα. Το Χαϊδάρι ήταν κυρίως κέντρο μεταγωγών των κρατουμένων σε στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης και λειτουργούσε με βάση τους κανονισμούς που ίσχυαν σε όλα τα ναζιστικά κολαστήρια. Στο Μπλοκ 15, την πτέρυγα απομόνωσης, οδηγούνταν οι μελλοθάνατοι και οι Εβραίοι από διαφορετικούς τόπους προέλευσης. Το στρατόπεδο λειτούργησε έως τις 27 Σεπτεμβρίου 1944. Βλ. περισσότερα στο <https://www.occupation-memories.org/Gedenken/Erinnerungsorte/Chaidari/index.html> (Πρόσβαση 9.12.22).

Εικ.34. Το μνημείο των Ελλήνων «Δικαίων των Εθνών», έργο των Μ. Μπεράχα, Κ. Κόβο και Α. Φιλιππούλου ανεγέρθηκε στις 27 Ιανουαρίου 2016 έξω από τη Συναγωγή Μπεθ Σαλώμ στην Αθήνα. Φωτογραφία: Βασιλική Πατσούρα.

Το μνημείο αποτελεί σημείο αναφοράς και για τους Έλληνες Εβραίους που διασώθηκαν και για τους απογόνους των Ελλήνων χριστιανών, τόσο για αυτούς που κατείχαν θέσεις ευθύνης, όσο και για τους απλούς κατοίκους των χωριών και των πόλεων που έσωσαν τους Εβραίους συμπολίτες τους.

Εικ.35. Λεπτομέρεια του μνημείου των Ελλήνων Δικαίων. Φωτογραφία: Ματίλντα Μπεράχα.

Το μνημείο των Ελλήνων «Δικαίων των Εθνών» έξω από την κεντρική Συναγωγή της Αθήνας είναι μια τρισδιάστατη κατασκευή, που εντάχθηκε στον αστικό ιστό της πόλης με στόχο την αλληλεπίδραση με τους περαστικούς και υπό την έννοια αυτή θα μπορούσαμε να πούμε ότι έχει κάποια αντιμνημειακά χαρακτηριστικά, αν και κάτι τέτοιο δεν ήταν στην πρόθεση των καλλιτεχνών που το φιλοτέχνησαν.⁵⁵ Εμπλουτίζεται με νέα στοιχεία, με νέα ονόματα κάθε φορά που κάποιος Έλληνας αναγνωρίζεται ως «Δίκαιος των Εθνών» από το Γιαντ Βασέμ. Δεν πρόκειται για ένα συμβατικό μνημείο, όπως π.χ. μια στήλη ή ένα γλυπτό αλλά για ένα μνημείο όντως διαδραστικό, καθώς απαιτεί τη συμμετοχή του κοινού. Είναι ένα μνημείο που επικαιροποιείται και ως εκ τούτου μπορούμε να πούμε ότι διαφοροποιείται, μορφολογικά και εννοιολογικά, από τα παραδοσιακά μνημεία. Τόσο οι επισκέπτες της Συναγωγής, όσο και οι απλοί περαστικοί και οι τουρίστες συχνά σταματούν στο σημείο όπου βρίσκεται το μνημείο, «ξεφυλλίζουν» το βιβλίο και μαθαίνουν για τους Έλληνες «Δίκαιους των Εθνών». Επίσης, όσα σχολεία επισκέπτονται τη Συναγωγή ξεναγούνται και στο μνημείο.

Με το εν λόγω μνημείο, στόχος της εβραϊκής κοινότητας ήταν να εντάξει στη συλλογική μνήμη του Ολοκαυτώματος των Ελλήνων Εβραίων το γεγονός της διάσωσης μιας μερίδας Εβραίων χάρη

⁵⁵ Η Κέλλυ Κόβο, μέλος της ομάδας που συμμετείχε στον σχεδιασμό του μνημείου δήλωσε ότι η πρόθεση των σχεδιαστών δεν ήταν να δώσουν χαρακτηριστικά αντιμνημείου στο μνημείο των Ελλήνων Δικαίων, ούτε γνώριζαν για την τάση αυτή που επικρατούσε στη Δυτική Ευρώπη. Απλώς ήθελαν να κάνουν ένα διαδραστικό μνημείο που θα προκαλούσε την προσοχή των περαστικών. Τηλεφωνική συνέντευξη στη γράφουσα στις 10.12.22.

στις ενέργειες του ντόπιου χριστιανικού πληθυσμού και να γνωστοποιήσει την αυτοθυσία, τον ηρωισμό και την αλληλεγγύη των Ελλήνων χριστιανών. Μέχρι στιγμής δεν έχουν σημειωθεί φαινόμενα βανδαλισμού (δύσκολα θα μπορούσε να συμβεί κάτι τέτοιο άλλωστε, αφού υπάρχει διαρκής φύλαξη στο σημείο).

5.3 Οι Εβραίοι της Καρδίτσας και η διάσωσή τους

Η παρουσία των Εβραίων στην πόλη της Καρδίτσας ξεκινά από το 1898 όταν εγκαταστάθηκε εκεί η οικογένεια του Γιουδά Καπέτα, από τα Τρίκαλα.⁵⁶ Τα επόμενα χρόνια ακολούθησαν και άλλες οικογένειες, καθώς στα τέλη του 18ου αι. και στις αρχές του 19ου ο αυξανόμενος εμπορικός ανταγωνισμός μεταξύ των Εβραίων και των χριστιανών των Τρικάλων οδήγησε στην εκδήλωση αντιεβραϊκών επεισοδίων.

Το 1940 την περίοδο κήρυξης του πολέμου, η κοινότητα αριθμούσε 62 άτομα. Οι άντρες ασχολούνταν με το εμπόριο, κάποιοι ήταν φανοποιοί, γυρολόγοι, νηματουργοί και μικροεπαγγελματίες. Κάποιες από τις γυναίκες απασχολούνταν ως κεντήτριες και ως μοδίστρες. Η κοινότητα της Καρδίτσας ήταν μικρή και για τον λόγο αυτό υπαγόταν διοικητικά στην Ισραηλιτική Κοινότητα Τρικάλων. Τα θρησκευτικά καθήκοντα της μικρής κοινότητας τα εκτελούσε ο Ιωσήφ Σαμπεθάϊ, καθώς δεν υπήρχε στην πόλη ούτε συναγωγή, ούτε Ραβίνος αλλά ούτε και εβραϊκό νεκροταφείο. Στις μεγάλες γιορτές οι Εβραίοι της Καρδίτσας πήγαιναν στα Τρίκαλα για να παρακολουθήσουν τις λειτουργίες και συχνά συγκεντρώνονταν σε συγγενικά σπίτια για να τηρήσουν τα πατροπαράδοτα ήθη και έθιμα. Στα Τρίκαλα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα λειτουργούσαν 3 συναγωγές για τους Ρωμανιώτες, Σεφαραδίμ και Ασκεναζίτες, οι οποίες εξυπηρετούσαν και την εβραϊκή κοινότητα της Καρδίτσας (Μενεξιάδης, 2007:130-135).

Οι σχέσεις των Εβραίων με τον ντόπιο πληθυσμό της Καρδίτσας ήταν αρμονικές και δεν παρατηρούνταν φαινόμενα αντισημιτισμού και συγκρούσεις. Σε αντίθεση με άλλες ελληνικές πόλεις όπως τα Γιάννενα και την Κέρκυρα, οι Εβραίοι της Καρδίτσας ζούσαν σε συνοικίες που ονομάζονταν «βραϊκές». Οι συνοικίες αυτές δεν είχαν τον χαρακτήρα του γκέτο, αφού στην ίδια περιοχή ζούσαν και πολλές χριστιανικές οικογένειες (Μωϋσής, 2000:95). Στο πλαίσιο της καλής γειτονίας, είχαν αναπτυχθεί κοινωνικές σχέσεις και πνεύμα αλληλεγγύης και λόγω αυτών των σχέσεων απευθύνθηκαν

⁵⁶ Οι πληροφορίες που αφορούν την παρουσία του εβραϊκού πληθυσμού στην Καρδίτσα προέρχονται από τηλεφωνικές συνεντεύξεις της γράφουσας της παρούσας εργασίας με τον Βίκτωρα Βενουζίου, τον Ιούλιο του 2022 και από έντυπο και ηλεκτρονικό υλικό που μου παραχώρησε. Επίσης, αρκετά στοιχεία προέρχονται και από το έντυπο αφιέρωμα που εκδόθηκε από τον ίδιο με αφορμή τα αποκαλυπτήρια του μνημείου «Αιώνιας ευγνωμοσύνης και αναγνώρισης» προς τους κατοίκους του χωριού Αμάραντος, Καρδίτσας, στις 18.6.2017. Το αφιέρωμα συντάχθηκε από τον Βίκτωρα Βενουζίου, ο οποίος είναι ένας εκ των 82 Εβραίων που κρύφτηκε και διασώθηκε ο ίδιος και η οικογένειά του, στον Αμάραντο την περίοδο της Κατοχής. Βλ. επίσης, https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=289&Itemid=110 (Πρόσβαση 3.2.23).

στους συμπολίτες τους την περίοδο των διωγμών. Τα παιδιά στις συνοικίες αυτές φοιτούσαν στα ίδια σχολεία, παρακολουθούσαν τα ίδια μαθήματα, έπαιζαν τα ίδια παιχνίδια με τα υπόλοιπα παιδιά της πόλης. Στις μεγάλες γιορτές, τόσο στις χριστιανικές όσο και στις εβραϊκές, η κάθε κοινότητα με σεβασμό συμμετείχε στις εορταστικές εκδηλώσεις της άλλης, με ευχές και επισκέψεις.

Έτσι ο Β΄ ΠΠ βρήκε τις Θεσσαλικές εβραϊκές κοινότητες πλήρως ενσωματωμένες στην ελληνική κοινωνία και οι σχέσεις τους με τον χριστιανικό πληθυσμό ήταν, σε γενικές γραμμές, καλές αν και υπήρχαν κάποιες ελάχιστες εξαιρέσεις. Οι αντισημιτικές εκδηλώσεις που εκφράστηκαν στη Θεσσαλία ήταν περιορισμένες και σε καμία περίπτωση δεν οδήγησαν στη δημιουργία αντισημιτικού κλίματος, όπως έγινε σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις αλλά και στη Θεσσαλονίκη, όταν το 1931 τα επεισόδια που είχαν ξεκινήσει οδήγησαν στον εμπρησμό της συνοικίας Κάμπελ (Mazower, 2004:483-490). Την περίοδο εκείνη στην μικρή επαρχιακή πόλη της Καρδίτσας δεν υπήρχαν ταξικές διαφορές, γιατί σχεδόν όλοι οι κάτοικοι της πόλης ήταν στην ίδια οικονομική κατάσταση και κοινός τους παρονομαστής ήταν η φτώχεια. Ενδεικτικό της ομαλής συμβίωσης Εβραίων και χριστιανών είναι το γεγονός ότι το 1931 λίγα χρόνια πριν το ξέσπασμα του πολέμου, το δημοτικό συμβούλιο Καρδίτσας έλαβε την υπ' αριθμ. 91/10.03.1931, απόφαση με την οποία χρηματοδοτήθηκε ο Αρχираββίνος Τρικάλων, Ιωσήφ Γιακοέλ, με το ποσό των 1.200 δραχμών, για την κάλυψη των εξόδων διδασκαλίας της εβραϊκής γλώσσας στα Εβραϊόπουλα της Καρδίτσας.⁵⁷ Στην πόλη δεν υπήρχε πρόδηλος αντισημιτισμός, αν εξαιρέσουμε κάποιες δηλώσεις θερμόαιμων καλόγερων που τις ημέρες του Πάσχα διακήρυτταν την ευθύνη των Εβραίων της Καρδίτσας για τη σταύρωση του Χριστού. Μόνο κατά την Μεταξική περίοδο απαγορεύτηκε στα Εβραϊόπουλα της Καρδίτσας να φοράνε την στολή της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας (ΕΟΝ).⁵⁸

Όταν κηρύχθηκε ο ελληνοϊταλικός πόλεμος του 1940, οι Εβραίοι της Καρδίτσας όπως και οι Εβραίοι της υπόλοιπης Ελλάδας συμμετείχαν στον πόλεμο για την υπεράσπιση της πατρίδας τους. Επιστρατεύτηκαν έξι νέοι της μικρής εβραϊκής κοινότητας από τους οποίους τραυματίστηκε ένας, ο Μίμης Καπέτας. Το ΕΑΜ την περίοδο της Κατοχής στη Θεσσαλία οργανώθηκε σχετικά γρήγορα και είχε σημαντική δράση. Στις ομάδες του ΕΑΜ εντάχθηκαν και αρκετοί Εβραίοι της περιοχής.

Με την ανακωχή που υπέγραψε η Ελλάδα, η Καρδίτσα πέρασε στη ζώνη κατοχής των Ιταλών έως τον Απρίλιο του 1943. Το διάστημα αυτό της Κατοχής, η πόλη και οι γύρω περιοχές της είχαν μια ήπια αντιμετώπιση από τους Ιταλούς. Οι Έλληνες Εβραίοι της πόλης δεν αντιμετώπισαν διώξεις

⁵⁷ Από την ομιλία του Βίκτωρα Βενουζίου «Η διάσωση των Εβραίων της Καρδίτσας στην Κατοχή 1941-1944» που εκφωνήθηκε στην Καρδίτσα στις 20 Απριλίου του 2019, στα πλαίσια των εκδηλώσεων Μνήμης για τους Ιταλούς στρατιώτες της μεραρχίας «ΠΙΝΕΡΟΛΟ» που διασώθηκαν στα βουνά της Νευρόπολης (σημερινής λίμνης Πλαστήρα) το 1943-1944.

⁵⁸ Στον μικρό τότε Βίκτωρα Βενουζίου δεν επιτρεπόταν να φοράει τις στολές της ΕΟΝ που έραβε η μητέρα του για όλους τους εμπόρους της πόλης (Ομιλία Βενουζίου 2019, ό. π.).

από τους κατακτητές τους, οι οποίοι γνώριζαν την ύπαρξή τους, αφού σε ορισμένες περιπτώσεις είχαν επιτάξει και τα σπίτια τους (Βενουζίου, 2019:5). Αργότερα όταν η πόλη και ολόκληρη η περιοχή πέρασε στην ζώνη Κατοχής των Γερμανών δεν στάθμευσε ποτέ εκεί μόνιμος γερμανικός στρατός. Στρατεύματα είχαν σταθμεύσει στα Τρίκαλα και έκαναν συχνά εξορμήσεις και εκκαθαρίσεις στις γειτονικές πόλεις και στην ύπαιθρο.

Ήδη από το 1942 άρχισαν να καταφτάνουν ειδήσεις από τις εφημερίδες ή από συγγενείς στη Θεσσαλονίκη σχετικά με τα αντιεβραϊκά μέτρα των Γερμανών, τον εξαναγκασμό των ανδρών σε καταναγκαστικά έργα κάτω από άθλιες συνθήκες, όπως στα δημόσια έργα στα Τέμπη και σχετικά με τους διωγμούς και τις εκτοπίσεις που ακολούθησαν αργότερα το 1943 (Mazower, 2004:497-515). Οι πληροφορίες αυτές έφτασαν στη Θεσσαλία και οδήγησαν στην αφύπνιση των Εβραίων της περιοχής.

Ένα ακόμη γεγονός που είχε συμβάλει στην ετοιμότητα των Εβραίων της Θεσσαλίας να αντιμετωπίσουν τις βίαιες διώξεις των Γερμανών, ήταν οι προειδοποιήσεις που είχαν λάβει από τους προηγούμενους κατακτητές της περιοχής και συγκεκριμένα από τους Ιταλούς. Συχνά οι Ιταλοί ήταν καθησυχαστικοί απέναντι στον εβραϊκό πληθυσμό, λέγοντάς τους ότι οι ίδιοι δεν επρόκειτο να προβούν σε ακρότητες απέναντί τους, ενώ παράλληλα είχαν συμβουλευτεί όσους Εβραίους ζούσαν στην ζώνη κατοχής τους να εγκαταλείψουν άμεσα την περιοχή σε περίπτωση που οι ίδιοι αναγκάζονταν να φύγουν και τον έλεγχο της περιοχής αναλάμβαναν οι Γερμανοί (Αρσενίου, 1999:130).

Η έλευση των ναζί στην περιοχή είχε αρχίσει να ανησυχεί τους Εβραίους, οι οποίοι μαθαίνοντας για τις διώξεις των ομοθρήσκων τους άρχισαν να σκέφτονται το ενδεχόμενο φυγής, αναζητώντας φιλοξενία στα γύρω ορεινά χωριά. Την περίοδο της Κατοχής, η Εβραϊκή Κοινότητα Καρδίτσας αριθμούσε περίπου 82 άτομα (μαζί με 20 άλλους Εβραίους που είχαν καταφύγει στην Καρδίτσα από άλλες ελληνικές πόλεις). Ένα από τα χωριά αυτά ήταν και το Μαστρογιάννι (σημερινός Αμάραντος)⁵⁹ στο οποίο πρώτη είχε καταφύγει η οικογένεια Μοδιάνο, ιταλικής υπηκοότητας από την Θεσσαλονίκη, από όπου είχαν ήδη αρχίσει οι εκτοπίσεις (Βενουζίου, 2019:16). Τους επόμενους μήνες άρχισαν να εγκαθίστανται σταδιακά και Εβραίοι από την Καρδίτσα, οι οποίοι γνωρίζονταν με πολλούς από τους κατοίκους του χωριού λόγω των εμπορικών συναλλαγών που είχαν.

Τον Σεπτέμβριο του 1943 οι Γερμανοί, ακολουθώντας την πάγια τακτική τους, ζήτησαν από τον δήμαρχο της Καρδίτσας Διονύσιο Κουκουρικό, έναν κατάλογο με τις εβραϊκές οικογένειες της πόλης. Ο δήμαρχος με τον διευθυντή της δημαρχίας Βασίλη Λάππα και με τη βοήθεια του διερμηνέα των Γερμανών Γεώργιο Κατσούλη, ο οποίος είχε επιστρατευθεί χωρίς τη θέλησή του, απέφυγαν να δώσουν καταστάσεις στους ναζί. Η απάντηση του δημάρχου στους Γερμανούς ήταν η ίδια, όπως το

⁵⁹ Την περίοδο της γερμανικής κατοχής το χωριό Αμάραντος ονομαζόταν Μαστρογιάννι (συναντάται και ως Μαστρογιάννη).

1941, όταν οι Γερμανοί είχαν ξαναπεράσει από την πόλη, ότι δηλαδή δεν υπάρχουν Εβραίοι στην Καρδίτσα. Την ίδια περίοδο, με τη βοήθεια του Δήμου και την παρότρυνση του ΕΑΜ, οι Εβραίοι της πόλης προμηθεύονταν πλαστές ταυτότητες με χριστιανικά ονόματα (Μενεξιάδης, 2006:34).

Στα τέλη 1943 εντάθηκαν οι διωγμοί των Εβραίων και οι βίαιες εκτοπίσεις σε όλες τις ελληνικές πόλεις. Πολλές εβραϊκές οικογένειες της Θεσσαλίας εγκατέλειψαν τις πόλεις και κατέφυγαν στην Αθήνα και στα γύρω ορεινά χωριά, στα οποία τους βοήθησαν να εγκατασταθούν οι αντάρτικες οργανώσεις ενημερώνοντας τους κατοίκους των χωριών για την ανάγκη περίθαλψης των καταδιωκόμενων Εβραίων και ζητώντας τους να τους παραχωρήσουν καταλύματα και τρόφιμα. Στην περίπτωση των Εβραίων της Θεσσαλίας, η βοήθεια που προσέφερε το ΕΑΜ μέσω του ένοπλου τμήματός του ΕΛΑΣ, σε συνδυασμό με τη σύμπραξη του ντόπιου πληθυσμού και των τοπικών αρχών και της Εκκλησίας θα αποτελέσουν τους βασικούς παράγοντες που θα οδηγήσουν τους Εβραίους να λάβουν σχετικά γρήγορα την απόφαση να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και να καταφύγουν στα γύρω βουνά.⁶⁰ Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειώσουμε ότι η δράση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στον θεσσαλικό χώρο έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στη σωτηρία των Εβραίων. Το ΕΑΜ Θεσσαλίας πρότασσε τον πατριωτισμό και τον αγώνα κατά των δυνάμεων του Άξονα και την απελευθέρωση της χώρας και όχι την ταξική πάλη και ισότητα και έτσι κατόρθωσε να κερδίσει την εμπιστοσύνη των κατοίκων (Βακουφάρη, 2007:94). Είχε, ακόμη, αναλάβει την προστασία των χωριών από τις λεηλασίες των Ιταλών και των Γερμανών, φρόντιζε να μοιράζονται τα αγροτικά προϊόντα στους χωρικούς κ.ά (Βακουφάρη, 2007:128).

Φαίνεται, λοιπόν, ότι το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στη Θεσσαλία είχε έτοιμο τον μηχανισμό φυγάδευσης και διάσωσης των Εβραίων της περιοχής, έχοντας κερδίσει την εμπιστοσύνη των κατοίκων που ήταν έτοιμοι να κρύψουν σε κρησφύγετα στα ορεινά χωριά τους καταδιωκόμενους Εβραίους. Η παροχή στέγης και φιλοξενίας την περίοδο της γερμανικής Κατοχής ήταν ένα επικίνδυνο εγχείρημα, καθώς οι συνέπειες σε περίπτωση που τους ανακάλυπταν οι Γερμανοί θα ήταν καταστροφικές, τόσο για τους ίδιους όσο και για ολόκληρο το χωριό. Η ποινή σε περίπτωση περίθαλψης Εβραίου ήταν η εκτέλεση των εμπλεκόμενων κατοίκων και η πυρπόληση ολόκληρου του χωριού. Για τον λόγο αυτόν οι κάτοικοι πολλών χωριών ήταν απρόθυμοι να αναλάβουν την προστασία εβραϊκών οικογενειών. Στις περιπτώσεις αυτές υπήρξε καταλυτική η συμβολή του ΕΑΜ που επέβαλε την παροχή βοήθειας στους καταδιωκόμενους Εβραίους. Αποτέλεσμα αυτού υπήρξε και το γεγονός ότι σε κανένα χωριό της Θεσσαλίας αν και είχαν πολλές φορές την ευκαιρία, είτε με δική τους απόφαση είτε από τον φό-

⁶⁰ Η διαφυγή της Εβραϊκής Κοινότητας Βόλου, αντίθετα με τις υπόλοιπες θεσσαλικές πόλεις, έγινε οργανωμένα. Η εβραϊκή κοινότητα συνεργάστηκε με τον Δήμο τον επίσκοπο Δημητριάδος Ιωακείμ, την αστυνομία και το ΕΑΜ στο οποίο είχαν ήδη ενταχθεί και πολλοί Εβραίοι. Η προετοιμασία και η συνεργασία των προαναφερόμενων ομάδων είχε ήδη ξεκινήσει πριν την είσοδο των Γερμανών στην πόλη και η κάθε οικογένεια είχε επιλέξει το χωριό στο οποίο θα διέφευγε σε περίπτωση γερμανικών διώξεων (Φρεζής, 2002:235-236).

βο της επιβολής αντιποίνων από το ΕΑΜ δεν πρόδωσαν ποτέ οι ντόπιοι καμία εβραϊκή οικογένεια που κρυβόταν στα μέρη τους (Καρρά, 2020:61).

Σημαντικό ρόλο στη διάσωση των Εβραίων της Καρδίτσας έπαιξε και το γεγονός της εγγύτητας και της δυνατότητας άμεσης πρόσβασης στους γύρω ορεινούς όγκους. Οι περισσότεροι Εβραίοι κατέφυγαν στα βουνά των Αγράφων και κυρίως στο χωριό Μαστρογιάννι, που βρίσκεται σε απόσταση 27 χιλιομέτρων από την πόλη της Καρδίτσας. Από το φθινόπωρο του 1943 έως το καλοκαίρι του 1944, οι Μαστρογιαννίτες φιλοξένησαν όλους τους Εβραίους της πόλης, 62 άτομα και άλλους 20 ομόθησκούς τους από τη Θεσσαλονίκη, τον Βόλο και τα Τρίκαλα, οι οποίοι είχαν καταφύγει στην περιοχή. Οι κάτοικοι του χωριού δείχνοντας μεγαλοψυχία και γενναιότητα, τους βοήθησαν κρύβοντάς τους. Προσέφεραν στους συμπολίτες τους ασφαλές καταφύγιο και μοιράστηκαν μαζί τους τα ελάχιστα τρόφιμά τους. Είναι αξιοθαύμαστο ότι οι Μαστρογιαννίτες διαφύλαξαν την παραμονή των Εβραίων στο χωριό τους ⁶¹ και έτσι δεν έγιναν στόχος από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής που συχνά έκαναν επιδρομές στην πόλη της Καρδίτσας. Για τη ριψοκίνδυνη αυτή φιλοξενία τους δεν ζήτησαν ποτέ υλικά ανταλλάγματα, όπως συνέβαινε σε άλλες περιοχές της Ελλάδας.

Το χωριό, αν και είναι σχετικά κοντά στην πόλη της Καρδίτσας, βρίσκεται στα Άγραφα σε υψόμετρο 800μ., τα οποία εντάσσονται στην οροσειρά της Πίνδου, σε μια απομονωμένη και δυσπρόσιτη ορεινή περιοχή που εκείνη την εποχή δεν διέθετε οδική σύνδεση με τις κοντινές πόλεις (Εικ.36).

Εικ.36.Το χωριό Αμάραντος (Μαστρογιάννι). Φωτογραφία από το προσωπικό αρχείο του Βίκτωρα Βενουζίου.

⁶¹ Το μυστικό της παραμονής εβραϊκού πληθυσμού στο Μαστρογιάννι, κρατήθηκε από τους ντόπιους για πολλά χρόνια. Ο Αντώνης Παπαδάκος, αντιπρόεδρος του Πολιτιστικού Συλλόγου Αμάραντου, ανέφερε ότι ο ίδιος παρόλο που ασχολείται με την ιστορία και τις παραδόσεις του χωριού του, έμαθε για το γεγονός της απόκρυψης των Εβραίων λίγο πριν από τα εγκαίνια του μνημείου. Είπε, επίσης, ότι και πολλοί άλλοι συγχωριανοί του δεν γνώριζαν για το γεγονός, γιατί οι «παλιοί» δεν μιλούσαν για αυτό. Συνέντευξη Αντώνη Παπαδάκου στη γράφουσα, στις 10.12.22.

Οι επιθέσεις των Γερμανών εναντίον ορεινών θέσεων της περιοχής ήταν σπάνιες και το γεγονός αυτό εξασφάλιζε ένα είδος ασφάλειας για όσους αποφάσισαν να καταφύγουν εκεί. Δεν έλειπαν όμως και οι περιπτώσεις, που οι Γερμανοί επιχειρούσαν σε ορεινές περιοχές, είτε για να κάνουν εκκαθαρίσεις είτε για να τιμωρήσουν ολόκληρα χωριά για την αντιστασιακή δράση των κατοίκων τους ή για τη βοήθεια και την κάλυψη που παρείχαν στα μέλη του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Σε αυτές τις περιπτώσεις, τα αντίποινα και το κόστος σε ανθρώπινες ζωές ήταν τεράστιο. Επομένως, κανείς Εβραίος δεν μπορούσε να αισθάνεται απολύτως ασφαλής την περίοδο της Κατοχής ακόμη και στις πιο απομακρυσμένες περιοχές. Άλλα χωριά της περιοχής στα οποία κατέφευγαν Εβραίοι, οι οποίοι μετακινούνταν συνεχώς για λόγους ασφάλειας, ήταν η Απιδιά, το Βλάσδο (Μοσχάτο), τα Καλυβάκια, η Καστανιά, ο Μάρκος, το Μουζάκι, ο Μπελοκομίτης, το Νεοχώριο, το Σιάμ (Οξιά), ο Παλαμάς, η Παραπράσταινα (Προάστιον), το Πέτρινο, η Σεκλίζα (Καλλιθήρο), η Φυλακτή και το Σμόκοβο (Καρρά, 2020:53-54).

Εικ.37.Χάρτης του Ν. Καρδίτσας με τονισμένη αποτύπωση των χωριών, στα οποία κατέφευγαν και κρύφτηκαν Εβραίοι κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής. Πηγή:(Καρρά, 2020:104).

Οι συνθήκες διαβίωσης στα θεσσαλικά χωριά δεν ήταν εύκολες. Τα σπίτια των χωρικών ήταν συνήθως μικρά, παλιά, χωρίς ρεύμα, τρεχούμενο νερό και τουαλέτα. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι ιδιοκτήτες παραχωρούσαν σε ολόκληρη εβραϊκή οικογένεια ένα δωμάτιο και στο υπόλοιπο σπίτι έμεναν οι ίδιοι με τις οικογένειές τους, ενώ σε περιπτώσεις που υπήρχαν άδεια σπίτια σε ένα χωριό αναγκάζονταν να κατοικούν δύο ή τρεις οικογένειες μαζί (Τάκης, 2002:23). Οι δύσκολες αυτές συνθήκες διαβίωσης, ειδικότερα για ανθρώπους συνηθισμένους να ζουν σε ένα αστικό περιβάλλον, οδηγούσαν σε αποφάσεις με ολέθριες συνέπειες. Κάποιοι δεν μπόρεσαν να συμβιβαστούν με τον νέο τρόπο ζωής και πήραν την απόφαση να επιστρέψουν στα σπίτια τους, ειδικότερα όσο έβλεπαν τη

φαινομενικά ήπια τακτική των Γερμανών να απαιτούν απλά τη δήλωση παρουσίας των Εβραίων κάθε Σάββατο. Ένα ζευγάρι Εβραίων που είχε καταφύγει στο Μαστρογιάννι δεν μπόρεσε να αντέξει τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, επέστρεψε στην Καρδίτσα όπου και συνελήφθη λίγο αργότερα (Τάκης, 2002:23).

Παράλληλα, όσοι κατέφυγαν στα βουνά, εγκαταλείποντας τις εστίες τους και τις δουλειές τους, είχαν ανάγκη από χρήματα για την εξασφάλιση της τροφής τους, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις τα σπίτια παραχωρούνταν έναντι ενοικίου. Οι ντόπιοι ήταν δύσκολο να βοηθήσουν οικονομικά τις εβραϊκές οικογένειες που είχαν μετακομίσει στα μέρη τους, γιατί και οι ίδιοι αντιμετώπιζαν σκληρές συνθήκες στην διάρκεια της Κατοχής και έδιναν τον δικό τους αγώνα για επιβίωση.

Όσοι Εβραίοι επέλεξαν τα χωριά των Αγράφων για να κρυφτούν, τα οποία γίνονταν απρόσιτα στους Γερμανούς λόγω της δράσης του ΕΛΑΣ, είχαν τη δυνατότητα, αν και κρυμμένοι, να ζήσουν κάπως φυσιολογικά. Αισθάνονταν πιο ελεύθεροι να μετακινούνται, όσοι μπορούσαν εργάζονταν στα χωράφια και παρά τις δυσκολίες η ζωή τους έμοιαζε φυσιολογική. Τα παιδιά έπαιζαν έξω ελεύθερα, έκαναν φιλίες και μπορούσαν να πηγαίνουν στο σχολείο μαζί με τα υπόλοιπα παιδιά (Τάκης, 2002:23). Όταν οι συνθήκες το επέτρεπαν, διοργάνωναν εκδηλώσεις στα σπίτια, στα οποία ζούσαν, με χορούς και τραγούδια, ενώ όταν ο καιρός ήταν καλός διοργάνωναν ακόμη και εκδρομές σε κοντινά μέρη (Τάκης, 2002:23).

Τον δύσκολο χειμώνα του 1943, στα εγκαταλελειμμένα εβραϊκά σπίτια της Καρδίτσας κατέφυγαν και εγκαταστάθηκαν Εβραίοι από άλλες πόλεις, τη Βέροια, τη Λάρισα και τον Βόλο, πιστεύοντας ότι έτσι θα ξεφύγουν από τις γερμανικές διώξεις. Τη νύχτα της 24ης Μαρτίου του 1944, σε επιχείρηση που είχαν οργανώσει οι Γερμανοί συνέλαβαν τους Εβραίους των Τρικάλων, της Λάρισας και του Βόλου. Στην Καρδίτσα δεν κατόρθωσαν να συλλάβουν κανέναν, καθώς όλοι τους είχαν διαφύγει στα γύρω ορεινά χωριά. Οι αντιστασιακές οργανώσεις που δρούσαν στην περιοχή βοήθησαν τους Εβραίους της περιοχής και άλλους που είχαν καταφύγει από τις γύρω πόλεις και τη Μακεδονία. Πολλοί Εβραίοι της Καρδίτσας και ορισμένοι από την Θεσσαλονίκη κατέφυγαν στα βουνά του οροπεδίου της Νευρόπολης στην περιοχή της λίμνης Πλαστήρα. Εκεί ήταν το κέντρο της ένοπλης εθνικής αντίστασης του ΕΛΑΣ, ενώ το οροπέδιο χρησιμοποιούνταν ως αεροδρόμιο των συμμάχων.

Η βοήθεια των κατοίκων, της Εκκλησίας και της Αντίστασης υπήρξε σωτήρια για τους Εβραίους της Καρδίτσας που σώθηκαν σχεδόν όλοι. Η Καρδίτσα, μαζί με το Αγρίνιο, συγκαταλέγονται στις ελάχιστες ελληνικές πόλεις όπου διασώθηκαν οι Εβραίοι κάτοικοι τους σχεδόν εξολοκλήρου. Ο μόνος Εβραίος της πόλης της Καρδίτσας που χάθηκε ήταν ο Σεμάχ Καπέτα που πήγε στην Αθήνα για να σωθεί, αλλά εκεί τον συνέλαβαν οι Γερμανοί και τον εκτόπισαν στα στρατόπεδα εξόντωσης,

όπου και δολοφονήθηκε. Μια άλλη νέα, η Ρεββέκα Καπέτα του Μάρκου και της Ραχήλ, ηλικίας είκοσι ετών τότε, συνελήφθη από τον συνεργαζόμενο με τους ναζί ΕΑΣΑΔ (Εθνικός Αγροτικός Σύλλογος Αντικομμουνιστικής Δράσης) και αφού βασανίστηκε αφέθηκε τελικά ελεύθερη (Μενεξιάδης, 2007:34-35). Επίσης, στην Καρδίτσα συνελήφθησαν τρία μέλη της οικογένειας Φιλοσόφ που κατέφυγαν από τον Βόλο στην Καρδίτσα για να κρυφτούν το 1943 (Μενεξιάδης, 2006:34-35).

Μετά την Απελευθέρωση, οι Εβραίοι επέστρεψαν στα σπίτια τους στην Καρδίτσα αλλά αντιμετώπισαν σοβαρά οικονομικά προβλήματα. Η υγεία των μικρών παιδιών ήταν σε εξαιρετικά δύσκολη κατάσταση εξαιτίας των στερήσεων και της πείνας. Για να αντιμετωπιστούν τα σοβαρά οικονομικά προβλήματα της κοινότητας συστήθηκε μια επιτροπή με επικεφαλής τον Δαβίδ Μπόνφιλ, η οποία σε συνεργασία με το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο εξασφάλισε οικονομική βοήθεια προς τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας, η οποία μεταπολεμικά αποτελούνταν από 85-90 άτομα. Στις επόμενες δεκαετίες ο αριθμός των μελών της εβραϊκής κοινότητας άρχισε να μειώνεται σταδιακά, εξαιτίας της μετανάστευσης ή της εγκατάστασής τους στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και άλλες πόλεις, με αποτέλεσμα η κοινότητα να κηρυχθεί το 1969 «εν αδρανεία» (Μενεξιάδης, 2007:35). Σήμερα στην Καρδίτσα παραμένει μόνο μια οικογένεια Εβραίων.

Οι Εβραίοι της Καρδίτσας, οι οποίοι μεταπολεμικά εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη, οργάνωσαν το 1992 εκδήλωση για να τιμήσουν τον Βασίλη Λάππα και τον Γεώργιο Κατσούλη για τη συμβολή τους στη διάσωση των εβραϊκών οικογενειών της Καρδίτσας (Μενεξιάδης, 2007:35). Το 2017 ανεγέρθηκε μνημείο αφιερωμένο στους κατοίκους του χωριού Αμάραντος όπου κρύφτηκαν και διασώθηκαν οι περισσότεροι Εβραίοι της Καρδίτσας. Την πρωτοβουλία για την ανέγερση του μνημείου και τη χρηματοδότησή του ανέλαβε ο Βίκτωρ Βενουζίου, ο οποίος κρύφτηκε στο χωριό και διασώθηκε μαζί με τον πατέρα του Σολομώντα, τη μητέρα του Νίκα, την αδελφή του Λούση και τον αδελφό του Μάρκο.

5.4 Κρυμμένα παιδιά της Κατοχής. Η ιστορία του Βίκτορα Βενουζίου.

Ο Βίκτωρ Βενουζίου γεννήθηκε στη Λάρισα στις 15 Σεπτεμβρίου του 1929 και μεγάλωσε στην Καρδίτσα. Η οικογένεια Βενουζίου, όπως και οι άλλες εβραϊκές οικογένειες, όταν οι συνθήκες άρχισαν να γίνονται δύσκολες άρχισε να μετακινείται στα ορεινά χωριά της περιοχής της Καρδίτσας για να προφυλαχθεί από ενδεχόμενες διώξεις των Γερμανών. Το βράδυ της 9^{ης} Νοεμβρίου του 1943 η οικογένεια Βενουζίου, που έως τότε κρυβόταν στο χωριό Σερμίκ (σημερινή Φυλακτή), έφυγε και διανυκτέρευσε στο σπίτι της στην Καρδίτσα, προκειμένου την επόμενη μέρα να μετακινηθούν σε ένα άλλο χωριό, το Μακρυχώρι (Βενουζίου, 2019:6). Την επομένη, ο πατέρας Σολομών με τον μικρότερο γιό του Μάρκο έφυγαν με τα πόδια για το Μακρυχώρι αφήνοντας πίσω τη μητέρα Νίκα,

την κόρη Λούση και τον άλλο γιο της οικογένειας Βίκτωρα. Την ίδια μέρα πραγματοποιήθηκε αιφνίδια επιδρομή των Γερμανών στην πόλη κατά την οποία οι Γερμανοί συνέλαβαν τον Μωϋσή Καπέτα και έπειτα από πολλά βασανιστήρια τον ανάγκασαν να υποδείξει τα σπίτια των Εβραίων. Εκείνος ανεβασμένος σε ένα ανοιχτό αυτοκίνητο, με τη συνοδεία του Γερμανού αξιωματικού και του διερμηνέα που είχε βίαια επιστρατευτεί, Γεωργίου Κατσούλη, ο οποίος ήταν γείτονας της οικογένειας Βενουζίου και διατηρούσε για χρόνια φιλικές σχέσεις μαζί τους, τριγύριζαν στην πόλη υποδεικνύοντας τα σπίτια όσων γνώριζε ότι τα είχαν εγκαταλείψει και είχαν φύγει από την πόλη. Μη γνωρίζοντας ότι η οικογένεια Βενουζίου είχε επιστρέψει το προηγούμενο βράδυ, υπέδειξε και το δικό τους, το οποίο βρίσκονταν στην οδό Ρούφου (Βενουζίου, 2019:6). Φτάνοντας στο σπίτι της οικογένειας η μητέρα βρισκόταν έξω και άπλωνε τα ρούχα στην αυλή του σπιτιού. Ο Κατσούλης πριν προλάβει να μιλήσει ο Καπέτας ρώτησε τη Νίκα Βενουζίου αν έμενε κανένας Εβραίος στο σπίτι. Εκείνη απάντησε με ψυχραιμία αρνητικά. Στη συνέχεια τη ρώτησε με ποια ιδιότητα βρισκόταν εκεί και ποια ήταν. Εκείνη απάντησε ότι ήταν απλώς μια πλύστρα. Ο Καπέτας, παρ' όλη την έκπληξή του που έβλεπε την πρώτη του ξαδέλφη στο σπίτι της, ενώ γνώριζε ότι η οικογένεια το είχε εγκαταλείψει από τον Ιούλιο και κρυβόταν στο Σερμίκ (Φυλακτή) των Αγραφών, παρέμεινε ψυχραιμικός και δεν μίλησε.⁶² Μετά από αυτόν τον σύντομο διάλογο το αυτοκίνητο αποχώρησε. Μια ώρα αργότερα, ο μικρός Βενουζίου συναντήθηκε τυχαία στο κέντρο της πόλης με τον Κατσούλη, ο οποίος τού είπε: «να πεις στη μάνα σου να τσακιστείτε και να εξαφανιστείτε αμέσως, διότι θα καείτε εσείς αλλά θα κάψετε και εμένα» (Βενουζίου, 2019:7). Ο Βίκτωρ επέστρεψε αμέσως στο σπίτι και ενημέρωσε την μητέρα του σχετικά με όσα του είχε πει ο Κατσούλης. Η μητέρα, χωρίς να αναφέρει όλα όσα είχαν συμβεί νωρίτερα, έδωσε εντολή στα παιδιά να ετοιμάσουν το κάρο της οικογένειας για να αναχωρήσουν αμέσως. Αφού πέρασαν από το γειτονικό σπίτι στο οποίο λίγη ώρα πριν η μητέρα είχε αφήσει τη δυο ετών κόρη της, πήραν το μωρό και γρήγορα εγκατέλειψαν την πόλη. Καθ' οδόν για το Μακρυχώρι η μητέρα ανέφερε στα παιδιά της όλα όσα είχαν συμβεί νωρίτερα.⁶³ Το απόγευμα της ίδιας μέρας όλα τα μέλη της οικογένειας συναντήθηκαν στο Μακρυχώρι που βρισκόταν σε απόσταση 2-3 ώρες μακριά από την Καρδίτσα. Το παραπάνω περιστατικό και η σύλληψη των Εβραίων των Τρικάλων, της Λάρισας και του Βόλου που ακολούθησαν στις 24 Μαρτίου του 1944 οδήγησαν τον Σολομώντα και τη Νίκα Βενουζίου να πάρουν την απόφαση να μετακινηθούν οικογενειακώς και τον Απρίλιο του 1944 έφτασαν όλοι μαζί, μετά από πολλές ταλαιπωρίες στο Μαστρογιάννι (Βενουζίου, 2019:8).

⁶² Ο Μωϋσής Καπέτας, πρώτος ξάδελφος της Νίκας Βενουζίου μετά τη σύλληψή του και τα βασανιστήρια που υπέστη για να υποδείξει τα σπίτια των Εβραίων της Καρδίτσας, εκτοπίστηκε στο Αουσβιτς, απ' όπου όμως κατάφερε να επιστρέψει ζωντανός μετά το τέλος του πολέμου. Οι πληροφορίες προέρχονται από το προσωπικό αρχείο και συγκεκριμένα από την αίτηση που κατέθεσε στο Γιαντ Βασέμ ο Βενουζίου για να ανακηρυχθεί ο Γιώργος Κατσούλης «Δίκαιος των Εθνών». Αντίγραφο της αίτησης με το αναλυτικό ιστορικό της διάσωσης μου παραχώρησε ο Βίκτωρ Βενουζίου για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας και παρατίθεται στο παράρτημα.

⁶³ Βενουζίου, ό.π.

Οι κάτοικοι του χωριού τους υποδέχτηκαν με καλοσύνη και ήταν πρόθυμοι να τους προσφέρουν ασφαλές καταφύγιο. Εκεί οι αντιστασιακές οργανώσεις του ΕΑΜ με παραινέσεις και προτροπές τόνιζαν στους κατοίκους του χωριού την επιτακτική ανάγκη φιλοξενίας και προστασίας των καταδιωκόμενων Εβραίων συμπατριωτών τους. Όλοι οι Εβραίοι που κατέφυγαν στο Μαστρογιάννι σώθηκαν χωρίς να υπάρξει καμία απώλεια.

Η ζωή στο Μαστρογιάννι κυλούσε ήρεμα. Ο Βενουζίου αναφέρει «η διαβίωσή μας στο Μαστρογιάννη ήταν κανονική και εμείς τα παιδιά νοιώθαμε ότι ήμασταν σε μόνιμες διακοπές» (Βενουζίου, 2019:8). Τα παιδιά έπαιζαν ελεύθερα έξω στη φύση και συχνά πραγματοποιούσαν κοντινές εξορμήσεις και εκδρομές στο δάσος. Πήγαιναν στο δημοτικό σχολείο⁶⁴ του χωριού και παρακολουθούσαν τα μαθήματά τους, σε αντίθεση με τα Εβραίοπουλα τα οποία ήταν κρυμμένα στις πόλεις και ζούσαν απομονωμένα στα σπίτια τους, λόγω του συνεχούς κινδύνου της αποκάλυψης της ταυτότητάς τους.

Σύμφωνα με τις αφηγήσεις του Βενουζίου, οι σχέσεις των Εβραίων με τους υπόλοιπους κατοίκους του χωριού ήταν άριστες. Σε ορισμένους, οι κάτοικοι είχαν δώσει τα κλειδιά των σπιτιών τους για να μεταφέρουν εκεί τα εμπορεύματά τους, τα οποία πουλούσαν στις γύρω περιοχές για να καλύψουν τις βιοτικές τους ανάγκες (Βενουζίου, 2019:8). Όταν μετά το τέλος του πολέμου οι φυγάδες Εβραίοι της Καρδίτσας μπόρεσαν να επιστρέψουν στα σπίτια τους, η επιστροφή τους έγινε μέσα σε κλίμα χαράς. Φίλοι, γνωστοί και γείτονες υποδέχτηκαν τους Εβραίους συμπολίτες τους εγκάρδια σε μια ατμόσφαιρα χαρμόσυνη. Βρήκαν τα σπίτια τους όπως τα άφησαν και οι γείτονες και γνωστοί στους οποίους είχαν εμπιστευτεί τις οικοσκευές και τα εμπορεύματά τους τους τα επέστρεψαν στο ακέραιο. Ο Βενουζίου θυμάται ότι η επιστροφή και η μετεγκατάσταση των Εβραίων της Καρδίτσας έγινε ομαλά και ότι Εβραίοι μπόρεσαν να επιστρέψουν στις εργασίες τους, να ανασυγκροτήσουν τα νοικοκυριά τους και να μεταβούν στην καθημερινότητα εύκολα και σε μικρό σχετικά χρονικό διάστημα.

Ο Βενουζίου, αφού επέστρεψε στην Καρδίτσα μαζί με την υπόλοιπη οικογένειά του, συνέχισε τις γυμνασιακές του σπουδές και, το 1947 θα ξεκινήσει τη φοίτησή του στο Πολυτεχνείο στην Αθήνα τις οποίες ολοκλήρωσε το 1952.⁶⁵ Παρόλη την πετυχημένη επαγγελματική του πορεία και την

⁶⁴ Ο Βενουζίου διαθέτει ακόμη το μαθητολόγιο από το 1943 το οποίο χρησιμοποιούσε όταν πήγαινε σχολείο στο Μαστρογιάννι μαζί με τα υπόλοιπα παιδιά του χωριού (Βενουζίου, 2019:8).

⁶⁵ Από το 1963 διαμένει στη Θεσσαλονίκη, όπου σταδιοδρόμησε επαγγελματικά ως επίσημος εμπορικός αντιπρόσωπος, ως μηχανικός μελετητής και κατασκευαστής ιδιωτικών και δημοσίων έργων και το έτος 1972 ίδρυσε τη βιομηχανία Ετοίμου Σκυροδέματος με την επωνυμία «ΕΡΓΟΜΠΕΤΟΝ ΑΕ» της οποίας ήταν πρόεδρος μέχρι το 1996. Διετέλεσε πρόεδρος της Ένωσης Βιομηχανιών Ετοίμου Σκυροδέματος (ΕΒΕΣΚΥΘ) και μετά τη συνταξιοδότησή του συνέχισε ως επίτιμος πρόεδρος αυτής. Ο Βενουζίου για πολλά χρόνια υπήρξε αντιπρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Καρδίτσας. Το έτος 1964 διετέλεσε πρόεδρος του συνεδρίου των Εβραϊκών Κοινοτήτων Ελλάδος. Από το 1967 έως το 1992 ήταν γενικός γραμματέας της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης. Διετέλεσε μέλος της Γενικής Συνέλευσης της Ισραηλιτι-

ενασχόλησή του με τα ζητήματα των ελληνικών εβραϊκών κοινοτήτων δεν ξέχασε ποτέ τον τόπο όπου κρύφτηκε και διασώθηκε ο ίδιος και η οικογένειά του και με κάθε ευκαιρία που του δίνεται αναφέρεται πάντα στους σωτήρες του διατηρώντας ζωντανό το αίσθημα της ευγνωμοσύνης.

5.5 Το μνημείο στον Αμάραντο (Μαστρογιάννι) Καρδίτσας

Στις 18 Ιουνίου 2017 πραγματοποιήθηκαν στο Μαστρογιάννι τα αποκαλυπτήρια του «Μνημείου Αιώνιας Αναγνώρισης και Ευγνωμοσύνης» που κατασκευάστηκε με δωρεά του Βίκτωρα Βενουζίου (Εικ.38).

Εικ.38. Η μακέτα του μνημείου «Μνημείου Αιώνιας Αναγνώρισης και Ευγνωμοσύνης» στον Αμάραντο (Μαστρογιάννι) Καρδίτσας. Φωτογραφία από το προσωπικό αρχείο του Βίκτωρα Βενουζίου.

Την κατασκευή του μνημείου ανέλαβε ο αρχιτέκτονας Νίκος Χριστοδούλου από τη Θεσσαλονίκη. Αφού του δόθηκε η εντολή από τον Β. Βενουζίου και του παραδόθηκε η σχετική απόφαση του δημοτικού συμβουλίου (Παράρτημα, έγγραφο 1) πραγματοποίησε δύο επισκέψεις τον Μάιο του

κής Κοινότητας Θεσσαλονίκης και υπήρξε ενεργό μέλος της διοίκησης του Κεντρικού Ισραηλτικού Συμβουλίου Ελλάδος (ΚΙΣ). Από το 1976 έως το 1992 διετέλεσε ειδικός γραμματέας του Φιλανθρωπικού Ιδρύματος Χαϊμ Κόβο με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Τέλος, από το 1982 έως το 2003 διετέλεσε γενικός γραμματέας στη διοίκηση της Ισραηλτικής Κοινότητας Καβάλας. Περισσότερες πληροφορίες για την κοινωνική προσφορά και τη δράση του βλ. <http://venouziou.blogspot.com/p/blog-page.html> (Πρόσβαση 19.07.2022) .

2016 στον Αμάραντο, προκειμένου να μελετήσει τον χώρο και να εξετάσει τον τόπο όπου θα τοποθετείτο το μνημείο. Τελικά, ο αρχιτέκτονας πρότεινε τρεις προτάσεις για τη μορφή του σχεδιαζόμενου μνημείου. Οι δύο περιελάμβαναν την κατασκευή τριγωνικής πρισματικής στήλης από μάρμαρο σε διαφορετική θέση η καθεμία, ενώ η τρίτη περιελάμβανε την τοποθέτηση δυο αναθηματικών πλακών, όπου στην μία θα χαρασσόταν ένα λογότυπο και στην άλλη τα οικογενειακά ονόματα των διασωθέντων.

Εικόνες 39 και 40. Η μπροστινή και πίσω όψη του μνημείου στον Αμάραντο Καρδίτσας. Φωτογραφίες: Βασιλική Πατσούρα.

Τελικά επιλέχθηκε η λύση κατασκευής τριγωνικής πρισματικής στήλης από λευκό μάρμαρο (Εικ.39 και 40 και Παράρτημα, έγγραφο 2). Στην κύρια πλευρά της στήλης που είναι στραμμένη προς την πλατεία, στο πάνω μέρος, υπάρχει σκαλισμένη με μπλε χρώμα η επτάφωτη λυχνία. Η επτάφωτος λυχνία ή Μενορά έχει ιδιαίτερη σημασία για την εβραϊκή θρησκεία.⁶⁶ Με τον καιρό έγινε σύμβολο των Ισραηλιτών και της ιουδαϊκής θρησκείας, ενώ σήμερα εμφανίζεται και ως ένα από τα σύμβολα του κράτους του Ισραήλ μαζί με το Άστρο του Δαβίδ. Κάτω από τη λυχνία, είναι σκαλισμένο το ρητό από το ιερό βιβλίο των Εβραίων Ταλμούδ:

ΟΠΟΙΟΣ ΣΩΖΕΙ ΜΙΑ ΖΩΗ ΣΩΖΕΙ ΟΛΟΝ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

ΜΙΣΝΑ ΣΑΝΕΝΤΡΙΝ Δ5

⁶⁶ Η Μενορά συμβόλιζε το ιδανικό του παγκόσμιου διαφωτισμού. Οι επτά λύχνοι της συμβολίζουν τους κλάδους της ανθρώπινης γνώσεως, που αναπαριστούν οι έξι πλάγιοι λύχνοι, οι οποίοι ανυψωμένοι στρέφονται προς τον κεντρικό λύχνο, που συμβολίζει το φως του Θεού. Επιπροσθέτως η επτάφωτος λυχνία συμβολίζει την εξαήμερο δημιουργία του κόσμου, με τον κεντρικό λύχνο να συμβολίζει το Σάββατο, την έβδομη ημέρα αναπαύσεως του Θεού (Birnbbaum, 1975: 366-367).

Στη συνέχεια αναγράφεται ότι:

ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΤΗΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

ΤΙΜΟΥΝ ΚΑΙ ΕΥΓΝΩΜΟΝΟΥΝ

ΤΟΥΣ ΚΑΤΟΙΚΟΥΣ ΤΟΥ ΑΜΑΡΑΝΤΟΥ

ΟΙ ΟΠΟΙΟΙ ΕΣΩΣΑΝ ΤΗΝ ΖΩΗ ΤΟΥΣ ΑΠΟ

ΤΟΥΣ ΓΕΡΜΑΝΟΥΣ ΔΙΩΚΤΕΣ ΤΟΥΣ ΣΤΑ

ΜΑΥΡΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ 1943-1944

ΑΙΩΝΙΑ ΕΥΓΝΩΜΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ

ΟΙ ΕΠΙΖΗΣΑΝΤΕΣ ΕΒΡΑΙΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΟΓΟΝΟΙ ΤΩΝ ΔΙΑΣΩΘΕΝΤΩΝ

ΑΜΑΡΑΝΤΟΣ (ΜΑΣΤΡΟΓΙΑΝΝΗ)

18 ΙΟΥΝΙΟΥ 2017

ΔΩΡΕΑ-DONATION

ΒΙΚΤΩΡ ΒΕΝΟΥΖΙΟΥ

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΤΟΥ

ΣΟΛΟΜΩΝ ΚΑΙ ΝΙΚΑΣ ΒΕΝΟΥΖΙΟΥ

Στην άλλη πλευρά του μνημείου αναγράφονται η καταγωγή και ο αριθμός των διασωθέντων Εβραίων που κρύφτηκαν στο Μαστρογιάννι.

ΔΙΑΣΩΘΕΝΤΕΣ ΕΒΡΑΙΟΙ

ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΙΚΩΝ ΔΙΩΓΜΩΝ

1943-1944

ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ 62 ΑΤΟΜΑ

ΤΡΙΚΑΛΩΝ 5 ΑΤΟΜΑ

ΒΟΛΟΥ 7 ΑΤΟΜΑ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ 8 ΑΤΟΜΑ

ΣΥΝΟΛΟ 82 ΑΤΟΜΑ

ΑΜΑΡΑΝΤΟΣ (π. Μαστρογιάννη)

18 ΙΟΥΝΙΟΥ 2017

Στην ίδια πλευρά της στήλης, χαμηλά στη βάση αναγράφονται επίσης, και όσοι ασχολήθηκαν με την κατασκευή του μνημείου.

ΜΕΛΕΤΗ

ΒΙΚΤΩΡ ΣΟΛ. ΒΕΝΟΥΖΙΟΥ

ΤΕΧΝΟΛΟΓΟΣ ΠΟΛ. ΜΗΧΑΝΙΚΟΣ

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΜΗΧΑΝΙΚΟΣ

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ

ΣΟΛΩΝ ΛΕΩΝ ΚΑΠΕΤΑΣ

ΠΟΛ. ΜΗΧΑΝΙΚΟΣ

Τέλος, στην τρίτη πλευρά της τριγωνικής στήλης αναγράφονται τα ακόλουθα:

ΑΝΕΓΕΡΘΗΚΕ

ΕΠΙ ΔΗΜΑΡΧΙΑΣ

ΦΩΤΗ ΑΛΕΞΑΚΟΥ

ΕΠΙ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ ΓΙΑΝΝΗ ΑΛΕΞΑΚΟΥ

ΠΡΟΕΔΡΟΥ Τ. Κ. ΑΜΑΡΑΝΤΟΥ

(π. Μαστρογιάννη)

ΕΠΙ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ

ΧΑΪΜ (ΜΑΚΗ) ΚΑΠΕΤΑ

ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

ΑΜΑΡΑΝΤΟΣ (π. Μαστρογιάννη)

18 ΙΟΥΝΙΟΥ 2017

Το μνημείο στήθηκε πάνω σε στρόγγυλο πέτρινο βάθρο και βρίσκεται στην πλατεία του χωριού. Όπως αναφέρθηκε, πρόκειται για μια τριγωνική στήλη η οποία είναι φτιαγμένη από λευκό μάρμαρο. Η μπροστινή και ψηλότερη πλευρά έχει ύψος 1.90μ. η πίσω χαμηλή πλευρά έχει ύψος

1.60μ. και η κάθε μια από τις τριγωνικές πλευρές στη βάση έχει μήκος 82 εκατοστά. Βρίσκεται ψηλά στην άκρη της πλατείας κοντά στον δρόμο και είναι ορατό από όλα τα σημεία της.

Εικ.41. Από την τελετή εγκαινίων του Μνημείου Αιώνιας Ευγνωμοσύνης και Αναγνώρισης. Δεξιά του μνημείου ο δωρητής Βίκτωρ Βενουζίου. Φωτογραφία: Ηλίας Παγανός. Αρχείο Βικτώρα Βενουζίου.

Ο Βενουζίου (Εικ.41) στον λόγο του που εκφωνήθηκε την ημέρα των εγκαινίων του μνημείου χαρακτηρίζει τους κατοίκους του χωριού ως «αφανείς ήρωες του πολέμου» που έπραξαν το ηθικό χρέος τους απέναντι στον συνάνθρωπό τους:

Στους κατοίκους του χωριού Μαστρογιάννη χρωστώ τη ζωή μου. Ποτέ δεν έπαψα να νιώθω ευγνωμοσύνη για τη στάση τους κατά την περίοδο της γερμανικής Κατοχής και ποτέ δεν έπαψα να διατυμπανίζω τον αλτρουισμό, το ψυχικό σθένος και τον ηρωισμό αυτών των αφανών ηρώων του πολέμου (Βενουζίου, 2022:171).

Με την ανέγερση του μνημείου ο Βενουζίου επιθυμεί «να μείνει η παρακαταθήκη των ηρωικών πράξεων μέσω της αποτύπωσης στη συλλογική μνήμη του σκοπού, των κινήτρων και των απολήξεων των πεπραγμένων των απλών ανθρώπων» (Βενουζίου, 2022:172). Για τον λόγο αυτό, ο Βενουζίου αναζητούσε έναν τρόπο για να διαφυλάξει τη μνήμη των απλών αυτών ανθρώπων που ίσως τότε

να μην είχαν πλήρη συνείδηση του κινδύνου που διέτρεχαν κρύβοντας και βοηθώντας τους Εβραίους της περιοχής τους. Στην προσπάθειά του αυτή, για χρόνια συναντούσε δυσκολίες, οι οποίες οφείλονταν σε πολιτικές σκοπιμότητες των εκπροσώπων των δημοσίων φορέων. Οι δήμαρχοι, ανεξαρτήτως πολιτικής ιδεολογίας, όπως υποστηρίζει ο Βενουζίου, αρνούσαν ακόμη και να συζητήσουν οποιοδήποτε θέμα σχετιζόταν με τον εβραϊσμό, πόσο μάλλον να επιτρέψουν την έκδοση άδειας για την ανέγερση μνημείου, φοβούμενοι το πολιτικό κόστος.

Το 2017 τα πράγματα άλλαξαν, όταν ο πρόεδρος των αγραφιώτικων χωριών Βασίλης Τσαντήλας με δική του πρωτοβουλία απευθύνθηκε στον μοναδικό πια Εβραίο κάτοικο της Καρδίτσας Χαϊμ (Μάκη) Καπέτα και του πρότεινε να επικοινωνήσει με το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο, ώστε να οργανωθεί μια εκδήλωση μνήμης στο Μαστρογιάννι. Ο Καπέτας, ξάδελφος του Βενουζίου, γνωρίζοντας τις προσπάθειες που κατέβαλλε για χρόνια, ώστε να τιμηθούν οι κάτοικοι του χωριού, τον παρέπεμψε απευθείας στον ίδιο τον Βενουζίου. Η αντίδραση του Βενουζίου ήταν επιφυλακτική, λόγω των προηγούμενων αποτυχημένων προσπαθειών του, και ζήτησε από τον Τσαντήλα να ληφθεί, πρώτα, σχετική απόφαση από το δημοτικό συμβούλιο και έπειτα να προχωρήσει σε οποιαδήποτε ενέργεια. Πράγματι λίγες μέρες αργότερα ο τότε δήμαρχος Καρδίτσας, Φώτης Αλεξάκος, έδωσε την συγκατάθεσή του. Στην απόφαση αυτή του δημάρχου ίσως συνετέλεσε το γεγονός ότι είχε καταγωγή από το Μαστρογιάννι και είχε διατελέσει πρόεδρος της τοπικής κοινότητας (Βενουζίου, 2022:173). Στη συνάντηση που ακολούθησε λίγο καιρό αργότερα μεταξύ του Βενουζίου και του δημάρχου Καρδίτσας Φώτη Αλεξάκου, ο Βενουζίου⁶⁷ ζήτησε εκ νέου την επίσημη έγκριση του δημοτικού συμβουλίου και στη συνάντηση αυτή αποφασίστηκε εν τέλει να ανεγερθεί μνημείο και όχι να πραγματοποιηθεί μια απλή εκδήλωση όπως είχε αρχικά προτείνει ο Τσαντήλας. Ο Αλεξάκος ζήτησε από τον Βενουζίου ένα προσχέδιο σχετικά με το περιεχόμενο της απόφασης που θα έπρεπε να λάβει το δημοτικό συμβούλιο και πράγματι το προσχέδιο έγινε άμεσα και μια εβδομάδα μετά εκδόθηκε η υπ' αριθμ. 162/18.03.2016 εγκριτική απόφαση του δημοτικού συμβουλίου (Παράρτημα, έγγραφο1). Ο σχεδιασμός του έργου, όπως ήδη προείπαμε, ανατέθηκε στον αρχιτέκτονα Νίκο Χριστοδούλου (Βενουζίου, 2022:174) και οι επόμενες συζητήσεις που ακολούθησαν μεταξύ του Βενουζίου και του δημάρχου αφορούσαν το ακριβές σημείο όπου θα τοποθετούνταν το μνημείο.

Οι πρώτες δυσκολίες που ανέκυψαν αφορούσαν το σημείο που είχε προτείνει ο Βενουζίου να στηθεί το μνημείο, γεγονός το οποίο προκαλούσε ατέρμονες διαβουλεύσεις και απαιτούσε χρονοβόρες γραφειοκρατικές διαδικασίες. Ο Βενουζίου είχε προτείνει να τοποθετηθεί το μνημείο στο κέντρο

⁶⁷ Ο Βενουζίου ως πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Καβάλας και δωρητής του μνημείου Ολοκαυτώματος στην Καβάλα είχε συναντήσει αρκετές δυσκολίες κατά την διαδικασία ανέγερσης του συγκεκριμένου μνημείου, οπότε ήξερε ότι ενδεχομένως να προέκυπταν και στην περίπτωση του μνημείου στο Μαστρογιάννι αντίστοιχα προβλήματα και για αυτό επέμενε να ληφθεί επίσημη απόφαση από το δημοτικό συμβούλιο.

της πλατείας, απέναντι από την εκκλησία και στραμμένο προς τον ανοιχτό χώρο της πλατείας που είχε θέα στον κάμπο. Ο δήμαρχος όμως Φώτης Αλεξιάκος είχε αντίθετη άποψη χωρίς ωστόσο να αιτιολογεί τη θέση του.

Στη συνέχεια, ο Βενουζίου προκειμένου να αξιοποιήσει τη θετική συγκυρία, γνωρίζοντας ότι οι αποφάσεις των εκπροσώπων του δήμου μπορούσαν ανά πάσα στιγμή να επηρεαστούν από εξωγενείς παράγοντες, και θέλοντας να δώσει συλλογικό χαρακτήρα στην προσπάθεια ανέγερσης του μνημείου, ήρθε σε επαφή με τους Εβραίους που είχαν καταγωγή από την Καρδίτσα αλλά ζούσαν στη Θεσσαλονίκη και την Αθήνα, έτσι ώστε να συμμετέχουν και εκείνοι στην όλη προσπάθεια. Η ανταπόκριση ήταν θετική και όλοι δέχτηκαν να συνεισφέρουν ό,τι και όπως μπορούσαν. Όμως, οι υποψήφιοι χρηματοδότες ζητούσαν να εγκρίνουν οι ίδιοι τη μακέτα του έργου και προσπαθούσαν να αναμειχθούν στα τεχνικά ζητήματα κατασκευής του μνημείου. Προκειμένου να αποφύγει χρονοβόρες διαδικασίες ο Βενουζίου ανέλαβε να χρηματοδοτήσει αποκλειστικά ο ίδιος την ανέγερση του μνημείου. Έτσι, αποδέχτηκε την πρόταση του δημάρχου σχετικά με τον τόπο ανέγερσης, αφού βασικός φορέας του έργου ήταν και ο δήμος και το μνημείο θα χωροθετούνταν σε δημόσιο χώρο υπό την δικαιοδοσία του δήμου. Με τη σύμφωνη γνώμη της τεχνικής υπηρεσίας του δήμου ανατέθηκε στον Σόλωνα Καπέτα, πολιτικό μηχανικό, η εποπτεία εκτέλεσης του έργου, ενώ οι οικοδομικές εργασίες ανατέθηκαν στη Φρόσω Σπύρου. Οι στήλες και το λογότυπο του μνημείου είχαν φιλοτεχνηθεί στη Θεσσαλονίκη και μεταφέρθηκαν στο Μαστρογιάννι έτοιμα προς τοποθέτηση (Βενουζίου, 2022:175).

Στην εκδήλωση των αποκαλυπτηρίων συμμετείχαν περισσότερα από 600 άτομα, μεταξύ των οποίων εκπρόσωποι των δημοσίων υπηρεσιών και των αρχών της Καρδίτσας, απεσταλμένοι των Ισραηλιτικών Κοινοτήτων της Ελλάδας και του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου. Σε ξεχωριστή και περίοπτη θέση, πάνω σε ένα διακριτικό βάθρο, είχαν καθίσει 10 από τους 82 Εβραίους που είχαν κρυφτεί και είχαν διασωθεί στο Μαστρογιάννι (Εικ.42), ενώ την εκδήλωση παρακολούθησαν και απόγονοι των διασωθέντων που είχαν καταφθάσει από διάφορα μέρη της Ελλάδας.

Εικ.42. Οι διασωθέντες Εβραίοι που παραβρέθηκαν στην εκδήλωση των εγκαινίων του μνημείου. Φωτογραφία: Κ. Κριτσάνης. Αρχείο Βίκτωρα Βενουζίου.

Πέρα από το μνημείο, στους κατοίκους του χωριού αποδόθηκε από τον δήμαρχο Καρδίτσας ένα χρυσό «Ολυμπιακό μετάλλιο ανθρωπιάς» τιμώντας έτσι τους Μαστρογιαννίτες για «τον αλtruισμό, το σθένος και την ανυπέβλητη προσφορά τους» (Μητρά, 2017). Κατά τη διάρκεια της τελετής των εγκαινίων, ο τότε δήμαρχος Καρδίτσας Φώτης Αλεξάκος πρότεινε στα μέλη του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου που παρευρίσκονταν στην εκδήλωση, να κινήσουν όλες τις διαδικασίες, ώστε να δοθεί στους κατοίκους του Αμάραντου ο τιμητικός τίτλος των «Δικαίων των Εθνών». Κατά τη διάρκεια της τελετής των εγκαινίων ο πρόεδρος του Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδας Σολομών Παρέντε εξέφρασε την ευγνωμοσύνη του προς τους κατοίκους του χωριού που έσωσαν την οικογένεια της μητέρας του. Στην εκδήλωση των αποκαλυπτηρίων βρέθηκε επίσης και ο Ρόμπερτ Μπόνφιλ ομότιμος καθηγητής Εβραϊκής Ιστορίας στο πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ, ο οποίος μαζί με την οικογένειά του είχε κρυφτεί στην Κατοχή στο γειτονικό χωριό Απιδιά και όλοι τους διασώθηκαν (Μητρά, 2017).

Με την αποπεράτωση του μνημείου ο Βενουζίου αισθάνθηκε ότι εκπληρώθηκε εν μέρει το ηθικό χρέος του απέναντι στους Μαστρογιαννίτες και τους απογόνους τους, ωστόσο η ευγνωμοσύνη απέναντι σ' αυτούς τους ανθρώπους για τη σωτηρία του ίδιου και των άμεσων συγγενών του θα είναι αιώνια όπως μου τόνισε πολλές φορές κατά τις συζητήσεις μας. Με κάθε ευκαιρία προσπαθεί να διατηρήσει τη μνήμη των γεγονότων ζωντανή και επιδιώκει να δείχνει την ευγνωμοσύνη του απέναντι στους κατοίκους του χωριού στο οποίο κρύφτηκε και διασώθηκε. Έτσι, σε συνέχεια της ανέγερσης του μνημείου, θέλοντας να συνδράμει στην ιστορική καταγραφή και την τεκμηρίωση των γεγο-

νότων, ανέθεσε σε εξειδικευμένο συνεργείο βιντεοσκόπησης να λάβει συνεντεύξεις από πέντε χριστιανούς κατοίκους του Αμάραντου, που έζησαν από κοντά τα γεγονότα και από τρεις Εβραίους. Το υλικό αυτό δόθηκε στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης⁶⁸ μαζί με δωρεά ύψους των 2.700 ευρώ, προκειμένου να χρηματοδοτηθεί η ιστορική έρευνα που αφορά τη διάσωση των Εβραίων της Καρδίτσας (Βενουζίου, 2022:176).

Τον Απρίλιο του 2020, με δική του πρωτοβουλία και χρηματοδότηση, εστάλησαν στον Αμάραντο Καρδίτσας 87 κιβώτια (βάρους 10 κιλών το καθένα) με τρόφιμα και υγειονομικό υλικό προκειμένου να αντιμετωπίσουν οι κάτοικοι του Αμάραντου την υγειονομική κρίση που προκλήθηκε λόγω της πανδημίας του κορονοϊού. Η παραγγελία ήταν χωρισμένη σε 87 κιβώτια, όσοι είναι και οι εναπομείναντες κάτοικοι του χωριού. Στο κάθε κιβώτιο αναγραφόταν το όνομα του δικαιούχου και υπήρχε μια αυτοκόλλητη ετικέτα με την φράση «Οι Εβραίοι της Καρδίτσας ΔΕΝ ξεχνούν ποτέ το Μαστρογιάννι» (Βενουζίου, 2020:10).

Το μνημείο του Αμαράντου είναι ένα συμβατικό, ως προς τη μορφή του, μνημείο, μια αναθηματική στήλη. Η μοναδικότητα του μνημείου αυτού σε σχέση με όλα τα μνημεία που εξετάζονται στην παρούσα εργασία είναι ότι ανεγέρθηκε στον χώρο όπου πραγματοποιήθηκε η απόκρυψη και η διάσωση των Εβραίων. Αποτελεί το μοναδικό μνημείο του χωριού και το μοναδικό υλικό κατάλοιπο έκφρασης της συλλογικής μνήμης η οποία αποκρυσταλλώνεται στο γεγονός της διάσωσης. Μέχρι τα εγκαίνια του μνημείου το γεγονός αυτό παρέμενε άγνωστο σε πολλούς κατοίκους. Την πρωτοβουλία ανέγερσης ανέλαβε ένας εκ των διασωθέντων, ο Βίκτωρ Βενουζίου. Η τοπική κοινότητα δέχτηκε το μνημείο με ένα αίσθημα υπερηφάνειας και τιμής, όπως ανέφερε ο Αντώνης Παπαδάκος, πρόεδρος του Πολιτιστικού Συλλόγου Αμάραντου. Μετά την ανέγερση του μνημείου το χωριό το επισκέπτονται οι επιζώντες και οι απόγονοί τους, ενώ τον Νοέμβριο του 2017 το επισκέφτηκαν και Γάλλοι Εβραίοι σπουδαστές με τη συνοδεία δημοσιογράφου. Το μνημείο στάθηκε η αφορμή να παρουσιαστεί στο ευρύ κοινό μια άγνωστη πτυχή της ιστορίας και να γίνει το χωριό σημαντικός τόπος μνήμης, τόσο για τους επιζώντες και τους απογόνους τους, όσο και για τους απογόνους των κατοίκων του χωριού.

5.6 Γεώργιος Δ. Κατσούλης: «Σωτήρας και ευεργέτης των Εβραίων της Καρδίτσας»

Ο θαρραλέος γείτονας Γεώργιος Κατσούλης (Εικ.43) διέσωσε την οικογένεια Βενουζίου θέτοντας σε κίνδυνο τη δική του ζωή και της οικογένειάς του. Στις 29 Μαΐου του 1994, με εισήγηση του Β. Βενουζίου, η Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης ανακήρυξε τον Γ. Κατσούλη «Σωτήρα των Εβραίων» σε τελετή που πραγματοποιήθηκε στην αίθουσα τελετών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου

⁶⁸ Συγκεκριμένα στο τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών για την έρευνα του ιστορικού και μέλους Ε.ΔΙ.Π, Βασίλη Ριτζαλέου.

ου Θεσσαλονίκης και παραδόθηκε στη γυναίκα του, Άννα, χήρα Γεωργίου Κατσούλη, η τιμητική διάκριση. Στις 3 Μαρτίου του 2022 ο Βενουζίου υπέβαλε γραπτή αίτηση και κατέθεσε στο Γιαντ Βασέμ όλα τα απαιτούμενα δικαιολογητικά, ώστε να ανακηρυχθεί ο Γεώργιος Κατσούλης, ο επιταγμένος μεταφραστής των Γερμανών, «Δίκαιος των Εθνών». Το αίτημα του Βενουζίου είναι ακόμη υπό εξέταση⁶⁹ (Παράρτημα, έγγραφο 3).

Εικ.43. Φωτογραφία του Γ. Κατσούλη. Από το προσωπικό αρχείο του Βίκτωρα Βενουζίου.

Ο Γεώργιος Κατσούλης γεννήθηκε στο Γκαίρλιτς της Γερμανίας στις 14 Φεβρουαρίου του 1920 από Έλληνα πατέρα και Γερμανίδα μητέρα. Επέστρεψαν οικογενειακώς στην Καρδίτσα, γενέτειρα του πατέρα του, το 1926. Η μητρική του γλώσσα ήταν η γερμανική και έμαθε να μιλάει Ελληνικά μετά την επιστροφή της οικογένειας στην Ελλάδα. Όταν οι Γερμανοί ανέλαβαν τον έλεγχο της περιοχής, μια ειδική υπηρεσία έφτασε στην Καρδίτσα βρήκε τη Γερμανίδα μητέρα του Anna Kliepman και την υποχρέωσε να γίνει η επίσημη διερμηνέας τους. Εκείνη προσπαθώντας να αποφύγει αυτή την υποχρέωση προφασίστηκε ότι δεν γνωρίζει καλά τα Ελληνικά και ότι έχει προβλήματα υγείας. Τότε οι Γερμανοί επιστράτευσαν τον γιο της και επέβαλαν απαγόρευση στους γονείς του να μην εγκαταλείπουν το σπίτι τους χωρίς την άδειά τους.

⁶⁹ Οι πληροφορίες σχετικά με το ιστορικό της διάσωσης της οικογένειας Βενουζίου και σχετικά με την οικογένεια Κατσούλη προέρχονται από αντίγραφο του φακέλου που κατέθεσε στο Γιαντ Βασέμ ο Βενουζίου και το οποίο μου παραχώρησε για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας.

Η οικογένεια Κατσούλη ζούσε στο διπλανό σπίτι από εκείνο της οικογένειας Βενουζίου. Συχνά οι δυο οικογένειες αντάλλαζαν επισκέψεις και όλοι στην οικογένεια Κατσούλη γνώριζαν την εβραϊκή καταγωγή της οικογένειας Βενουζίου. Ο πατέρας του Κατσούλη ήταν αιχμάλωτος των Γερμανών στο Γκαίρλιτς το διάστημα 1916 -1919 ⁷⁰ και ο Σολομών Βενουζίου υπήρξε αιχμάλωτος των Τούρκων στη Σμύρνη το 1922. Η σχέση των δυο αντρών ήταν τόσο στενή που βρίσκονταν συχνά και συζητούσαν για τις εμπειρίες και τις αναμνήσεις τους από το παρελθόν αλλά και για τα προβλήματα της καθημερινότητας.

Όπως ήδη προαναφέρθηκε, στις 10 Νοεμβρίου 1943, οι Γερμανοί αναζητώντας τα σπίτια των εβραϊκών οικογενειών στην Καρδίτσα, έφτασαν έξω από το σπίτι της οικογένειας Βενουζίου. Ο Κατσούλης γνωρίζοντας την οικογένεια, την καταγωγή και το θρήσκευμά της, αφού ήταν γείτονες και φίλοι, τεχνηέντως και κάνοντας στοχευμένες και καθοδηγούμενες ως προς την απάντηση ερωτήσεις, απέκρυψε την πραγματική ταυτότητα της μητέρας του Βενουζίου (και κατ' επέκταση ολόκληρης της οικογένειας), η οποία βρισκόταν στην αυλή του σπιτιού, όταν κατέφθασαν οι Γερμανοί. Χάρη στην τολμηρή αυτή ενέργεια του Κατσούλη δεν αποκαλύφθηκε η ταυτότητα της οικογένειας και έτσι απέφυγαν τα μέλη της ενδεχόμενες δυσμενείς συνέπειες.

Ήταν γνωστό στην Καρδίτσα ότι ο Κατσούλης είχε επιστρατευτεί βιαίως από τους Γερμανούς και σε πολλές περιπτώσεις βοηθούσε τους συντοπίτες του κατά τη διάρκεια της Κατοχής με όποιον τρόπο μπορούσε. Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση διάσωσης του Καρδιτσιώτη προύχοντα, Ηλία Μυλωνή, τον οποίο έσωσε ο Κατσούλης από εκτέλεση με τη βοήθεια του Μητροπολίτη Καρδίτσας Ιεζεκιήλ. Για τον λόγο αυτόν δεν τον κατηγόρησε ποτέ κανείς ότι συνεργάστηκε με τους Γερμανούς και ποτέ δεν χαρακτηρίστηκε ως δωσίλογος. Η συμπεριφορά του, όλους τους μήνες της υποχρεωτικής στράτευσής του, ως επίσημος διερμηνέας των Γερμανών, υπήρξε άψογη απέναντι στους συμπατριώτες του. Όλα τα παραπάνω τα γνωρίζει και τα καταθέτει στην αίτησή του ο Βενουζίου, τόσο από την προσωπική του εμπειρία, όσο και από συζητήσεις που έκαναν μετά τον πόλεμο, και ήταν παρών και ο ίδιος, άτομα μεγαλύτερης ηλικίας.

Στην αίτησή του, στο Γιαντ Βασέμ, για την ανακήρυξη του Γεωργίου Κατσούλη ως «Δίκαιος των Εθνών» ο Βενουζίου αρχικά αναφέρει λεπτομερώς τα δικά του προσωπικά στοιχεία και παραθέτει αναλυτικές πληροφορίες για τον Κατσούλη και για τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς του, κα-

⁷⁰ Σχετικά με τους «Ελληνες του Γκαίρλιτς», την αναγκαστική, δηλαδή, παραμονή του Δ' Σώματος του ελληνικού στρατού στο Γκαίρλιτς (Görlitz) της Γερμανίας το διάστημα 1916-1919 βλ. Αλεξιάτος, Γ. (2015 2η έκδοση). *Οι Έλληνες του Γκαίρλιτς 1916-1919*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, Δορδανάς, Σ. (2020). «Το Δ' Σώμα Στρατού κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και η κληρονομιά του Görlitz», στο Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσης και Μίλτος Πεχλιβάνος (επιμ.), *Επιτομή των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων*, <https://comdeg.eu/el/compendium/essay/98071>, Λεμονίδου, Έ. (2021), «Η επίδραση του γερμανικού παράγοντα στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης στην Ελλάδα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου» στο Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσης και Μίλτος Πεχλιβάνος (επιμ.), *Επιτομή των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων*, <https://comdeg.eu/el/compendium/essay/103979/> (Πρόσβαση 3.2.23).

θώς ο ίδιος δεν είναι εν ζωή και αν η αίτηση γίνει αποδεκτή, τον τιμητικό τίτλο θα τον παραλάβουν τα μέλη της οικογένειάς του εκ μέρους του. Στη συνέχεια δίνει τα στοιχεία και των υπολοίπων μελών της οικογένειας που διασώθηκαν χάρη στις ενέργειες του Κατσούλη. Στο επόμενο μέρος της αίτησής του ο Βενουζίου αφηγείται την ιστορία της διάσωσης του.

Στην αίτησή του ο Βενουζίου τονίζει ότι ο Κατσούλης προχώρησε στην παραπάνω ενέργεια καθαρά για ανθρωπιστικούς λόγους. Με μοναδικό κίνητρό του να βοηθήσει τους φίλους και γείτονές του. Δεν υπήρξε κανένα οικονομικό κίνητρο και ο Κατσούλης δεν ζήτησε ποτέ ανταμοιβή από κανένα μέλος της οικογένειας, ούτε κατά την περίοδο της Κατοχής, ούτε και μετά την απελευθέρωση. Οι φιλικές σχέσεις της οικογένειας Βενουζίου με την οικογένεια Κατσούλη συνεχίστηκαν και μετά την απελευθέρωση.

Στο τελευταίο μέρος της αίτησής του ο Βενουζίου αναφέρει για ποιον λόγο άργησε τόσο πολύ να καταθέσει το αίτημά του για να ανακηρυχθεί ο Κατσούλης «Δίκαιος των Εθνών». Όπως εξηγεί, είχε πολλές φορές προσπαθήσει στο παρελθόν να έρθει σε επικοινωνία με το Γιαντ Βασέμ αλλά δεν κατόρθωσε να βρει κάποιον που να μιλάει Ελληνικά και ο ίδιος δεν γνωρίζει ούτε Αγγλικά ούτε Εβραϊκά. Μόλις πριν λίγο καιρό έτυχε να συναντηθεί με το κατάλληλο άτομο, τη Γαρυφαλιά Μίχα (Lea Micha),⁷¹ ερευνήτρια στο Γιαντ Βασέμ, η οποία δέχτηκε με προθυμία να τον βοηθήσει και να μεταφράσει την αίτησή του στα Αγγλικά, ώστε να μπορέσει να την καταθέσει.

Ο συνολικός φάκελος της αίτησης, για να ανακηρυχθεί ο Γ. Κατσούλης «Δίκαιος των Εθνών» ο οποίος εστάλη μαζί με σχετική επιστολή στην Fania Braziler, στο Γιαντ Βασέμ στις 3 Μαρτίου του 2022 περιλαμβάνει τα εξής έγγραφα:

Το αίτημα χωρίζεται σε δυο μέρη. Στο πρώτο μέρος περιλαμβάνονται η μαρτυρία του διασωθέντος Βίκτωρα-Σεμτώβ Βενουζίου με τα ακόλουθα απαιτούμενα δικαιολογητικά.

1. Την αίτηση αναγνώρισης του Γεωργίου Κατσούλη ως «Δίκαιο των Εθνών».
2. Αντίγραφο εγγράφου του Γιαντ Βασέμ με οδηγίες για την συμπλήρωση της αίτησης.
3. Επιπρόσθετες πληροφορίες που αφορούν τον Γεώργιο Κατσούλη.
4. Φωτογραφίες των γονιών του Κατσούλη.
5. Φωτογραφίες του Κατσούλη των ετών 1920-1940.
6. Φωτογραφίες των γονιών του Κατσούλη από το 1952.
7. Φωτογραφία του Κατσούλη του 1972.

⁷¹ Η Γαρυφαλιά Μίχα είναι Διευθύντρια του Τμήματος Βαλκανικών Χωρών, Ελλάδας και Κύπρου και το καλοκαίρι του 2021 πραγματοποίησε συνέντευξη 20 περίπου ωρών με τον Βίκτωρα Βενουζίου με τη συνοδεία κινηματογραφικού συνεργείου, στον Αμάραντο και στην Καρδίτσα με σκοπό να καταγραφεί για λογαριασμό του Γιαντ Βασέμ η μαρτυρία του.

8. Φωτογραφίες του Κατσούλη του 1940 και του 1972.
9. Δημοσίευμα της εφημερίδας *Θεσσαλική φωνή* με ημερομηνία 4.11.1945.
[το άρθρο αναφέρεται στις ενέργειες βοήθειας και διάσωσης των συμπατριωτών του, από τον Κατσούλη την περίοδο που ήταν διερμηνέας των Γερμανών (Παράρτημα έγγραφο 4)].
10. Φωτογραφία του Βενουζίου
11. Τιμητικές διακρίσεις του Βενουζίου από το πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ και από άλλους εβραϊκούς και ελληνικούς δημόσιους οργανισμούς.

Στο δεύτερο μέρος περιλαμβάνονται το ιστορικό ανακήρυξης του Γεωργίου Κατσούλη σε «Σωτήρα και Ευεργέτη» από την Ισραηλιτική κοινότητα Θεσσαλονίκης με τα ακόλουθα συνοδευτικά έγγραφα.

1. Σχετική επιστολή προς την Fania Braziler στο Γιαντ Βασέμ η οποία αναφέρεται στην ανακήρυξη του Κατσούλη ως «Σωτήρα και Ευεργέτη» από την Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης.
2. Την υπ' αριθμ. 551/26.04.1994 απόφαση της Εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης να ανακηρυχθεί ο Γεώργιος Κατσούλης «Σωτήρας και Ευεργέτης».
3. Φωτογραφία επίδοσης του διπλώματος και της τιμητικής πλακέτας στην χήρα Γεωργίου Κατσούλη, Άννα Κατσούλη.
4. Φωτογραφία του διπλώματος ανακήρυξης του Γ. Κατσούλη ως «Σωτήρα και Ευεργέτη» των Εβραίων της Καρδίτσας.
5. Δημοσίευμα της εφημερίδας *Νέος Αγών* της Καρδίτσας με ημερομηνία 23 Μαΐου του 1994 που αναφέρεται σε τιμητική εκδήλωση αφιερωμένη στους Καρδιτσιώτες, Βασιλή Λάππα και Γεώργιο Κατσούλη, η οποία διοργανώθηκε από την Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης η οποία έγινε στις 29 Μαΐου του 1994.
6. Δημοσίευμα της εφημερίδας *Νέος Αγών* της Καρδίτσας με ημερομηνία 25.5.1994. Το άρθρο αναφέρεται στην τιμητική εκδήλωση για τον Β. Λάππα και τον Γ. Κατσούλη στη Θεσσαλονίκη στις 29.5.1994 και αποτελεί πρόσκληση προς όλους τους Καρδιτσιώτες που θέλουν να παρακολουθήσουν την εκδήλωση και ενημέρωση για δωρεάν μετάβασή τους στη Θεσσαλονίκη για τον παραπάνω σκοπό.
7. Δημοσίευμα της εφημερίδας *Νέος Αγών* της Καρδίτσας με ημερομηνία 24 Απριλίου 2016. Το άρθρο αναφέρεται στην απόφαση του δημοτικού συμβουλίου Καρδίτσας για

τη χωροθέτηση μνημείου στην τοπική κοινότητα Αμάραντου. Επίσης, παρουσιάζει ένα σύντομο ιστορικό της διάσωσης και αναφέρεται στην στάση των κατοίκων απέναντι στους καταδιωκόμενους Εβραίους.

5.7 Οι Εβραίοι της Ζακύνθου

Κατά τον Β΄ΠΠ η Ισραηλιτική Κοινότητα της Ζακύνθου αριθμούσε περίπου 275 μέλη. Οι Εβραίοι της Ζακύνθου σώθηκαν στο σύνολό τους χάρη στη συμπαραστάση των χριστιανών συμπολιτών τους και κυρίως χάρη στις συντονισμένες ενέργειες του Μητροπολίτη Χρυσοστόμου και του δημάρχου Λουκά Καρρέρ. Την 1^η Μαΐου 1941 η Ζάκυνθος κατελήφθη από τους Ιταλούς και στη συνέχεια πέρασε στην κατοχή των Γερμανών στις 9 Σεπτεμβρίου 1943 (Βίτσος, 2019:119).

Η ιταλική κατοχή στη Ζάκυνθο υπήρξε ήπια, οι κάτοικοι είχαν τα αναγκαία τρόφιμα για να καλύπτουν τις καθημερινές τους ανάγκες, τα σχολεία λειτουργούσαν και οι άνθρωποι ασχολούνταν με τις καθημερινές τους εργασίες χωρίς να έχουν έντονο το συναίσθημα του φόβου του ξένου κατακτητή. Αντίθετα, την περίοδο της γερμανικής Κατοχής όλες οι ελευθερίες είχαν αφαιρεθεί εντελώς από τους κατοίκους του νησιού, τα σχολεία υπολειπονταν και τα μαθήματα γίνονταν σε εκκλησίες, στα περίχωρα των πόλεων και στα χωριά. Υπήρχε έντονο το αίσθημα του φόβου στους κατοίκους που εξαναγκάζονταν να εργαστούν σε οχυρωματικά έργα κάτω από απάνθρωπες συνθήκες με ελάχιστο φαγητό και κάτω από συνθήκες διαρκών απειλών και βίας. Ακόμη πιο έντονο ήταν το αίσθημα του φόβου για τους Εβραίους κατοίκους του νησιού, οι οποίοι πληροφορούνταν τις διώξεις των Εβραίων της Ευρώπης, τις βίαιες εκτοπίσεις στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και την εξόντωσή τους (Μόδρος Α. όπως αναφέρεται στο Μόρδος 2010:169). Οι Ιταλοί αποχώρησαν από τη Ζάκυνθο στις 9 Σεπτεμβρίου 1943. Στην ιταλική ζώνη κατοχής και στην μετέπειτα γερμανική δεν εφαρμόστηκαν αυστηρά αντιεβραϊκά μέτρα όπως στην υπόλοιπη Ελλάδα και τις άλλες ευρωπαϊκές πόλεις. Βασική μέριμνα των νέων κατακτητών ήταν η οχύρωση του νησιού και ο έλεγχος των θαλάσσιων περασμάτων, Ζακύνθου-δυτικών ακτών και Κεφαλληνίας, προκειμένου να αντιμετωπιστεί μια ενδεχόμενη απόβαση των εχθρών (Βίτσος, 2019:121). Η ενασχόληση των Γερμανών με τα οχυρωματικά έργα δεν απέσπασε την προσοχή τους από το ζήτημα των Εβραίων, απλά καθυστέρησε την ανάληψη πρωτοβουλίας για την κατάρτιση καταλόγου με τα ονόματα των εβραϊκών οικογενειών που ζούσαν στο νησί.

Η περίπτωση της διάσωσης των Εβραίων της Ζακύνθου αποτελεί μοναδικό φαινόμενο στον ευρωπαϊκό χώρο, καθώς σώθηκε το σύνολο του εβραϊκού πληθυσμού της κοινότητας χωρίς καμία απώλεια (Μενεξιάδης, 2006:46). Η Ζάκυνθος αποτέλεσε μια μοναδική εξαίρεση χάρη στις ενέργειες

του Μητροπολίτη Χρυσόστομου Δημητρίου και του δημάρχου Λουκά Καρρέρ, οι οποίοι θέτοντας σε κίνδυνο την ίδια τους τη ζωή κατόρθωσαν να σώσουν ολόκληρο τον πληθυσμό της εβραϊκής κοινότητας του νησιού.

Στα τέλη του 1943 ο Γερμανός φρούραρχος του νησιού, Paul Behrens (Πάουλ Μπέρενς) απαίτησε από τον δήμαρχο να του παραδώσει μια λίστα με τα ονόματα όλων των Εβραίων του νησιού. Όπως ο ίδιος ανέφερε σε συνέντευξή του το 1978, ο Behrens απαίτησε τον κατάλογο βάζοντάς του το πιστόλι στο στήθος (Βίτσος, 2019:141). Ο Καρρέρ⁷² ακολουθώντας μια παλιά παράδοση φιλοξενίας του νησιού, του έδωσε ένα χρυσό δαχτυλίδι και του είπε ότι οι Εβραίοι είναι γραμμένοι στο δημοτολόγιό του, όπως και οι υπόλοιποι κάτοικοι του νησιού (Καθημερινή 8.11.1978, όπως αναφέρεται στα *Χρονικά*, 1981:14). Στη συνέχεια ενημέρωσε αμέσως τον Μητροπολίτη του νησιού Χρυσόστομο⁷³ και προσπάθησαν να κερδίσουν χρόνο, καθώς γνώριζαν ποιο θα ήταν το μέλλον των Εβραίων αν τους κατέδιδαν στους Γερμανούς (Μενεξιάδης, 2006:46). Παράλληλα, είχαν φροντίσει να ενημερώσουν τον πρόεδρο της Εβραϊκής Κοινότητας Μωϋσή Γανή, ο οποίος φρόντισε με τη σειρά του να ενημερώσει τις εβραϊκές οικογένειες του νησιού, οι οποίες διασκορπίστηκαν σε χωριά, αγροκίες και σε σπίτια χριστιανών στην ύπαιθρο. Στη φυγάδευση των Εβραίων από τα σπίτια και τα μαγαζιά τους βοήθησαν και οι αντιστασιακές οργανώσεις του νησιού, ΕΑΜ και ΕΔΕΣ (Βίτσος, 2019:142).

Ο Μητροπολίτης επισκέφθηκε πρώτα τον φρούραρχο προσποιούμενος ότι δεν γνωρίζει τίποτε. Ο φρούραρχος τον ενημέρωσε για τη διαταγή σύλληψης των Εβραίων, προκαλώντας έτσι την έντονη διαμαρτυρία του Μητροπολίτη αναφέροντας ότι οι Εβραίοι του νησιού είναι καλοί και φιλήσυχοι άνθρωποι και αποτελούν μέρος του ποιμνίου του. Ο φρούραρχος απάντησε ότι κατανοεί τη θέση του, αλλά δεν μπορεί να παραβλέψει την διαταγή. Τελικά συμφώνησαν να ζητήσουν την παρέμβαση του στρατιωτικού διοικητή Alfred Lutech (Άλφρεντ Λιτ) (Βίτσος, 2019:142).

Την επόμενη μέρα ο μητροπολίτης επισκέφτηκε τον στρατιωτικό διοικητή του νησιού. Ο διοικητής του νησιού Lutech ήταν πειστικός, αφού έπρεπε να εκτελέσει διαταγές που προέρχονταν από

⁷²Ο Δεμέτης (όπως αναφέρεται στο Βίτσος 2019:123) υποστηρίζει ότι ο Λουκάς Καρρέρ, την περίοδο της γερμανικής Κατοχής του νησιού, διεξήγε αγώνα εναντίον του κατακτητή ποικιλοτρόπως. Αναφέρει, συγκεκριμένα, ότι το δημαρχείο είχε μετατραπεί σε καταφύγιο πατριωτών, οι οποίοι εκεί έκρυβαν τα όπλα τους και τα ραδιόφωνα. Εκεί εκδίδονταν ψεύτικες ταυτότητες για να προφυλαχθούν όσοι κινδύνευαν με σύλληψη και εκεί εκδίδονταν μυστικό ραδιοφωνικό δελτίο. Όσες φορές οι Γερμανοί ζητούσαν κατάλογο με τα ονόματα ανδρών για καταναγκαστικά έργα, τους δινόταν κατάλογος με ονόματα θανόντων με τη δικαιολογία ότι τα μητρώα δεν είναι ενημερωμένα.

⁷³ Ο Χρυσόστομος Δημητρίου ήταν διδάκτωρ της Θεολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και απόφοιτος της Φιλοσοφικής Σχολής Μονάχου. Ήταν γλωσσομαθής, πολυμαθής, πολυγραφότατος έντονα πολιτικοποιημένος και φιλόanthropos (Βίτσος, 2019:126). Στη διάρκεια της Κατοχής παρέμβαινε συνεχώς στους κατακτητές υπέρ των Ελλήνων αρχικά, και όταν χρειάστηκε υπέρ των Εβραίων του νησιού. Το 1943 εξορίστηκε από τους Ιταλούς. Ακόμη και την περίοδο της εξορίας του, δεν σταμάτησε το φιλόanthropικό του έργο. Αν και ήταν εκτοπισμένος, φρόντιζε για τις ανάγκες και τον επισιτισμό των φτωχών και πεινασμένων κατοίκων του νησιού (Βίτσος, 2019:126).

το Βερολίνο. Ο μητροπολίτης, εκμεταλλευόμενος τον σεβασμό που έτρεφαν οι Γερμανοί απέναντί του, προσπαθούσε να κερδίσει όσο το δυνατόν περισσότερο χρόνο. Είχε ήδη φροντίσει να έχει καλές σχέσεις με τους Γερμανούς, καθώς αυτοί κρατούσαν στα χέρια τους τις τύχες των κατοίκων του νησιού. Οι Γερμανοί από την πλευρά τους έβλεπαν ευνοϊκά έναν ιεράρχη που μιλούσε Γερμανικά, που είχε σπουδάσει στο Μόναχο, και που φέρεται να είχε γνωρίσει προσωπικά τον Χίτλερ. Για τους παραπάνω λόγους, του συμπεριφέρονταν με εκτίμηση, γεγονός που το αξιοποίησε για την προστασία του ζακυνθινού πληθυσμού. Κι ο ίδιος όμως, φρόντιζε για διπλωματικούς λόγους να έχει καλή σχέση μαζί τους. Ο Χρυσόστομος, γνώστης της γερμανικής γλώσσας, από την πρώτη στιγμή της γερμανικής Κατοχής στο νησί διατηρούσε καλές σχέσεις με τους Γερμανούς, γεγονός που του επέτρεπε να κάνει συχνά παρεμβάσεις, υπερασπιζόμενος τα δικαιώματα των κατοίκων του νησιού.

Κάτω από την πίεση του Γερμανού στρατιωτικού διοικητή να παραδοθεί ο κατάλογος με τα ονόματα των Εβραίων του νησιού, ο Μητροπολίτης Χρυσόστομος τελικά του παρέδωσε ένα χαρτί που περιελάμβανε μόνο τα ακόλουθα ονόματα στα Γερμανικά: Μητροπολίτης Ζακύνθου Χρυσόστομος, Δήμαρχος Ζακύνθου Λουκάς Καρρέρ (Μόρδος, 2010:169-170, Στραβόλεμος, 1988:33). Παράλληλα, ο μητροπολίτης παρέδωσε στον Γερμανό διοικητή και ένα γράμμα, το οποίο απευθυνόταν στον ίδιο τον Χίτλερ, στο οποίο ανέφερε ότι αναλάμβανε ο ίδιος προσωπικά την ευθύνη για τη διαγωγή του εβραϊκού πληθυσμού του νησιού λέγοντας ότι είναι ακίνδυνοι, φιλήσυχoi και θαυμαστάς του (Μενεξιάδης, 2006: 46, Μόρδος, 2010:170, Στραβόλεμος, 1988:34). Ο Μητροπολίτης Χρυσόστομος, κατανοώντας ότι αυτή θα ήταν και η τελευταία του προσπάθεια να σώσει τους Εβραίους της Ζακύνθου, έστειλε στον Χίτλερ, διαμέσου του ασυρμάτου της γερμανικής διοίκησης μια πολύ συγκινητική έκκληση. Υπενθύμισε στον Χίτλερ τη συνάντησή τους το 1924 στο Μόναχο⁷⁴ και τη συζήτηση που είχαν κάνει οι δυο τους για το κίνημα του εθνικοσοσιαλισμού Συγκεκριμένα έγραφε στο τηλεγράφημα

Κάποτε όταν ευρίσκεσθε στο λυκανγές της εξορμήσεώς σας, στα 1924, είχαμε συναντηθεί στο Μόναχο και είχαμε ανταλλάξει τις σκέψεις μας γύρω από το κίνημά σας το εθνικοσοσιαλιστικό [...] Παρακαλώ να μην συλληφθούν οι Εβραίοι της Ζακύνθου και εγγνώμαι εγώ και ο δήμαρχος ότι είναι ακίνδυνοι, θαυμαστάς σας και φιλήσυχoi.
(Στραβόλεμος, 1988: 34).

Τα δύο έγγραφα πρέπει να προκάλεσαν έντονη εντύπωση αφού η διαταγή σύλληψης του Εβραϊκού πληθυσμού ακυρώθηκε (Μενεξιάδης, 2006:46). Ο ίδιος ο μητροπολίτης είχε δηλώσει στον

⁷⁴ Σύμφωνα με τον Βίτσο (2019:145), δεν υπάρχουν επαρκή τεκμήρια που να επιβεβαιώνουν το γεγονός της συνάντησης και υποστηρίζει ότι πιθανώς να επρόκειτο για μια κίνηση τακτικής από πλευράς του Μητροπολίτη ελπίζοντας ότι ο Χίτλερ δεν θα είναι σε θέση να επαληθεύσει την υποτιθέμενη συνάντησή τους.

Γερμανό διοικητή ότι αν τελικά η διαταγή εκτόπισης των Εβραίων του νησιού πραγματοποιούνταν, θα ακολουθούσε και ο ίδιος τους Εβραίους στον τόπο εκτοπισμού τους και θα μοιραζόταν την τύχη τους (*Χρονικά*, 1978:10, Στραβόλεμος, 1988:32). Το τηλεγράφημα που έστειλε προσωπικά στον Χίτλερ αναλαμβάνοντας ο ίδιος την ευθύνη του εβραϊκού πληθυσμού του νησιού αποδείχθηκε σωτήριο για τους Εβραίους: «Να παραμείνουν οι Εβραίοι της Ζακύνθου επί προσωπική ευθύνη του μητροπολίτη και του δημάρχου» (Στραβόλεμος, 1987:27, Στραβόλεμος 1988:39)⁷⁵ ήταν η απάντηση στο τηλεγράφημα του Χρυσόστομου. Από τα 275 μέλη της κοινότητας της Ζακύνθου μόνο 70 είχαν παραμείνει στην πόλη, οι υπόλοιποι βρίσκονταν στην ύπαιθρο υπό την προστασία μελών της Αντίστασης και τη φροντίδα των κατοίκων του νησιού, όλοι όμως σώθηκαν χάρη στις ενέργειες του Μητροπολίτη και του δημάρχου.

Τις ενέργειες αυτές του Μητροπολίτη του νησιού Χρυσόστομου Δημητρίου και του δημάρχου Λουκά Καρρέρ για την προστασία των Εβραίων έσπευσαν να ενισχύσουν και άλλοι επιφανείς κάτοικοι του νησιού, όπως ο κόμης Διονύσιος Ρώμας, λόγιος, συγγραφέας και μετέπειτα βουλευτής, και ο Δημήτριος Καταιβάτης, γιατρός, οι οποίοι με παρεμβάσεις τους στον στρατιωτικό διοικητή προσπαθούσαν να προστατέψουν τον εβραϊκό πληθυσμό. Κοινό χαρακτηριστικό των παραπάνω προσωπικοτήτων ήταν ότι συνδέονταν ο καθένας με τον δικό του τρόπο με τον γερμανικό πολιτισμό και μιλούσαν γερμανικά (Βίτσος, 2019:155). Ειδικότερα, ο Διονύσιος Ρώμας κατόρθωσε να σώσει πολλούς συντοπίτες του κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Ο αυστριακός στρατιωτικός διοικητής του νησιού έτρεφε θαυμασμό στο πρόσωπο του Ρώμα, όπως και οι προηγούμενοι κάτοχοι του νησιού οι Ιταλοί (Στραβόλεμος, Κονόμος 1985:25).

Ένα ακόμη άτομο που ενεργούσε υπέρ των Εβραίων του νησιού ήταν ο Ευάγγελος Αγγελόπουλος, Πατρινός στην καταγωγή, ο οποίος γνώριζε προσωπικά τον Γερμανό φρούραρχο Behrens, αφού η Γερμανίδα δασκάλα του ήταν θεία του (Βίτσος, 2019:155). Ο Ευάγγελος Αγγελόπουλος, σε επιστολή του προς τον γενικό γραμματέα του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος Μ. Κωνσταντινίδη, έχει δώσει την πληροφορία ότι 10-15 ημέρες πριν από την αναχώρηση των γερμανικών δυνάμεων Κατοχής από το νησί, επιτάχθηκαν από τους Γερμανούς 6 καΐκια, για τη μεταφορά των Ισραηλιτών στην Πάτρα. Με τη μεσολάβησή του στον Behrens, η μεταφορά ματαιώθηκε. Βασικό επιχείρημα του Αγγελόπουλου ήταν η δεινή οικονομική θέση των Εβραίων, που καθιστούσε «αδιάφορο» για τους Γερμανούς τον εκτοπισμό τους. Ο ίδιος ο Αγγελόπουλος αναφέρει στην επιστολή του που δημοσιεύθηκε στο τεύχος των *Χρονικών* (Μαρτίου- Απριλίου 1993: 24):

⁷⁵ Ο Μητροπολίτης ζήτησε αντίγραφο της απαντητικής επιστολής από τον στρατιωτικό διοικητή, ο οποίος του το χορήγησε. Το αντίγραφο αυτό μαζί με άλλα κατοχικά έγγραφα που διατηρούσε ο Μητροπολίτης στο αρχείο του τα είχε παραδώσει μετά την απελευθέρωση στον Στραβόλεμο ο οποίος διατηρούσε και αυτός αντίστοιχο αρχείο, με σκοπό να τα αξιοποιήσει στο βιβλίο του *Η Ζακύνθος στα χρόνια της Σκλαβιάς 1941-1945* που εκδόθηκε το 1949. Όλα τα προαναφερόμενα έγγραφα κάρηκαν στη σεισημοφυλακιά του 1953 (Στραβόλεμος, 1988:40-41).

Ήταν γεγονός ότι αναμένεται η άφιξη 6 καϊκιών για να παραλάβη και να μεταφέρει προς άγνωστο προορισμό των 200 περίπου Εβραίων της Ζακύνθου. Απετόλμησα να επισκεφτώ τον διοικητή της πόλεως Μπέρενς [...] με την παράκληση να εξευρεθεί τρόπος διασώσεως των Εβραίων [...] στη συνέχεια μεταξύ άλλων του είπα ότι οι Εβραίοι Ζακύνθου ήσαν νομοταγείς πτωχοί οικογενειάρχες και προπάντων άνθρωποι.

Όταν ο στρατιωτικός διοικητής, φοβούμενος την ανάμειξή του στο ζήτημα της διάσωσης των Εβραίων, θέλησε να τους συλλάβει μέχρι να έρθει νεότερη διαταγή, εντάθηκαν οι παρεμβάσεις του Μητροπολίτη και του δημάρχου για να τον μεταπείσουν. Για το ενδεχόμενο σύλληψης των Εβραίων του νησιού από τους Γερμανούς είχαν προετοιμαστεί και οι αντιστασιακές οργανώσεις του ΕΑΜ και του ΕΔΕΣ που δρούσαν εκεί. Σε περίπτωση που τελικά πραγματοποιούνταν η σύλληψη των Εβραίων, οι τοπικές αντιστασιακές οργανώσεις είχαν πάρει κοινή απόφαση να προστάτευαν τον εβραϊκό πληθυσμό με οποιοδήποτε κόστος (Στραβόλεμος, 1988:35). Τελικά η διαταγή για τη σύλληψη των Εβραίων του νησιού ακυρώθηκε (Μόρδος, 2010:170). Οι 275 Εβραίοι της Ζακύνθου επέζησαν χωρίς καμία απώλεια από τους φυλετικούς διωγμούς του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος που σε πολλές άλλες περιοχές της χώρας αλλά και της Ευρώπης γενικότερα εξολόθρευσε το σύνολο των ομοεθνών τους.

Έτσι, όλα τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας διασώθηκαν με μια μόνο απώλεια, η οποία δεν ήταν αποτέλεσμα προσπάθειας εκτοπισμού ή εξόντωσης εβραϊκού μέλους της κοινότητας από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής. Η Σπεράντζα Αμάρ δολοφονήθηκε από τους Γερμανούς στρατιώτες μαζί με άλλους χριστιανούς, όταν επιχειρήσαν να κλέψουν τρόφιμα από μια γερμανική αποθήκη (Μόρδος, 2010:172).

Ανεκτίμητη στη διάσωση των Εβραίων της Ζακύνθου υπήρξε και η συμβολή του απλών κατοίκων του νησιού που δέχτηκαν να κρύψουν εβραϊκές οικογένειες διασκορπισμένες στα χωριά αναλαμβάνοντας τη διατροφή τους για αρκετούς μήνες. Για κάθε ενδεχόμενο είχε αποφασιστεί οι Εβραίοι, να διασκορπιστούν και να κρυφτούν στο νησί παρά την υπόσχεση που είχαν λάβει για τη μη σύλληψή τους. Ο Στραβόλεμος αναφέρει ότι η απόφαση αυτή είχε ληφθεί από τον μητροπολίτη και τον δήμαρχο:

Η απόφαση είχε ληφθεί από κοινού. Ο δήμαρχος ανέλαβε την εκτέλεσή της. Νύχτα και χωρίς να το πάρει κανείς είδηση φουγαδέυτηκαν οι Εβραίοι από τα στέκια τους και κρύφτηκαν σε σπίτια της πόλης και των χωριών (Στραβόλεμος, 1988:28).

Χριστιανικές οικογένειες τους έκρυψαν και κανείς δεν τόλμησε να μιλήσει και να προδώσει τους Εβραίους στους Γερμανούς. Χωρίς την συμβολή των χριστιανών κατοίκων του νησιού η διά-

σωση των Ζακυνθινών Εβραίων θα ήταν αδύνατη. Χρόνια πριν την Κατοχή, ο λαός της Ζακύνθου είχε ασκηθεί στον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και είχε υιοθετήσει την παράδοση του φιλελευθερισμού των Επτανησίων. Οι σχέσεις Εβραίων και χριστιανών ήταν αρμονικές και για τον λόγο αυτόν οι κάτοικοι του νησιού βοήθησαν και έκρυσαν τόσες οικογένειες τα κρίσιμα χρόνια της Κατοχής.⁷⁶ Σε πολλά μέρη της Ευρώπης, όπως και της Ελλάδας, οι Εβραίοι ζούσαν στις δικές τους συνοικίες. Στη Ζάκυνθο, όμως, τέτοια όρια είχαν πάψει να υπάρχουν από το 1864, όταν με την πρωτοβουλία του Κωνσταντίνου Λομβάρδου, το δημοτικό συμβούλιο αποφάσισε να αναγνωρίσει τα ίδια δικαιώματα ελευθερίας και στους Εβραίους του νησιού. Από τότε, όλοι οι Ζακυνθινοί Εβραίοι ζούσαν ελεύθερα, απολαμβάνοντας τα ίδια δικαιώματα ισότητας και ελευθερίας με τους υπόλοιπους κατοίκους (*Χρονικά*, 1992:29). Εξάλλου, χρόνια πριν την Κατοχή είχαν καλλιεργηθεί μεταξύ των Εβραίων και των Ζακυνθινών δεσμοί επαγγελματικοί, οικογενειακοί, πολιτικοί, χωρίς να υπάρχει καμία διάκριση εκτός από εκείνη του θρησκευματος (Στραβόλεμος, 1988:18). Οι καλές σχέσεις των Εβραίων και των χριστιανών συνεχίστηκαν και μεταπολεμικά και οι δυο κοινότητες ήρθαν ακόμη πιο κοντά. Οι Εβραίοι, που ήταν μέλη στις μουσικές μπάντες του νησιού, ακολουθούσαν τις λιτανείες των χριστιανών παίζοντας θρησκευτικά μουσικά κομμάτια, ενώ οι χριστιανοί δεν είχαν κανένα πρόβλημα με τη συμμετοχή τους αυτή (Βίτσος 2019:149). Μετά τη δημιουργία του κράτους του Ισραήλ πολλά από τα μέλη της Εβραϊκής Κοινότητας Ζακύνθου μετοίκησαν εκεί, ενώ η ίδια η κοινότητα Ζακύνθου διαλύθηκε οριστικά με τον σεισμό του 1953, όταν αναγκάστηκαν να φύγουν από το νησί πολλά από τα εναπομείναντα μέλη της.

Αμέσως μετά την απελευθέρωση, οι Εβραίοι του νησιού εξέφρασαν την ευγνωμοσύνη τους προς τον δήμαρχο και τον μητροπολίτη αλλά και προς τον λαό της Ζακύνθου. Η Ισραηλιτική Κοινότητα μόλις δυο μέρες μετά την λήξη του Β΄ΠΠ, στις 10 Μαΐου 1945, απέστειλε ευχαριστήρια επιστολή προς τον δήμαρχο Λουκά Καρρέρ και προς τα μέλη της διοικούσας επιτροπής του δήμου και στις 20 Μαρτίου 1947 εστάλη νέα ευχαριστήρια επιστολή, απευθυνόμενη, αυτή τη φορά, όχι μόνο στον δήμαρχο αλλά και στον Μητροπολίτη Χρυσόστομο (Στραβόλεμος, 1988:47).

Το 1948, οι Εβραίοι του νησιού, θέλοντας να ευχαριστήσουν τους κατοίκους της Ζακύνθου για τη βοήθεια που τους προσέφεραν κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής, ανέθεσαν σε Εβραίους τεχνίτες την τοποθέτηση των τζαμιών των παραθύρων του νεόδμητου τότε ναού του Αγίου Διονυσίου προστάτη του νησιού, χωρίς αμοιβή, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης (Μόρδος, 2010 :173).

⁷⁶ Αξιοπρόσεκτη είναι η μαρτυρία του Νιόνιου Μελίτα στο ντοκιμαντέρ «Το τραγούδι της Ζωής» (2001) του Τώνυ Λυκουρέση: «Οι σχέσεις ήταν πολύ αρμονικές, λαμβανομένου υπόψη ότι συμμετείχαν στις χαρές και στις λύπες μας, αμφότεροι. Δεν υπήρχε κηδεία εβραϊκή που να μην πάμε οι Ζακυνθινοί (χριστιανοί). Το ίδιο και από την άλλη μεριά. Σας λέω επίσης ότι ήταν ελεύθερη η επίσκεψη στη Συναγωγή τους. Εγώ είχα πάει στη Συναγωγή, μικρός βέβαια. Έτσι από περιέργεια. Μάλιστα σου δίνανε, την Αγία Γραφή, και διάβαζες όταν διαβάζανε εκείνοι».
<https://www.youtube.com/watch?v=-ucSpnc0cDI> (Πρόσβαση 3.8.22).

Το Διεθνές Κέντρο για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος, Γιαντ Βασέμ τίμησε το 1978, τους πρωτεργάτες της διάσωσης των Εβραίων του νησιού, τον Μητροπολίτη Χρυσόστομο Δημητρίου και τον δήμαρχο Λουκά Καρρέρ με τον τίτλο του «Δικαίου των Εθνών» (Μόρδος, 2010:173). Η τελετή έλαβε χώρα στις 7 Νοεμβρίου 1978, στην κατοικία του πρεσβευτή του Ισραήλ στην Ελλάδα στην Αθήνα. Κατά την τελετή, το Ισραήλ τίμησε με μετάλλιο και με ειδικό δίπλωμα του «Δικαίου των Εθνών» τους δύο πρωτεργάτες της διάσωσης του συνόλου της εβραϊκής κοινότητας της Ζακύνθου. Στο δίπλωμα που παραδόθηκε στην αδελφή του Μητροπολίτη Χρυσοστόμου και στον Λουκά Καρρέρ αναφέρεται ότι η Επιτροπή Δικαίων του Ιδρύματος Γιαντ Βασέμ για τη διαιώνιση της μνήμης των ηρώων του Ολοκαυτώματος αποφάσισε να αποτίνει φόρο τιμής στον Μητροπολίτη Ζακύνθου και στον δήμαρχο, γιατί με κίνδυνο της ζωής τους διέσωσαν Ισραηλίτες κατά την Κατοχή και τους απονέμει το μετάλλιο των Δικαίων. Παράλληλα, αναφερόταν ότι δέντρα στα ονόματα των δύο γενναίων ανδρών θα φυτεύονταν στη δενδροστοιχία των Δικαίων στο Όρος της Μνήμης στην Ιερουσαλήμ (Στραβόλεμος, 1988:64).

Το 1992, το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος χρηματοδότησε και ανήγειρε μνημείο, το οποίο αφιερώθηκε στη μνήμη του Μητροπολίτη και του δημάρχου. Οι Εβραίοι της Ελλάδας και το νεοσύστατο τότε κράτος του Ισραήλ δεν παρέλειπαν να αναφέρονται στον ηρωισμό των δύο ανδρών σε κάθε εκδήλωση που διοργανωνόταν τα επόμενα χρόνια, αλλά και με πράξεις προσφοράς και βοήθειας προς τους κατοίκους του νησιού, όποτε την είχαν ανάγκη. Συγκεκριμένα, στις 12 Αυγούστου 1953 ισχυρότατος σεισμός και πυρκαγιά που ακολούθησε αμέσως μετά κατέστρεψαν ολοσχερώς την πόλη της Ζακύνθου. Το κράτος του Ισραήλ ήταν από τις πρώτες χώρες που έσπευσαν να βοηθήσουν τους σεισμόπληκτους Ζακυνθινούς στέλλοντας τμήμα του πολεμικού ναυτικού της, όπως επίσης βοήθησαν και τη σεισμόπληκτη Κεφαλονιά. Οι άνδρες του πολεμικού ναυτικού του Ισραήλ μετέφεραν και παρέδωσαν στη Ζάκυνθο φάρμακα, υγειονομικό και νοσηλευτικό υλικό δηλώνοντας τα ακόλουθα «Το κράτος του Ισραήλ τα προσφέρει στη Ζάκυνθο εις ένδειξη ευγνωμοσύνης, γιατί δια του Μητροπολίτου της και του Δημάρχου, έσωσε κατά την Κατοχή τους διαμένοντες σ' αυτή Ισραηλίτες» (Μόρδος, 2010:175).

Οι πράξεις ευγνωμοσύνης απέναντι στους σωτήρες των Εβραίων του νησιού συνεχίστηκαν και στα επόμενα χρόνια. Η Ελένη Καρρέρ-Κριεζή, κόρη του δημάρχου Λουκά Καρρέρ, από τις 18 έως τις 31 Σεπτεμβρίου 2016 επισκέφθηκε την Ιερουσαλήμ, προσκεκλημένη από το Υπουργείο Εξωτερικών του Ισραήλ. Έγινε δεκτή από τον Πρόεδρο του Ισραήλ Ρεουβέν Ριβλίν και τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Θεόφιλο. Ξεναγήθηκε στο Μουσείο του Γιαντ Βασέμ και στον χώρο που έχουν φυτευτεί τα δένδρα για αυτούς που τους έχει απονεμηθεί ο τίτλος του «Δικαίου των Εθνών», στους οποίους συμπεριλαμβάνεται ο πατέρας της. Συναντήθηκε με πρέσβεις του Υπουργείου Εξωτερικών και είχε

ιδιαίτερα συγκινητική συνάντηση με διασωθέντες Ζακυνθινούς Εβραίους που παραβρέθηκαν μαζί με τα παιδιά τους και τα εγγόνια τους. Μετά από αίτημά της, πραγματοποίησε ομιλία για τον πατέρα της σε εκπαιδευτικό ίδρυμα, και συγκεκριμένα στο Cilo High School.⁷⁷

5.8 Το μνημείο της Ζακύνθου

Το 1992 στον χώρο της προσεισμικής Συναγωγής Σαλώμ της Ζακύνθου η οποία είχε καταστραφεί ολοσχερώς (Παράρτημα, Εικ.60) τοποθετήθηκε με χρηματοδότηση του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου μνημείο αφιερωμένο στον Μητροπολίτη Ζακύνθου Χρυσόστομο Δημητρίου και στον αείμνηστο δήμαρχο της πόλης Λουκά Καρρέρ. Τα αποκαλυπτήρια του μνημείου έγιναν στις 14 Ιουνίου 1992. Λίγο πριν την εκδήλωση των αποκαλυπτηρίων, με πρωτοβουλία του Ισραηλιτικού Συμβουλίου, η εξωτερική πόρτα της εισόδου της Συναγωγής όπου ανεγέρθηκε το μνημείο αντικαταστάθηκε με νέα, ώστε ο εσωτερικός χώρος όπου βρισκόταν το μνημείο να είναι ορατός από τον δρόμο (Μόρδος, 2010:231, Παράρτημα, Εικ. 61).

Οι συζητήσεις για την ανέγερση του μνημείου είχαν ξεκινήσει αρκετά χρόνια νωρίτερα. Στις 25 Απριλίου 1989, με πρωτοβουλία του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου, πραγματοποιήθηκε στα γραφεία του συνάντηση των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου, Νισίμ Μαΐς και Λέων Γαβριηλίδη, των μελών της επιτροπής ακινήτων, Εδγάρ Αλλαλούφ και Αβραάμ Μόρδου με τους εκπροσώπους των Εβραίων της Ζακύνθου, Ερκανά Τσεζάνα, Δαβίδ Τσεζάνα και Σαμουήλ Μόρδου, προκειμένου να συζητηθεί το ζήτημα της διαφύλαξης και συντήρησης του χώρου της προσεισμικής εβραϊκής συναγωγής και του εβραϊκού νεκροταφείου και γενικότερα να συζητηθούν τα εβραϊκά ζητήματα της Ζακύνθου. Κατά την έναρξη των εργασιών τους ο Λέων Γαβριηλίδης ενημέρωσε τους Ζακύνθους ότι το ΚΙΣ ενδιαφέρεται να τοποθετήσει τις προτομές του Μητροπολίτη Χρυσοστόμου και του δημάρχου Λουκά Καρρέρ για να τους τιμήσει με τον τρόπο αυτόν για τη βοήθεια που προσέφεραν στους Εβραίους κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής. Η σχετική απόφαση είχε ληφθεί από το ΚΙΣ κατά τη διάρκεια της τακτικής Συνεδρίασης του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου στις 29 Μαρτίου του 1989 (Παράρτημα, έγγραφο 5). Στα πρακτικά της απόφασης αναφέρεται ότι η Ειρήνη Χαριάτη, η γλύπτρια που είχε αναλάβει τις προτομές, και δύο μέλη του ΚΙΣ, ο Ηλίας Μπόμπολης και ο Λέων Γαβριηλίδης είχαν ήδη επισκεφτεί τη Ζακύνθο για να αποφασίσουν πού θα μπορούσαν να στηθούν οι προτομές του Μητροπολίτη και του δημάρχου. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψής τους στο νησί συναντήθηκαν με τον δήμαρχο Διονύσιο Πυλαρινό, ο οποίος τους είπε ότι ίσως να δημιουργούνταν πρόβλημα με την προτομή του Λουκά Καρρέρ, καθώς είχε διοριστεί δήμαρχος από

⁷⁷ Οι παραπάνω πληροφορίες προέρχονται από την εργασία του Σαμουήλ Μόρδου με τίτλο «Οι Εβραίοι της Ζακύνθου 1489-2016» που αποτελεί την πιο σύντομη, αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη έκδοση του βιβλίου του *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου. Χρονικό πέντε αιώνων* και την οποία είχε την καλοσύνη να μου την παραχωρήσει, για τις ανάγκες της παρούσας διπλωματικής.

κατοχική κυβέρνηση. Στο συμβούλιο αποφασίστηκε να βρεθούν επιπλέον στοιχεία για τον Λουκά Καρρέρ και να σταλούν στον δήμαρχο Διονύσιο Πυλαρινό. Στη συνέχεια αποφασίστηκε η δημιουργία των προτομών και να πληρωθούν μόνο τα υλικά και οι εργάτες, αφού η Χαριάτη προσφέρθηκε να φιλοτεχνήσει τις προτομές αφιλοκερδώς (Μόρδος 2010:239). Το συμβούλιο ενέκρινε να καταβληθεί από το ΚΙΣ το ποσό του 1.000.000 δρχ. για την κατασκευή των προτομών. Επίσης, αποφασίστηκε να σταλεί επιστολή στον δήμαρχο για να πειστεί, ώστε να τιμηθεί και ο Λουκάς Καρρέρ.

Αμέσως μετά ακολούθησαν νέες συναντήσεις με τον δήμαρχο Ζακύνθου Ιωάννη Βίτσιο, αφού ο Διονύσης Πυλαρινός είχε παραιτηθεί για να πολιτευτεί ως βουλευτής. Κατά τις συναντήσεις αυτές εξετάστηκαν οι πιθανοί χώροι στους οποίους θα στήνονταν οι προτομές. Τελικά, αποφασίστηκε να στηθεί το μνημείο στον χώρο της προσεισμικής Συναγωγής Σαλώμ. Έως τον Αύγουστο του 1991 στον χώρο της προσεισμικής Συναγωγής είχαν κατασκευαστεί από το ΚΙΣ μόνο οι τσιμεντένιες βάσεις στις οποίες θα στήνονταν οι προτομές του μητροπολίτη και του δημάρχου (Μόρδος, 2010:238). Τελικά, το μνημείο ολοκληρώθηκε την άνοιξη του 1992 και στις 14 Ιουνίου 1992, ημέρα Κυριακή, οι Εβραίοι της Ελλάδος τίμησαν τους δύο Δίκαιους των Εθνών.

Το μνημείο αποτελείται από δυο μαρμάρινες στήλες ύψους τριών μέτρων η καθεμιά που φέρουν την μορφή παπύρου (Εικ.44-47). Βρίσκεται σε αύλιο χώρο σε σημείο όπου παλιότερα βρίσκονταν τμήμα της προσεισμικής Συναγωγής.⁷⁸ Στην αριστερή στήλη, όπως βλέπουμε το μνημείο υπάρχει εντοιχισμένη η ορειχάλκινη ανάγλυφη προτομή του μητροπολίτη και στη δεξιά η αντίστοιχη ανάγλυφη προτομή του Καρρέρ. Κάτω από τα δυο ανάγλυφα είναι χαραγμένα αντιστοίχως τα λόγια:

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ΜΕ ΤΗ ΓΕΝΝΑΙΟΨΥΧΙΑ ΤΟΥ ΕΣΩΣΕ

ΤΟΥΣ ΕΒΡΑΙΟΥΣ ΤΗΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΝΑΖΙ

ΔΗΜΑΡΧΟΣ

ΛΟΥΚΑΣ ΚΑΡΡΕΡ

ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΤΗΚΕ ΚΑΤΑ ΤΗ ΧΙΤΛΕΡΙΚΗ

ΚΑΤΟΧΗ ΤΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΤΗΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

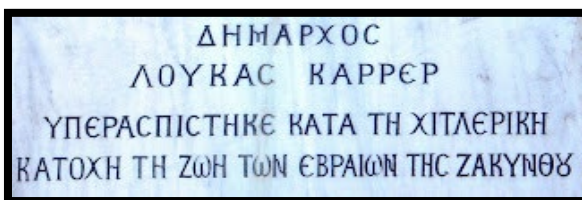
⁷⁸ Μετά τον σεισμό του 1953 για λόγους ρυμοτομικούς ο χώρος της συναγωγής μετακινήθηκε μερικά μέτρα από την αρχική της θέση, έτσι εκεί που στήθηκε το μνημείο, πριν τον σεισμό ο χώρος ήταν κτισμένος και εκεί υπήρχε τμήμα (δωμάτια) της προσεισμικής Συναγωγής. Σαμουήλ Μόρδος συνέντευξη στις 3.08.22.

Και τα δυο ανάγλυφα είναι υπογεγραμμένα από την γλύπτρια Χαριάτη. Στην πρόσοψη του μικρού βάθρου είναι χαραγμένη η ακόλουθη επιγραφή:

ΣΕ ΑΝΑΓΝΩΡΙΧΗ ΤΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΟΥΣ ΤΙΜΑ ΣΤΟΝ ΙΕΡΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΣΥΝΑΓΩΓΗΣ ΤΗΣ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Εικ.14. Το μνημείο στο εσωτερικό της πρώην εβραϊκής συναγωγής όπως είναι σήμερα. Φωτογραφία: Ευγενία Αλεξάκη.

Εικ.45. Η στήλη που αφιερώθηκε στον δήμαρχο Ζακύνθου .Καρρέρ. Φωτογραφία: Ευγενία Αλεξάκη. Επιγραφή από <https://odosell.blogspot.com/2017/09/mnimeio-evraion-zakynthos.html>

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ
ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΜΕ ΤΗ ΓΕΝΑΙΟΨΥΧΙΑ ΤΟΥ ΕΣΩΣΕ
ΤΩΣ ΕΒΡΑΙΩΣ ΤΗΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ ΑΠΟ ΤΩΣ ΝΑΖΙ

Εικ.46..Η στήλη που αφιερώθηκε στον Μητροπολίτη Ζακύνθου, Χρυσόστομο Δημητρίου. Φωτογραφία: Ευγενία Αλεξάκη. Επιγραφή από <https://odosell.blogspot.com/2017/09/mnimeio-evraion-zakynthos.html>

ΣΕ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΟΥΣ ΤΗΝΑ
ΣΤΟΝ ΙΕΡΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΣΥΝΑΓΩΓΗΣ ΤΗΣ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Εικ.47.Η επιγραφή στη βάση του μνημείου. Πηγή <https://odosell.blogspot.com/2017/09/mnimeio-evraion-zakynthos.html>

Ο τοίχος εισόδου στον αύλιο χώρο είναι ό,τι απέμεινε και, μερικώς αναστηλώθηκε, από την κατεστραμμένη συναγωγή. Πάνω στον τοίχο υπάρχουν εντοιχισμένες μια σειρά από μαρμάρινες πλάκες (Εικ.48-49 & Παράρτημα, Εικ.60 & 61) οι οποίες αναγράφουν τα παρακάτω:

ΕΙΣ ΤΟΝ ΧΩΡΟΝ ΤΟΥΤΟΝ
ΥΠΗΡΧΕ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1953 Μ.Χ.
Η ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΒΡΑΪΚΗ ΣΥΝΑΓΩΓΗ
ΙΔΡΥΘΕΙΣΑ ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΤΟ ΕΤΟΣ
1489 Μ.Χ. ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΣΕΙΣΜΟΝ
ΤΟ ΕΤΟΣ 1953 ΚΑΤΕΣΤΡΑΦΗΣΑΝ
ΔΥΟ ΣΥΝΑΓΩΓΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΖΑΚΥΝΘΟΥ ΘΑ ΕΝΘΥΜΟΥΝΤΑΙ
ΟΤΙ ΕΔΩ ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΕ ΤΗΝ ΑΝΕΞΙΘΡΗΣΚΙΑΝ
Ο ΟΥΓΟΣ ΦΩΣΚΟΛΟΣ

ΕΙΣ ΗΛΙΚΙΑΝ ΕΝΝΕΑ ΕΤΩΝ

ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΤΗΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ
ΕΝΕΤΟΙΧΙΣΑΝ ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΗΝ
ΤΑΥΤΗΝ ΕΙΣ ΕΝΔΕΙΞΙΝ ΒΑΘΕΙΑΣ
ΕΥΓΝΩΜΟΣΥΝΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΛΑ-
ΟΝ ΤΗΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ ΟΣΤΙΣ ΤΟ-
ΣΟΝ ΤΟΥΣ ΣΥΝΕΤΡΕΞΕ ΚΑΙ
ΤΟΥΣ ΠΕΡΙΕΘΑΛΨΕ ΔΙΩΚΟΜΕ-
ΝΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΖΟΦΕΡΑΝ
ΠΕΡΙΟΔΟΝ ΤΗΣ ΝΑΖΙΣΤΙΚΗΣ
ΚΑΤΟΧΗΣ 1943-44

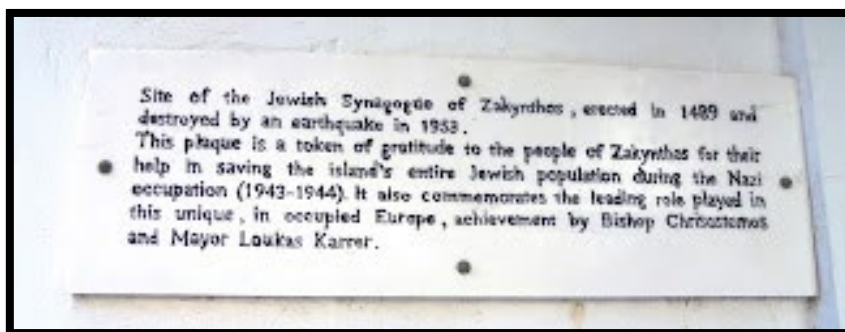
Εικ.48 και 49. Κάποιες από τις επιγραφές που βρίσκονται στον τοίχο της πρόσοψης του μνημείου. Φωτογραφίες : Ευγενία Αλεξάκη.

Κατά τα αποκαλυπτήρια του μνημείου το 1992 στον αύλιο χώρο της πρώην Συναγωγής Ζακύνθου πραγματοποιήθηκε επιμνημόσυνη δέηση στην οποία χοροστάτησε ο Μητροπολίτης Ζακύνθου Παντελεήμων, ενώ στην τελετή παραβρέθηκαν ο νομάρχης Ζακύνθου Π. Μαρκάτος, ο δήμαρχος Α. Λαδικός, ο πρόεδρος και ο γενικός γραμματέας του ΚΙΣ Ν. Μαΐς και Μ. Κωνσταντίνης και άλλοι εκπρόσωποι των τοπικών αρχών του νησιού, των τοπικών οργανώσεων και μέλη των Εβραϊκών Κοινοτήτων της Ελλάδας (Χρονικά, 1992:29).

Το 2006, με δαπάνη του ΚΙΣ τοποθετήθηκε στον τοίχο της εισόδου της τέως Συναγωγής επιγραφή στην αγγλική γλώσσα που αναφέρεται στη διάσωση των Εβραίων από τους κατοίκους του νησιού, τον Μητροπολίτη Χρυσόστομο και τον Λουκά Καρρέρ (Εικ.50). Η επιγραφή αναφέρει συγκεκριμένα:

Site of the Jewish Synagogue of Zakynthos, erected in 1489 and destroyed by an earthquake in 1953.

This Plaque is a token of gratitude to people of Zakynthos for their help in saving the island's entire Jewish population during the Nazi occupation (1943-1944). It also commemorates the leading role played in this unique, in occupied Europe, achievement by Bishop Crisostomo and Mayor Loukas Karrer (Μόρδος, 2010:248).

Εικ.50. Η επιγραφή στην αγγλική γλώσσα που αναφέρεται στη διάσωση των Εβραίων από τους Ζακυνθινούς. Φωτογραφία: Ευγενία Αλεξάκη.

Το 2009, 256 περίπου Καναδοί θρησκευόμενοι Εβραίοι επισκέφτηκαν τη Ζάκυνθο και στον χώρο του ξενοδοχείου όπου διέμεναν πραγματοποίησαν λειτουργία. Κατά την επίσκεψή τους στο εβραϊκό νεκροταφείο και στον χώρο της προσεισμικής Συναγωγής πραγματοποιήθηκε επιμνημόσυνη δέηση. Από τότε ο χώρος της τέως εβραϊκής Συναγωγής είναι επισκέψιμος κυρίως για εκπαιδευτικούς σκοπούς⁷⁹ κατόπιν συνεννόησης με τον Δήμο Ζακύνθου. Σήμερα, με πρωτοβουλία της περιφέρειας έχει κατατεθεί αίτημα στο Ισραηλιτικό Κεντρικό Συμβούλιο, ώστε ο χώρος να παραμένει ανοιχτός για το κοινό με την παρουσία υπαλλήλου της περιφέρειας κατά τους καλοκαιρινούς μήνες. Η περιφέρεια προτίθεται να αναλάβει την φροντίδα του χώρου σε περίπτωση που θα γίνει αποδεκτό το αίτημά της.⁸⁰

Τα έτη 2000 και 2001, από τον καταγόμενο από τη Ζάκυνθο σκηνοθέτη Τώνη Λυκουρέση κινηματογραφήθηκε στη Ζάκυνθο, στην Αθήνα και στο Ισραήλ το ντοκιμαντέρ με τον τίτλο «Το τραγούδι της Ζωής», το οποίο αναφέρεται στο μοναδικό γεγονός της σωτηρίας των Ζακυνθινών Εβραίων από τους χριστιανούς συμπολίτες τους κατά την διάρκεια της ναζιστικής Κατοχής (Μόρδος, 2010:245). Σκηνές του γυρίστηκαν και στον χώρο της τέως Συναγωγής Σαλώμ όπου βρίσκεται σήμερα το μνημείο. Το 2004 το ΚΙΣ συνέβαλε οικονομικά στην τοποθέτηση προτομής του Μητροπολίτη Χρυσόστομου Δημητρίου σε συνεργασία με τη μητρόπολη Ζακύνθου. Η προτομή τοποθετήθηκε μπροστά στη μητρόπολη του νησιού (Μόρδος, 2010:246). Το 2009, η Leora Goldberg, αφού επισκέφτηκε τη Ζάκυνθο, δημοσίευσε στην ισραηλιτική εφημερίδα *The Jerusalem post* άρθρο με τίτλο

⁷⁹ Ομάδες φοιτητών από το Πανεπιστήμιο Πατρών επισκέπτονται κατά καιρούς τον χώρο.

⁸⁰ Οι πληροφορίες για την αξιοποίηση και χρήση του χώρου σήμερα δόθηκαν από τον Σαμουήλ Μόρδο κατά τη διάρκεια τηλεφωνικής συνέντευξης που πραγματοποιήθηκε στις 3.8.22.

«Η Θαυμαστή Ιστορία των Εβραίων της Ζακύνθου» (Μόρδος, 2010:253). Τον Δεκέμβριο του 2014, το Γραφείο Τουρισμού του Δήμου Ζακύνθου ζήτησε από τον Σαμουήλ Μόρδο να μεριμνήσει, ώστε να διευκολυνθούν γυρίσματα ντοκιμαντέρ στον χώρο του Ιστορικού Ισραηλιτικού Νεκροταφείου Ζακύνθου και στον μνημειακό χώρο της προσεισμικής Συναγωγής του νησιού.

Η ιστορία της διάσωσης των Εβραίων της Ζακύνθου αναβίωσε και παρουσιάστηκε στον δημόσιο χώρο με έναν ακόμη πρωτότυπο τρόπο. Η τελευταία τοιχογραφία του Κλεομένη Κωστόπουλου με τον τίτλο «Αλληλεγγύη» (Εικ.51), η οποία ολοκληρώθηκε την άνοιξη του 2022 και είναι αποτέλεσμα μιας συνεργασίας του Artists 4 Israel και της Art In Progress, βρίσκεται στην οδό Ζακύνθου 36, στην Πάτρα. Στην τοιχογραφία απεικονίζονται ανάμεσα σε διάφορα πρόσωπα ο Λουκάς Καρπέρ, ο Μητροπολίτης Χρυσόστομος και ο Ερμάνδος Μόρδος με τη σύζυγό του Ευτυχία μαζί με τα τέσσερα παιδιά τους, Ρεβέκκα (Μπέκυ), Σαμουήλ, Μουσή και Νίνα. Περιστέρια ως σύμβολα της ειρήνης φαίνονται να πετούν σε διάφορα σημεία της τοιχογραφίας και στο κέντρο δυο χέρια δυο διαφορετικών ανθρώπων πιάνονται σφιχτά ώστε να βοηθήσει ο ένας τον άλλον «Εμείς φέρνουμε το θέμα στο σήμερα. Περισσότερο έχει να κάνει με την αλληλεγγύη, την ιστορική μνήμη ενώ παράλληλα έχει και μια πολιτική χροιά και είναι επίκαιρη λόγω και του πολέμου στην Ουκρανία από τη Ρωσία», σημειώνει χαρακτηριστικά ο Κλεομένης Κωστόπουλος.⁸¹ Η υλική αναπαράσταση της μνήμης της διάσωσης των Εβραίων της Ζακύνθου μέσα από μια τοιχογραφία αποτελεί μοναδικό φαινόμενο σε ό, τι αφορά τα ελληνικά δεδομένα.

Εικ.51. Η τοιχογραφία του Κωστόπουλου στην Πάτρα. Πηγή <https://zantetimes.gr/115631/patra-kleomenis-kostopoulos-mia-toich/2022/03/18/>

⁸¹ Περισσότερα για την τοιχογραφία βλ. <http://bitly.ws/y7uu> και στο <https://www.imerazante.gr/2022/03/19/282094> (Πρόσβαση 12.11.22).

Το μνημείο της Ζακύνθου είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα συμβατικής δημόσιας γλυπτικής η οποία συναντάται, παραδοσιακά, σε περιπτώσεις μνημόνευσης γεγονότων και δημόσιων προσώπων. Ανεγέρθηκε στον εξωτερικό χώρο της πρώην Συναγωγής, σε ένα κεντρικό σημείο της πόλης, έπειτα από πρωτοβουλία και χρηματοδότηση του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου. Η διαφορά του με τα υπόλοιπα μνημεία είναι ότι ενώ προορισμός του μνημείου είναι να προβάλλει το γεγονός της διάσωσης των Εβραίων του νησιού στους επισκέπτες, το αξιοπερίεργο είναι ότι δεν είναι προσβάσιμο στο ευρύ κοινό. Βρίσκεται μέσα σε μια αυλή περιτριγυρισμένη από τοίχο, ενώ η πρόσβαση στον χώρο γίνεται έπειτα από επικοινωνία με κάποιον υπάλληλο που έχει τη μέριμνα για τον χώρο και μόνο αν δοθεί η άδεια από τους υπευθύνους που έχουν αναλάβει τη διαχείριση του χώρου. Το γεγονός αυτό δυσχεραίνει τη βασική αποστολή του μνημείου, να επικοινωνήσει, δηλαδή, στο κοινό την ιστορία της διάσωσης των Εβραίων της Ζακύνθου. Η πρωτοβουλία της Περιφέρειας να ζητήσει από το Ισραηλιτικό Συμβούλιο να παραμείνει η πόρτα ανοιχτή τουλάχιστον κατά τους καλοκαιρινούς μήνες είναι στην ορθή κατεύθυνση. Η προσβασιμότητα, άλλωστε, είναι ένα ουσιαστικό ζητούμενο στις περιπτώσεις δημόσιων μνημείων.

Ο χώρος όπου πριν τους σεισμούς του 1953, υπήρχε η εβραϊκή συναγωγή, σήμερα έχει μετατραπεί σε έναν χώρο μνήμης. Έχει χάσει τον θρησκευτικό και λατρευτικό του χαρακτήρα αλλά εξακολουθεί να είναι κατά κάποιον τρόπο «ιερός», να έχει σημαντικό συμβολικό φορτίο για τους απογόνους των 275 Εβραίων του νησιού, που τον επισκέπτονται τακτικά. Αν και έχουν περάσει πολλά χρόνια από την περίοδο της δίωξης των Εβραίων του νησιού και της διάσωσης τους, και δεν έχει μείνει κανείς Εβραίος πια στο νησί, ο τόπος του μνημείου αποτελεί μια αναπαράσταση της συμβίωσης της ιστορίας και της μνήμης μαρτυρώντας το πέρασμα των Εβραίων από τη Ζάκυνθο.

5.9 Η περίπτωση της Συκιάς Ημαθίας.

Η περίπτωση της Συκιάς Ημαθίας αφορά τη διάσωση πενήντα πέντε Εβραίων της Βέροιας, περίπου του 10% του προπολεμικού πληθυσμού της εβραϊκής κοινότητας της πόλης (Antoniou, 2018:136). Είναι μια ελάχιστα γνωστή και σπάνια περίπτωση μακροχρόνιας απόκρυψης μιας μεγάλης ομάδας Εβραίων από τους σωτήρες τους που δεν οργανώθηκε από την Αντίσταση. Οι Εβραίοι στην περιοχή της Συκιάς κατόρθωσαν να κρυφτούν, όταν για ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, περίπου 15 με 17 μήνες, αναζήτησαν καταφύγιο για να αποφύγουν τις γερμανικές διώξεις. Η υπόθεση των Εβραίων της Συκιάς άρχισε να αποκαλύπτεται σχετικά πρόσφατα, όταν ο επίκουρος καθηγητής του τμήματος Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας στο ΑΠΘ Γιώργος Αντωνίου εργαζόταν πάνω σε μια βάση δεδομένων με μαρτυρίες επιζώντων του Ολοκαυτώματος. Μελετώντας τις διάφορες προφορικές ιστορίες άρχισε να συγκεντρώνει μεμονωμένες πληροφορίες, οι οποίες διέφεραν από τις γνωστές αφηγήσεις του Ολοκαυτώματος και αφορούσαν 55 άτομα, μέλη της εβραϊκής κοινότητας της Βέροιας.

Η Εβραϊκή Κοινότητα της Βέροιας ήταν μια από τις μεγαλύτερες στην Ελλάδα και την περίοδο της Κατοχής αριθμούσε γύρω στα 800 μέλη μαζί με περίπου 200 Εβραίους, οι οποίοι είχαν καταφύγει εκεί από τη Θεσσαλονίκη, ιδιαίτερα μετά τα γεγονότα της πλατείας Ελευθερίας στις 11 Ιουλίου 1942, γνωστών και ως «Μαύρο Σάββατο» (Αντωνίου, 2018:138, Λιόλιος, 2018:277). Η συμπεριφορά των ναζί απέναντι στους Εβραίους στη Βέροια ήταν μεν ασφυκτική και προκαλούσε προβλήματα, όμως δεν διαχώρισαν τους Εβραίους με κανέναν τρόπο και υπήρχε επικοινωνία μεταξύ των Εβραίων και των Γερμανών. Η έλευση των νέων από τη Θεσσαλονίκη σχετικά με την τύχη των Εβραίων της συμπρωτεύουσας προβλημάτισε σοβαρά τα μέλη της κοινότητας που είχαν να επιλέξουν ανάμεσα στη φυγή ή στην υπακοή στους ναζί. Όπως και στην περίπτωση των Εβραίων της Καρδίτσας, η έγκυρη και γρήγορη πληροφόρηση, η ύπαρξη ορεινών όγκων σε κοντινή απόσταση από τη Βέροια, η δράση των ανταρτών στην περιοχή αλλά και η βοήθεια που πρόσφεραν ορισμένοι από τους εκπροσώπους των τοπικών αρχών της πόλης έδωσαν στους Εβραίους τη δυνατότητα της επιλογής της φυγής σε αντίθεση με τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης (Αντωνίου, 2018:139). Τα μέλη του ΕΑΜ της περιοχής είχαν προτείνει στους επικεφαλής της εβραϊκής κοινότητας να καταφύγει ολόκληρη η κοινότητα στα βουνά με τον όρο να αναλάβει η κοινότητα το κόστος της μεταφοράς και της διατροφής τους. Οι επικεφαλής της κοινότητας αναλογιζόμενοι το συνολικό κόστος ενός τέτοιου εγχειρήματος απέρριψαν την πρόταση. Ορισμένα μέλη της Αντίστασης αναφέρουν ότι οι ισχυρές και πλούσιες εβραϊκές οικογένειες προσπάθησαν να προχωρήσουν στην οργάνωση σχεδίων φυγής μόνο για τις δικές τους οικογένειες, υποστηρίζοντας ότι η «τσιγκουνιά» των Εβραίων, η στενοκεφαλιά και η δειλία των ηγετικών στελεχών οδήγησαν σε μια λανθασμένη, όπως αποδείχτηκε αργότερα, απόφαση (Λιόλιος, 2018:108). Από την άλλη πλευρά επικρίθηκε και το ΕΑΜ καθώς δεν κινητοποιήθηκε για να βοηθήσει τους Εβραίους που ήταν σε δύσκολη θέση, γιατί δεν έλαβε την αμοιβή που ζητούσε (Αντωνίου, 2018: 139).

Ωστόσο κάποιες οικογένειες αποφάσισαν να ακολουθήσουν τον δρόμο της φυγής με την παρότρυνση του διοικητή της χωροφυλακής Γεωργίου Σταυρίδη,⁸² ο οποίος είχε αρχίσει τη διανομή πλαστών ταυτοτήτων με χριστιανικά ονόματα στους Εβραίους και προειδοποιούσε ότι η μόνη σοφή ενέργεια είναι η φυγή. Την άποψη αυτή του διοικητή της χωροφυλακής υποστήριζε και ο δήμαρχος της πόλης αλλά και ο νομάρχης. Μάλιστα ο ίδιος ο Σταυρίδης έλεγε στον Μεναχέμ Στρούμτσα, τον ηγέτη της Εβραϊκής Κοινότητας της Βέροιας, ότι έπρεπε ο ίδιος με την οικογένειά του να φύγει

⁸² Ο Γεώργιος Σταυρίδης για αυτές τις ενέργειες και την ανιδιοτελή προσπάθειά του να βοηθήσει τους Εβραίους της Βέροιας ανακηρύχθηκε «Δίκαιος των Εθνών» τον Ιανουάριο του 2017, μετά τον θάνατό του. Για τη δράση του Σταυρίδη βλ. Λιόλιος, Γ. (2018) *Σκιές της πόλης. Αναπαράσταση του διωγμού των Εβραίων της Βέροιας*. Αθήνα: Ευρασία. σελ. 212-222.

πρώτος για να αποτελέσει παράδειγμα και για τους υπόλοιπους Εβραίους.⁸³ Ο Μεναχέμ ακολούθησε τη συμβουλή του Σταυρίδη και εγκατέλειψε την πόλη μαζί με την οικογένειά του. Η επιλογή της φυγής του ηγέτη της εβραϊκής κοινότητας ήταν ένα σαφές μήνυμα προς τα υπόλοιπα μέλη που προβληματίζονταν σχετικά με το τι έπρεπε να κάνουν. Παρ' όλα αυτά, ο Στρούμτσας κατηγορήθηκε από πολλούς ομόδοξους του ότι τους εγκατέλειψε χωρίς να πει τίποτα (Antoniou, 2018:141). Κάποιοι όμως, ακολούθησαν το παράδειγμά του και συνολικά 55 Εβραίοι της Βέροιας έφυγαν στα βουνά, με δική τους πρωτοβουλία χωρίς να ακολουθήσουν κάποιο σχέδιο της κοινότητας, αξιοποιώντας τις δικές τους γνωριμίες στο δίκτυο των αντιστασιακών. Όσοι κατέφυγαν στα γύρω βουνά του Βερμίου και στα Πιέρια Όρη σώθηκαν σχεδόν όλοι. Μόνο τρεις από αυτούς δεν κατάφεραν να σωθούν. Αντίθετα όσοι αποφάσισαν να παραμείνουν στην πόλη, στην εβραϊκή συνοικία, εκτοπίστηκαν αρχικά στη Θεσσαλονίκη και στη συνέχεια στο Άουσβιτς με τη δέκατη πέμπτη αποστολή. Από αυτούς δεν επέστρεψε κανείς (Λιόλιος, 2018:142).

Η Συκιά Ημαθίας, ένα ορεινό χωριό στα Πιέρια, πάνω από τη Βεργίνα και σε απόσταση είκοσι χιλιομέτρων από τη Βέροια, δέχτηκε έναν μεγάλο αριθμό Εβραίων. Πρώτη κατέφθασε η οικογένεια Στρούμτσα, του επικεφαλής της εβραϊκής κοινότητας. Στο εγχείρημά της αυτό η οικογένεια Στρούμτσα βρήκε αρωγούς τον Μενέλαο Παπαδήμα, το σπίτι του οποίου βρισκόταν στις παρυφές της Βέροιας και εκεί σταματούσαν πρώτα οι εβραϊκές οικογένειες όταν ξεκινούσαν το ταξίδι της φυγής με τα ζώα,⁸⁴ και κυρίως τον παπα- Νέστορα Καραμήτσο, τον ιερέα της Συκιάς. Ο ρόλος του παπα- Νέστορα υπήρξε σημαντικός στη διάσωση όσων Εβραίων κατέφυγαν στο χωριό. Η μετάβαση της οικογένειας στο χωριό, αν και πολύωρη και επικίνδυνη, πραγματοποιήθηκε σχεδιασμένη με άκρα μυστικότητα και χωρίς να διατρέξει κανείς κανέναν κίνδυνο. Μόλις η οικογένεια εγκαταστάθηκε στο χωριό, με ενθάρρυνση του παπα- Νέστορα και του αδελφού του Χρήστου,⁸⁵ προσπάθησαν να διασώσουν κι άλλες οικογένειες, όχι αποκλειστικά συγγενικές της οικογένειας Στρούμτσα. Κάποιοι από τους Εβραίους που προσπάθησαν να ακολουθήσουν το παράδειγμα της οικογένειας Στρούμτσα, δεν στάθηκαν το ίδιο τυχεροί, έτσι περιπλανήθηκαν σε διάφορα χωριά μέχρι να βρουν κάπου να εγκατασταθούν ή να βρουν την υποστήριξη των ντόπιων. Τα συνήθη προβλήματα που αντιμετώπιζαν ήταν η άρνηση των ντόπιων να τους επιτρέψουν να εγκατασταθούν και η απειλή ότι θα τους κατέδι-

⁸³ Συνέντευξη Ιωσήφ Στρούμτσα, γιου του ηγέτη της Εβραϊκής Κοινότητας Βέροιας Μεναχέμ. <https://www.youtube.com/watch?v=mGZgysQE5tk> (Πρόσβαση 17.09.2022).

⁸⁴ Συνέντευξη Στρούμτσα ό.π.

⁸⁵ Την προσπάθεια του παπα- Νέστορα να οργανώσει τη φυγή ώστε να σώσει και να κρύψει αρχικά την οικογένεια Στρούμτσα με την οποία διατηρούσε φιλικές σχέσεις και έπειτα τις επόμενες που ακολούθησαν, την αφηγείται σε συνέντευξη στο United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) ο εγγονός του Νέστορα Καραμήτσος, ο οποίος τότε ήταν δέκα ετών και έχει αναμνήσεις από την παραμονή των Εβραίων στο χωριό. Θυμάται με σαφήνεια τα ονόματα των οικογενειών που φιλοξένησαν τις εβραϊκές οικογένειες και άλλες λεπτομέρειες από την έλευση και την παραμονή των φυγάδων. Accession Number: 2014.530.53 | RG Number: RG-50.855.0053 και Accession Number: 2014.530.98 | RG Number: RG-50.855.01.0053. <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn538226> (Πρόσβαση 14.9.22).

δαν αν δεν εξαγόραζαν τη σιωπή τους με χρυσές λίρες, ενώ δεν έλειπαν και οι απόπειρες να τους ληστέψουν (Antoniou, 2018:142). Σε αντίθεση με τη συμπεριφορά των χριστιανών στο Μαστρογιάννι που ήταν ομόφωνη και ανιδιοτελής απέναντι στους καταδιωκόμενους Εβραίους, στην περίπτωση της Συκιάς οι χωρικοί δεν είχαν μια κοινή βάση ως προς την αντιμετώπιση των Εβραίων που κατέφυγαν στα μέρη τους. Άλλοι τους υποστήριζαν προσφέροντας καταλύματα και βοήθεια και άλλοι προσπάθησαν να αποκομίσουν κέρδος,⁸⁶ να τους ληστέψουν, να τους καταδώσουν και εν τέλει να συμβάλουν στον αφανισμό τους, όπως συνέβη με την οικογένεια Αζαρία, η οποία στην προσπάθειά της να διαφύγει, ληστεύτηκε από αγνώστους, προδόθηκε στον κατακτητή και εκτελέστηκε (Antoniou, 2018:142, Λιόλιος, 2018:278).

Βέβαια, αξίζει να τονιστεί στο σημείο αυτό και η διαφορετική λειτουργία του δικτύου του ΕΑΜ που δρούσε στην περιοχή. Ενώ στην περιοχή των Αγράφων δεν τέθηκε ζήτημα οικονομικό για τη φυγάδευση, την προστασία και τη συντήρηση των Εβραίων της Καρδίτσας, στην περιοχή του Βερμίου τα μέλη του ΕΑΜ έθεσαν ως βασική προϋπόθεση την οικονομική ενίσχυση του ΕΑΜ για να οργανώσει τη διαφυγή των Εβραίων στα βουνά και την περίθαλψή τους. Όπως παρατηρεί ο Αντωνίου, η στάση του ΕΑΜ στην περιοχή εγείρει ερωτηματικά:

Το ΕΑΜ ήταν σε θέση να βοηθήσει αλλά δεν το έκανε γιατί δεν έλαβε την απαραίτητη αμοιβή; [...]. Η αλληλεγγύη ή η έλλειψη αλληλεγγύης του ΕΑΜ προς τους Εβραίους σχετιζόταν με τα αντίστοιχα οικονομικά οφέλη ή το κόστος μιας επιχείρησης; (Antoniou, 2018:140).

Οι δυο περιπτώσεις αν και έχουν πολλά κοινά σημεία διαφέρουν στη βάση τους, στον αριθμό των Εβραίων που είχαν ανάγκη να διαφύγουν και να κρυφτούν. Οι 82 Εβραίοι της Καρδίτσας μπορούσαν πολύ πιο εύκολα να περάσουν απαρατήρητοι κατά τη μετακίνησή τους, η οποία ήταν σταδιακή, να φυγαδευτούν, να βρουν καταφύγιο σε διάφορα όμορα χωριά και να επισιτιστούν. Αντίθετα, η μετακίνηση των 800 Εβραίων της Βέροιας, η εύρεση ασφαλούς καταφυγίου και ο επισιτισμός τους στις δύσκολες συνθήκες που επικρατούσαν στα βουνά, ήταν ένα εγχείρημα σχεδόν ακατόρθωτο. Το ταξίδι των Εβραίων στα βουνά του Βερμίου και στα Πιέρια Όρη ήταν γεμάτο κινδύνους και ανασφάλεια.

Ο παπα- Νέστορας, ο ιερέας του χωριού Συκιά, αποτέλεσε την εξαίρεση. Ανιδιοτελώς έσωσε 11 οικογένειες, συνολικά 55 άτομα, προσφέροντάς τους φιλοξενία στο χωριό και προφυλάσσοντάς τους όχι μόνο από τους ναζί αλλά και από καιροσκόπους «χριστιανούς» της περιοχής.⁸⁷ Αρκετές μέρες πριν την έλευση των καταδιωκόμενων Εβραίων, είχε επιδοθεί σε έναν αγώνα ενημέρωσης των συγχωριανών του για την αναγκαιότητα προσφοράς βοήθειας στους καταδιωκόμενους συντοπίτες

⁸⁶ Συνέντευξη Καραμήτσου ό. π.

⁸⁷ Συνέντευξη Καραμήτσου ό. π.

τους, ενώ παράλληλα τους είχε τονίσει την ανάγκη μυστικότητας της επιχείρησης, προειδοποιώντας όσους είχαν αντίθετη άποψη (Αντωνίου, 2018:143). Η επιβλητική παρουσία και το κύρος του κληρικού, αλλά και ο σεβασμός και ο φόβος που είχε το χωριό προς τον παπά δεν άφησε περιθώρια στους υπόλοιπους χωριανούς να αντιδράσουν στην έλευση των Εβραίων στο χωριό τους.⁸⁸ Ο παπα- Νέστορας ανέλαβε να οργανώσει τους «φυγάδες» που έφτασαν στο χωριό του, ώστε να μην κινήσουν υποψίες. Έτσι, οι άνδρες άρχισαν αμέσως να ασχολούνται με αγροτικές εργασίες, ενώ οι γυναίκες έπλεναν ρούχα και βοηθούσαν στα νοικοκυριά, ντυμένες όπως και οι άλλες γυναίκες του χωριού. Επίσης, οι γυναίκες είχαν αναλάβει να ράβουν και να επιδιορθώνουν ρούχα, καθώς ήταν ιδιαίτερα έμπειρες στον τομέα αυτό και ανταμείβονταν με τρόφιμα, αλεύρι και αυγά. Σιγά σιγά, οι Εβραίοι άρχισαν κατά κάποιο τρόπο να ενσωματώνονται και να δημιουργείται ένα πλέγμα σχέσεων μεταξύ των Εβραίων, των χωρικών και των μελών της Αντίστασης. Ο Ιωσήφ Στρούμτσα ανέλαβε την υποχρέωση να δια φωτίσει τους ντόπιους σχετικά με τη δράση του ΕΑΜ στην περιοχή, ενώ το ΕΑΜ άρχισε να λειτουργεί προστατευτικά απέναντι σε όσους Εβραίους είχαν καταφύγει στα βουνά. Οι αντιστασιακοί που δρούσαν στην περιοχή φρόντιζαν να ενημερώνουν τους Εβραίους για τις κινήσεις και τη διέλευση των γερμανικών στρατευμάτων και των δοσιλογικών ομάδων στον κοντινό ποταμό Αλιάκμονα, πληροφόρηση σημαντική καθώς είχε ως αποτέλεσμα την άμεση απόκρυψη στο κοντινό δάσος (Εικ.52). Οι ντόπιοι είχαν βοηθήσει στο να χτιστούν πρόχειρες καλύβες στο δάσος, ώστε να βρίσκουν οι «φυγάδες» ένα ασφαλές κρησφύγετο κάθε φορά που οι Γερμανοί επιχειρούσαν στην περιοχή. Έως σήμερα η περιοχή όπου βρισκόταν το εβραϊκό κρησφύγετο, στη θέση Ανήλιο, ονομάζεται «εβραϊκό πηγάδι» (Αντωνίου, 2018:144).⁸⁹ Εκεί τους πρόσεχε και τους βοηθούσε ο αδελφός του παπα- Νέστορα, Χρήστος Καραμήτσος.⁹⁰

⁸⁸ Συνέντευξη Καραμήτσου ό. π.

⁸⁹ Η τοποθεσία ήταν 2-3 χλμ. μακριά από το χωριό. Ο Νέστωρ Καραμήτσος αναφέρει ότι εκεί υπήρχε πηγή και έβλεπαν τους Εβραίους που πήγαιναν να πάρουν νερό από εκεί. Τροφή τους προμήθευαν οι χωριανοί με πληρωμή. Εκεί οι Εβραίοι είχαν στήσει σκηνές και καλύβες όπου εγκαταστάθηκαν, όταν αυξήθηκαν οι επιχειρήσεις των Γερμανών στην περιοχή. Βλ. συνέντευξη Καραμήτσου ό. π.

⁹⁰ Συνέντευξη Καραμήτσου, ό. π.

Εικ.52. Στη χαράδρα που διακρίνεται στο βάθος της φωτογραφίας βρίσκεται το «εβραϊκό πηγάδι». Φωτογραφία: Βασιλική Πατσούρα.

Το χρονικό διάστημα που χρειάστηκε να κρυφτούν οι Εβραίοι της Ημαθία ήταν αρκετά μεγάλο και από το φθινόπωρο του 1943 άρχισαν να αλλάζουν τα πράγματα και να παρουσιάζονται δυσκολίες. Οι κάτοικοι των γύρω χωριών είχαν αντιληφθεί την παρουσία Εβραίων στην περιοχή τους, παρά τις προσπάθειες που είχαν γίνει να παραμείνει μυστική η επιχείρηση απόκρυψης και διάσωσής τους. Ο μεγάλος αριθμός ατόμων, η ανάγκη επισιτισμού τους και η επέκταση της δράσης των αντιστασιακών οδήγησαν σε έντονη δραστηριότητα και κινητικότητα στην περιοχή, γεγονός που προκάλεσε αντιδράσεις και παράπονα από τον ντόπιο πληθυσμό.

Παράλληλα στην περιοχή δρούσε και ο Kisa Bařak, ένας γνωστός πολέμαρχος που το 1920 είχε πολεμήσει εναντίον του Οθωμανικού στρατού στον Πόντο. Είχε υπό τον έλεγχό του όλα τα τουρκόφωνα χωριά της Πιερίας, τα οποία είχαν δημιουργηθεί με την ανταλλαγή των πληθυσμών το 1922 και διοικούσε πολυάριθμες ένοπλες ομάδες στην ίδια περιοχή που δρούσε και ο ΕΛΑΣ (Antonίου, 2018:144). Όταν δέχτηκε πιέσεις από τον ΕΛΑΣ, είτε να εντάξει τις ομάδες του στις τάξεις του ΕΛΑΣ είτε να τις διαλύσει, στράφηκε στους Γερμανούς και ζήτησε τη βοήθειά τους για να διατηρήσει τις δυνάμεις του στην περιοχή. Με την κάλυψη των Γερμανών οι ένοπλες ομάδες του επιδόθηκαν σε επιδρομές προκαλώντας φόβο, τόσο στους ντόπιους χωρικούς, όσο και στους Εβραίους φυγάδες. Λόγω της δράσης αυτών των σκληρών τουρκόφωνων αντικομμουνιστών, οι Εβραίοι αποφάσισαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια στα οποία φιλοξενούνταν και να εγκατασταθούν μόνιμα στις καλύβες που είχαν φτιάξει μέσα στο δάσος, πάντα υπό την προστασία του παπα-Νέστορα. Ζούσαν σε ένα καθεστώς τρόμου και αγωνίας και επισκέπτονταν το χωριό μόνο για ανεφοδιασμό τροφίμων. Πέρα από τις αντίξοες καιρικές συνθήκες που είχαν να αντιμετωπίσουν τον δύσκολο χειμώνα του 1943 οι Ε-

βραίοι είχαν να αντιμετωπίσουν και τις ληστρικές διαθέσεις χωρικών των γύρω χωριών. Τρεις ντόπιοι κακοποιοί από την Παλατίτσα, ένα χωριό περίπου έξι χιλιόμετρα από τη Συκιά, προσπάθησαν να προσελκύσουν τους δύο πιο επιφανείς από τους φυγάδες, τον Μεναχέμ Στρούμτσα και τον Ιακώβ Αζαρία, στο χωριό τους. Η πρόθεσή τους ήταν να τους κρατήσουν ως ομήρους και να ζητήσουν λύτρα για την απελευθέρωσή τους. Με παρέμβαση του παπα-Νέστορα αποκαλύφθηκε το σχέδιό τους και οι φυγάδες σώθηκαν (Αντωνίου, 2018:144).

Κίνδυνος, όμως, υπήρχε και από τους χωρικούς, που φιλοξενούσαν Εβραίους. Κυκλοφόρησε η φήμη ότι μια από τις έντεκα οικογένειες, που φιλοξενούνταν στη Συκιά, δείχνοντας εμπιστοσύνη στην οικογένεια που την φιλοξενούσε για μήνες, πείστηκε να αποκαλύψει πού είχαν θάψει χρυσό προκειμένου να μην ανακαλυφθεί από τους Γερμανούς. Αν και το περιστατικό αυτό δεν έχει αποδειχθεί, τέτοια γεγονότα δεν ήταν σπάνια κυρίως στις πόλεις όπου οι ληστές μπορούσαν να δράσουν πιο εύκολα λόγω της ανωνυμίας (Αντωνίου, 2018:145).

Τον Μάρτιο του 1944, έντεκα μήνες μετά την άφιξη των φυγάδων στη Συκιά, εντάθηκαν οι επιχειρήσεις των ναζί και των συνεργατών τους στην περιοχή, λόγω της έντονης κινητικότητας των ανταρτών στην οροσειρά της Πιερίας. Οι έντονες κινητοποιήσεις των γερμανικών δυνάμεων δημιούργησαν πίεση στους ντόπιους και τελικά οδήγησαν στη σύλληψη των Εβραίων την άνοιξη ή το καλοκαίρι του 1944.⁹¹

Την ημέρα της σύλληψης, οι αναμενόμενες πληροφορίες σχετικά με την παρουσία των Γερμανών στην περιοχή ήρθαν αργά. Ο εβραϊκός πληθυσμός είχε αποφασίσει να μετακινηθεί βαθύτερα στο δάσος, καθώς υπήρχε φόβος ότι το κρησφύγετό τους το γνώριζαν πλέον πολλοί από τους ντόπιους χωρικούς. Σύμφωνα με αναφορές των Εβραίων, ένας ανιψιός του παπα-Νέστορα, τον οποίο οι φυγάδες Εβραίοι εμπιστεύονταν, έφτασε συνοδευόμενος από τους συνεργάτες των ναζί, στον χώρο που κρύβονταν οι Εβραίοι και φώναξε στον αρχηγό τους Μεναχέμ να αποκαλυφθεί. Νωρίτερα είχε βασανιστεί και είχε ομολογήσει τα σπίτια των συγχωριανών του, τα οποία φιλοξένησαν τους Εβραίους μερικούς μήνες πριν και τα οποία ως αντίποινα ανατινάχτηκαν και κάηκαν.⁹² Άλλη εκδοχή των γεγονότων συνδέει την προδοσία του εβραϊκού πληθυσμού της Συκιάς με την οικογένεια των χωρικών που είχαν κατηγορηθεί ότι έκλεψαν τις λίρες των Εβραίων, που φιλοξενούσαν. Τα μέλη της οικογένειας από τη Συκιά αφού έκλεψαν τον χρυσό της εβραϊκής οικογένειας που φιλοξενούσαν στη συνέχεια την πρόδωσαν για να μην αποκαλυφθεί η κλοπή (Αντωνίου, 2018:147).

⁹¹ Τόσο οι γραπτές πηγές όσο και οι προφορικές μαρτυρίες δεν ξεκαθαρίζουν την ακριβή ημερομηνία σύλληψης των Εβραίων.

⁹² Συνέντευξη Καραμήτσου, ό. π.

Οι Εβραίοι που συνελήφθησαν μεταφέρθηκαν στο χωριό και στήθηκαν στον τοίχο της εκκλησίας έτοιμοι προς εκτέλεση, η οποία όμως τελικά δεν πραγματοποιήθηκε. Στη συνέχεια μεταφέρθηκαν στο κοντινό χωριό Παλατίτσα.⁹³ Εκεί κάποια μέλη της κοινότητας υπέστησαν ανακρίσεις, βασανισμούς και τους λήστεψαν, ενώ κυκλοφόρησαν και φήμες για σεξουαλική επίθεση σε μια νεαρή Εβραία. Έπειτα συνέβη κάτι που δεν το περίμενε κανείς. Οι ναζί εγκατέλειψαν το χωριό αφήνοντας τους αιχμαλώτους στους συνεργάτες τους, γεγονός μοναδικό αν σκεφτούμε τις μαζικές εκτοπίσεις που είχαν προηγηθεί. Μια από τις αλληλοσυγκρουόμενες εκδοχές είναι ότι οι ναζί πείστηκαν από τους συνεργάτες τους, για αδιευκρίνιστους λόγους, να αφήσουν τους φυγάδες σε αυτούς, υποσχόμενοι ότι θα τους εκτελέσουν οι ίδιοι. Αυτή η εκδοχή δεν εξηγεί ούτε γιατί οι ναζί θα είχαν συμφέρον να εκτελέσουν οι τουρκόφωνοι τους Εβραίους αλλά ούτε εξηγεί και τον λόγο για τον οποίο οι συνεργάτες των Γερμανών προθυμοποιήθηκαν να αναλάβουν ένα τέτοιο εγχείρημα. Η πιο επικρατούσα εκδοχή ερμηνείας του πρωτοφανούς αυτού γεγονότος είναι ότι στην επιχείρηση της σύλληψης οι περισσότεροι από αυτούς που συμμετείχαν ήταν συνεργάτες των Γερμανών και όχι ναζί και η επιχείρηση στόχευε αποκλειστικά στο να ληστέψουν τους Εβραίους και όχι να τους εξοντώσουν. Στο χάος που επικρατούσε το καλοκαίρι του 1944 λίγο πριν οι Γερμανοί αποχωρήσουν από την Ελλάδα, ως ηττημένοι του πολέμου, οι ναζί πλέον δεν ήταν σε θέση να αποστέλλουν τρένα στα στρατόπεδα (Antoniou, 2018:149). Ο Ιωσήφ Στρούμτσα αναφέρει ότι λίγο πριν τους εγκαταλείψουν οι Γερμανοί, είπαν σε έναν νεαρό της κοινότητας που μιλούσε Γερμανικά «όταν έρθουν οι Άγγλοι να τους πείτε ότι δεν σας πειράξαμε».⁹⁴ Οι Γερμανοί, οι οποίοι είχαν αντιληφθεί ότι το τέλος του πολέμου ήταν κοντά, αφενός δεν ήταν σε θέση να συνεχίσουν την τακτική του εκτοπισμού και της εξόντωσης των Εβραίων και αφετέρου ήθελαν να δείξουν ένα διαφορετικό πρόσωπο προκειμένου να αποφύγουν τις δυσμενείς συνέπειες της πολιτικής της «Τελικής Λύσης» που είχαν ακολουθήσει ως τότε.

Οι Εβραίοι της Συκιάς έμειναν έτσι στα χέρια των συνεργατών των ναζί για αρκετούς μήνες μέχρι την απελευθέρωση.⁹⁵ Ενώ λοιπόν, οι συνεργάτες των ναζί είχαν αναλάβει την υποχρέωση να εκτελέσουν τους Εβραίους, για αρκετούς μήνες τους κρατούσαν υπό τον έλεγχό τους διασώζοντάς τους. Άλλη μια σπάνια εξαίρεση, μια ολόκληρη ομάδα Εβραίων να διασώζεται από συνεργάτες των Γερμανών. Στο διαταραγμένο πεδίο συγκρούσεων των εθνοτήτων στη Μακεδονία ο πιο ισχυρός αντίπαλος της Αντίστασης ήταν τα τουρκόφωνα σώματα του Kisa Baçak (Antoniou, 2018:150). Οι ομάδες αυτές είχαν εξοπλιστεί από τους Γερμανούς, ακολουθούσαν τις εντολές τους και ασκούσαν βία και απειλές στον ντόπιο πληθυσμό. Οι Εβραίοι φυγάδες αρχικά μεταφέρθηκαν σε ένα κοντινό

⁹³ Συνέντευξη Στρούμτσα, ό.π.

⁹⁴ Συνέντευξη Στρούμτσα, ό.π.

⁹⁵ Οι μαρτυρίες δίστανται ως προς την ακριβή ημερομηνία της σύλληψης. Άλλες τοποθετούν την σύλληψη αρχές Μάρτη και άλλες τον Αύγουστο του 1944 (Antoniou, 2018:150).

χωριό στη Μελίκη, όπου ένα μεγάλο μέρος των Εβραίων παρέμεινε εκεί για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, ενώ οι υπόλοιποι μοιράστηκαν σε κοντινά χωριά.

Εικ.53. Η Συκιά και τα γύρω χωριά όπου διασκορπίστηκαν οι Εβραίοι μετά τη σύλληψή τους. Πηγή http://www.veriorama.com/imathia_map.php

Σε αυτές τις τουρκόφωνες ένοπλες ομάδες έπρεπε να στηρίζουν τις ελπίδες τους οι Εβραίοι φυγάδες για να γλιτώσουν από τον εκτοπισμό και την εξόντωση. Το γεγονός αυτό έθεσε σε σύγχυση τα μέλη της μικρής εβραϊκής κοινότητας σχετικά με το πώς έπρεπε να κινηθούν στο εξής, ώστε να εξασφαλιστεί η ασφάλειά και η διαβίωσή τους. Η ομάδα διασπάστηκε προς διάφορες κατευθύνσεις. Κάποιοι αποφάσισαν να ακολουθήσουν τους τουρκόφωνους σε διάφορα χωριά που ήταν υπό τον έλεγχό τους. Όσοι παρέμειναν στη Μελίκη, ληστευμένοι και εξαθλιωμένοι αιχμάλωτοι, έπρεπε να εργαστούν για να εξασφαλίσουν τη διαβίωσή τους. Ανέλαβαν να κάνουν αγροτικές εργασίες, ασχολήθηκαν με τον καθαρισμό των σπιτιών, με το ράψιμο και οποιαδήποτε άλλη χειρωνακτική εργασία έβρισκαν (Αντωνίου, 2018:151). Παράλληλα, άρχισε να αναπτύσσεται οικειότητα και να χτίζεται μια καλή σχέση με τους απαγωγείς τους, μάλιστα η σχέση τους με το πέρασμα των ημερών άρχισε να γίνεται ζεστή και φιλική και οι Εβραίοι βρήκαν έναν απροσδόκητο σύμμαχο να στηριχτούν μέχρι να έρθει η ημέρα της απελευθέρωσης, καθώς είχε ήδη αρχίσει να φαίνεται το τέλος του πολέμου. Οι Εβραίοι από ένα χρονικό σημείο και μετά μπορούσαν να κυκλοφορούν ελεύθεροι αναζητώντας τροφή ή δουλειά. Η παραμονή των Εβραίων κάτω από τον έλεγχο των συνεργατών των ναζί αποδείχτηκε ασφαλέστερη από τότε που έμεναν στη Συκιά (Αντωνίου, 2018:151). Μάλιστα όταν οι ναζί ζήτη-

σαν από τους συνεργάτες τους να στείλουν τους Εβραίους στη Θεσσαλονίκη, οι τουρκόφωνοι έβρισκαν διάφορες δικαιολογίες για να καθυστερήσουν την αποστολή (Λιόλιος, 2018:357), ενώ την ίδια στιγμή τους μετακινούσαν σε ασφαλέστερες περιοχές. Μάλιστα οι Εβραίοι φυγάδες προκειμένου να αποφύγουν τους τουρκικούς ελέγχους πήραν τα όπλα και ντύθηκαν σαν τουρκόφωνοι (Αντωνίου, 2018:152).

Μετά την αποχώρηση των ναζί κάτω από την πίεση των αντιστασιακών ομάδων οι τουρκόφωνοι, αντιλαμβανόμενοι τον κίνδυνο που διέτρεχαν οι Εβραίοι, τούς συμβούλευσαν να φύγουν και να αναζητήσουν καταφύγιο στα μέρη που ήταν κάτω από τον έλεγχο της Αντίστασης (Αντωνίου, 2018:152). Η συμπεριφορά αυτή των συνεργατών απέναντι στους Εβραίους υπήρξε ασαφής. Μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι κρατούσαν τους Εβραίους στα χωριά τους για να αποφεύγουν τις επιθέσεις του ΕΛΑΣ ή ήθελαν να δείξουν ένα πιο ανθρώπινο πρόσωπο καθώς πλησίαζε το τέλος του πολέμου χωρίς να αποκλείεται και το ενδεχόμενο αυτή τους η συμπεριφορά να οφείλεται στις διαπροσωπικές και επαγγελματικές/εμπορικές σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ των δυο ομάδων προπολεμικά. Ο Στρούμτσας αναφέρει ότι λόγω της δουλειάς του ο πατέρας του ήξερε να μιλάει πολύ καλά Τουρκικά, οπότε ήταν πολύ πιο εύκολο να συνεννοηθεί με τις τουρκόφωνες ομάδες.⁹⁶

Μετά το τέλος του πολέμου όσοι Εβραίοι διασώθηκαν επέστρεψαν στα σπίτια τους στη Βέροια. Παρ' όλο που οι Εβραίοι επέστρεψαν στα σπίτια τους, η απώλεια του 75% της εβραϊκής κοινότητας, η ασταθής μεταπολεμική κοινωνικοπολιτική κατάσταση οδήγησαν στην παρακμή της κοινότητας και στη δεκαετία του 1970 στην Βέροια ζούσαν μόνο 10 οικογένειες (Αντωνίου, 2018:152).

Η διάσωση των Εβραίων της Συκιάς στηρίχτηκε τόσο στους ντόπιους όσο και στους συνεργάτες των ναζί αλλά και οι δύο ομάδες σωτήρων είχαν εμπλακεί σε αρνητικές εμπειρίες που οι Εβραίοι θα ήθελαν να ξεχάσουν. Οι Εβραίοι φυγάδες που κρύφτηκαν στη Συκιά δεν μπήκαν στη διαδικασία να τιμήσουν το χωριό για την σωτηρία τους, γιατί το χωριό που τους έσωσε ήταν και αυτό που τους πρόδωσε και τους λήστεψε. Οι διασωθέντες Εβραίοι δεν αισθάνθηκαν την ανάγκη να εκφράσουν με μια δημόσια τελετή, με ένα μνημείο την ευγνωμοσύνη τους στους χωριανούς και τον τόπο όπου κρύφτηκαν και σώθηκαν, όπως οι Εβραίοι που κρύφτηκαν στο Μαστρογιάννι. Οι απειλές, η κερδοσκοπία και η προδοσία που βίωσαν στη Συκιά στα χρόνια της Κατοχής δεν τους επέτρεψαν να ξεχάσουν. Ο Στρούμτσας αναφέρει: «Είναι σημαντικό να διατηρήσουμε τη μνήμη αλλά όχι το μίσος. Εγώ ο ίδιος το ομολογώ ότι δεν έχω καταφέρει να το υπερνικήσω, να συγχωρέσω δηλαδή. Είναι πολύ δύσκολο».⁹⁷ Τελικά οι φυγάδες Εβραίοι επέλεξαν να τιμήσουν μόνο αυτούς που ήθελαν, δηλαδή

⁹⁶ Συνέντευξη Στρούμτσα ό. π.

⁹⁷ Απόσπασμα από άρθρο που δημοσιεύτηκε στην ιστοσελίδα του περιοδικού *Αρχαιολογία και Τέχνες* Ιούνιος 2020. <https://bit.ly/3Djvawz> (Πρόσβαση 10.09.2022).

τον παπα-Νέστορα χρηματοδοτώντας μέρος της κατασκευής και του εξοπλισμού της εκκλησίας του χωριού (Εικ.54), κάνοντας δωρεές και αποδίδοντας τον τίτλο του «Δικαίου των Εθνών», στον παπα-Νέστορα, τον Μενέλαο Παπαδήμα και τον Γεώργιο Σταυρίδη, ενώ απέφυγαν να χαρακτηρίσουν τους χωρικούς είτε σωτήρες είτε προδότες.

Εικ.55. Το προαύλιο της εκκλησίας του ιερού ναού Τιμίου Προδρόμου στη Συκιά Ημαθίας. Η πλακόστρωση του ναού χρηματοδοτήθηκε από την οικογένεια Στρούμτσα προς τιμήν του παπα-Νέστορα. Φωτογραφία: Βασιλική Πατσούρα.

Η μνήμη της διαμονής των Εβραίων στο χωριό διατηρείται ακόμη και σήμερα στους κατοίκους του χωριού. Σε πρόσφατη επίσκεψή μου στη Συκιά για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας, σε μια στάση που έκανα στο καφενείο του χωριού για να ρωτήσω πού βρίσκεται η εκκλησία και η περιοχή «εβραϊκό πηγάδι» όπου κατέφευγαν οι Εβραίοι, όταν έρχονταν στο χωριό οι Γερμανοί, ακόμη και άτομα νεαρής ηλικίας γνώριζαν για το πέρασμα των Εβραίων φυγάδων από το χωριό τους. Ήξεραν τα μέρη που κρύβονταν οι Εβραίοι και μου εξηγούσαν ότι είναι αδύνατον να φτάσω στην περιοχή

μέσα στο δάσος, γιατί ο χώρος είναι πια δύσβατος. Μάλιστα ένας από τους παρευρισκόμενους ανέφερε ότι το χωριό τους βοήθησε αλλά αυτοί δεν ανταπέδωσαν τη βοήθεια «λίρες δεν είδαμε» είπε χαρακτηριστικά. Ο Κώστας Ζιάκας, πρόεδρος του πολιτιστικού συλλόγου του χωριού, σε τηλεφωνική επικοινωνία που είχαμε στις 15 Σεπτεμβρίου 2022 σχετικά με τα τμήματα του ναού που χρηματοδότησαν οι Εβραίοι προς τιμήν του παπα-Νέστορα, γνωρίζοντας όσα λέγονταν στο χωριό αναφορικά με έναν συγχωριανό τους, οποίος λήστεψε την εβραϊκή οικογένεια που φιλοξενούσε, χωρίς να του απευθύνω σχετική ερώτηση μου ανέφερε ότι: «οι χωριανοί είχαν βοηθήσει του Εβραίου, ο παππούς μου μάλιστα έκρυψε και τις λίρες τους και τις επέστρεψε μετά τον πόλεμο αλλά οι ιστορικοί δεν τα λένε αυτά».

Τέλος, τον Μάιο του 2022 κυκλοφόρησε ένα CD με παραδοσιακά τραγούδια και σκοπούς του χωριού. Για την έκδοση επιλέχθηκαν 15 τραγούδια και 15 σκοποί από τον κύκλο της ζωής της κοινότητας, όπως ο γάμος και ο αρραβώνας, αλλά και από τον κύκλο του χρόνου, όπως το Δωδεκαήμερο, οι Αποκριές, το Πάσχα. Παράλληλα γίνεται αναφορά και σε γεγονότα ιστορικής σημασίας για την περιοχή. Το γεγονός της διαμονής των Εβραίων στο χωριό το 1943-1944 αποδεικνύεται με τη συμπερίληψη του τραγουδιού της «Εβραιοπούλας» ανάμεσα στα 15 τραγούδια που επιλέχθηκαν να συμπεριληφθούν στο CD.⁹⁸

Η περίπτωση της Συκιάς Ημαθίας είναι ιδιαίτερη για πολλούς λόγους. Αρχικά, το γεγονός ότι οι διασωθέντες Εβραίοι θέλησαν να τιμήσουν μόνο τον ιερέα και όχι όλους τους κατοίκους του χωριού στο οποίο κρύφτηκαν αποτελεί μοναδικό γεγονός. Χρηματοδότησαν την κατασκευή του αύλιου χώρου της εκκλησίας προς τιμήν του παπα-Νέστορα θέλοντας έτσι να τον ξεχωρίσουν από τους υπόλοιπους κατοίκους. Δεν επέλεξαν να επικοινωνήσουν το γεγονός της διάσωσης με την κατασκευή μνημείου, με τη διοργάνωση τελετής, με την εκφώνηση λόγων και τη διατύπωση ευχαριστών από τους διασωθέντες προς τους διασώστες, όπως συνέβη στις άλλες περιπτώσεις που εξετάσαμε. Η επιλογή της πλακόστρωσης του εξωτερικού χώρου της εκκλησίας δίνει την εντύπωση ότι οι διασωθέντες Εβραίοι που τη χρηματοδότησαν δεν ενδιαφέρονταν να αναπαραστήσουν μέσω ενός υλικού καταλοίπου το γεγονός της διάσωσης, αφού δεν υπάρχει μια επιγραφή ή κάποιο άλλο στοιχείο που να παραπέμπει και να γνωστοποιεί στους περαστικούς τη διάσωση. Δείχνει μάλλον την εκπλήρωση ενός ηθικού χρέους απέναντι στον παπα-Νέστορα. Επίσης, ενώ στις άλλες περιπτώσεις που εξετάστηκαν τα μνημεία χωροθετήθηκαν είτε σε χώρο συναγωγών είτε σε δημόσιο χώρο, στην περίπτωση της Συκιάς έχουμε μια χρηστική κατασκευή σε χώρο χριστιανικής λατρείας, στο προαύλιο μιας εκκλησίας.

⁹⁸ Σχετικά με το CD οι πληροφορίες προέρχονται από δημοσίευμα στην ηλεκτρονική εφημερίδα Plioforiodotis. Gr. <http://bitly.ws/y7AX> (Πρόσβαση στις 25.10.22).

5.10 Λίθοι Μνήμης (Stolpersteine) στο Κρυονέρι Κορινθίας

Το 1996, ο Γερμανός καλλιτέχνης Gunter Demning άρχισε να τοποθετεί σε πεζοδρόμια, μπροστά από κτίρια τα οποία αποτελούσαν τον τελευταίο τόπο κατοικίας Εβραίων, πριν αυτοί μεταφερθούν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, τσιμεντένιους κύβους, 10x10 εκ, με επίστρωση ορείχαλκου στο πάνω μέρος. Στους εγκιβωτισμένους στο έδαφος λίθους-εμπόδια αναγράφονται το όνομα, η ημερομηνία γέννησης, ο τόπος εκτοπισμού και άλλες πληροφορίες που αφορούν τις τύχες των Εβραίων της Ευρώπης που εκδιώχθηκαν από τους ναζί. Αυτές οι μεταλλικές πέτρες αποτελούν τον συνηθέστερο τρόπο υπενθύμισης των θυμάτων του Ολοκαυτώματος στη Γερμανία και μέχρι σήμερα έχουν τοποθετηθεί περίπου 90.000 Λίθοι Μνήμης σε όλη την Ευρώπη.⁹⁹ Στην Ελλάδα εκτός από το Κρυονέρι Κορινθίας Λίθοι Μνήμης έχουν τοποθετηθεί στη Θεσσαλονίκη και στη Βέροια (Αλεξάκη, 2020: 412).¹⁰⁰ Οι πέτρες αυτές γνωστές με την ονομασία “Stolpersteine” που σημαίνει στα Ελληνικά λίθοι, εμπόδια ή σήματα, παρότι είναι μικρές σε μέγεθος δεν περνούν απαρατήρητες.¹⁰¹ Ο ορείχαλκος έχει την ιδιότητα να αποκτά μεγαλύτερη λάμψη όσο περισσότερο πατούν οι περαστικοί πάνω του. Παράλληλα τις μέρες με ηλιοφάνεια οι πέτρες λάμπουν ανακλώντας το φως του ήλιου και τραβούν έτσι την προσοχή των περαστικών, οι οποίοι σκοντάφτουν στις πέτρες αυτές και σκύβουν για να διαβάσουν όσα αναγράφονται πάνω τους. Με τον τρόπο αυτό το παρόν των περαστικών και η καθημερινότητά τους διαταράσσονται, καθώς σκοντάφτουν πάνω τους και αναλογίζονται τις διώξεις των Εβραίων από το ναζιστικό καθεστώς που οδήγησε στην απώλεια τόσων πολλών ζώων. Συνειδητοποιούν ότι για κάποια θύματα το φρικαλέο αυτό ταξίδι ξεκίνησε από το σημείο όπου βρίσκονται οι ίδιοι.

Στις 22 Ιουλίου του 2022 τοποθετήθηκαν Λίθοι Μνήμης στο Κρυονέρι Κορινθίας¹⁰² για να υπενθυμίσουν τη διάσωση της οικογένειας του Αβραάμ Καμχή την περίοδο της Κατοχής, η οποία κρύφτηκε στο χωριό και έτσι διασώθηκε (Εικ.55 & 56). Οι Λίθοι Μνήμης τοποθετήθηκαν επί της επαρχιακής οδού έμπροσθεν της οικίας του Δημήτρη Δημόπουλου, όπου κρυβόταν η εβραϊκή οικογένεια Καμχή το 1943-1944. Η τοποθέτηση έγινε παρουσία της Ρίφκα Καμχή, κόρης του Αβραάμ Καμχή, η οποία το 1943-1944 ήταν 7 ετών και κρύφτηκε μαζί με την οικογένειά της στο χωριό, του συζύγου της καθώς και αρκετών απογόνων της. Παρόντες επίσης ήταν νεαροί Γερμανοί από τον δήμο Σπάνταου Βερολίνου και το γραφείο Συντονισμού Λίθων Μνήμης, αλλά και αρκετοί απόγονοι των οικογενειών του πα-

⁹⁹ Βλ. περισσότερα στο <https://www.stolpersteine.eu/en/home/> (Πρόσβαση 12.12.22).

¹⁰⁰ Βλ. επίσης, <https://portnet.gr/nautilia/7510-lithoi-mnimis-sto-limani-tis-thessalonikis.html> (Πρόσβαση 4.2.23).

¹⁰¹ Το πρότζεκτ του Γερμανού καλλιτέχνη Gunter Demning είναι γνωστό στα ελληνικά ως «Λίθοι Μνήμης» βλ. Αλεξάκη, Ε. (2020) «Η τέχνη ως Ιστορία, ως καθημερινότητα και ως μνήμη» στο Γιώργος Κόκκινος και Παναγιώτης Γατσωτής (επιμ.), *Για μια σφαιρική και πολυδιάστατη ιστορική εκπαίδευση*. Αθήνα: Πεδίο, 386-421.

¹⁰² Για περισσότερες πληροφορίες βλ. <http://bitly.ws/y7BM> και <http://bitly.ws/y7BQ> (Πρόσβαση 12.12.22).

πα-Νίκου Αθανασούλη και του Θανάση Δημόπουλου,¹⁰³ που κατατάχθηκαν στις οικογένειες των «Δικαίων των Εθνών», το 2018.

Εικ.55. Η Ρίφκα Καμχή στην τελετή μνήμης στο Κρυονέρι Κορινθίας. Πηγή: Δήμος Σικυωνίων

<https://www.anagnostis.org/2022/07/25/korinthia-lithoi-mnimis-enantia-sti-lithi-tou-chronou-sto-kryoneri/>

Εικ.56. Οι λίθοι στο Κρυονέρι Κορινθίας. Πηγή: Δήμος Σικυωνίων. <https://www.anagnostis.org/2022/07/25/korinthia-lithoi-mnimis-enantia-sti-lithi-tou-chronou-sto-kryoneri/>

Οι λίθοι μνήμης αποτελούν χαρακτηριστική περίπτωση αντιμνημείου καθώς διαφέρουν από τα συμβατικά μνημεία, ωθούν τον περαστικό σε αναστοχασμό καθώς μνημονεύουν τους εκτοπισμούς των Εβραίων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Βρίσκονται μέσα στην κοινότητα και τόσο οι κάτοικοι όσο και οι επισκέπτες πέφτουν πάνω τους στις διαδρομές τους μέσα στο χωριό, φέρουν σημαντικό νοηματικό φορτίο. Σε καθημερινή βάση θέτουν τον περαστικό σε κατάσταση διανοητικής εγρήγορσης και

¹⁰³ Δεν εντοπίστηκαν περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με τη συγκεκριμένη περίπτωση απόκρυψης και διάσωσης.

ενεργητικής συμμετοχής στη μνημονική διαδικασία και εντέλει μεταφέρουν το βάρος της μνήμης στους περαστικούς.¹⁰⁴ Στη συγκεκριμένη περίπτωση οι λίθοι στο Κρυονέρι Κορινθίας μνημονεύουν το γεγονός της απόκρυψης και διάσωσης από τον εκτοπισμό της οικογένειας Καμχή. Η τοποθέτηση των λίθων μνήμης έτυχαν θερμής υποδοχής από την τοπική κοινότητα και την κοινή γνώμη. Αξίζει να τονιστεί ότι για πρώτη φορά οι εκδηλώσεις που αφορούν την τελετή διάσωσης Ελλήνων Εβραίων από Έλληνες χριστιανούς τέθηκαν υπό την αιγίδα δημόσιου κρατικού φορέα, της Επιτροπής Παιδείας, Θρησκευμάτων και Νεολαίας της ΚΕΔΕ καθώς και του Ευρωπαϊκού Έτους Νεολαίας.

¹⁰⁴ Για τις αντιμνημειακές καλλιτεχνικές πρακτικές μνημόνευσης και επεξεργασίας του επώδυνου ιστορικού παρελθόντος βλ. Αλεξάκη, Ε. (2020 ο.π.)

6. Συμπεράσματα

Μνημεία αφιερωμένα στους «Δικαίους των Εθνών» υπάρχουν σε πολλά μέρη σε όλον τον κόσμο. Η αρχή έγινε από το Γιαντ Βασέμ το οποίο και καθιέρωσε τον θεσμό αυτής της τιμητικής διάκρισης. Τα μνημεία των Δικαίων αφορούν είτε μεμονωμένα πρόσωπα είτε ολόκληρες κοινότητες. Πολλά από τα μνημεία που φιλοτεχνήθηκαν προς τιμήν των «Δικαίων των Εθνών», δημιουργήθηκαν κατ' αναλογία των μνημείων που υπάρχουν στο Γιαντ Βασέμ και βρίσκονται μέσα στον αστικό ιστό ή μέσα στο φυσικό περιβάλλον. Πολλά από αυτά παραπέμπουν σε πιο παραδοσιακές τεχνοτροπίες, ενώ ορισμένα έχουν αντιμνημειακά χαρακτηριστικά.

Τα μνημεία που εξετάσαμε έχουν είτε περισσότερο συμβατικά μορφολογικά χαρακτηριστικά, πρόκειται δηλαδή για γλυπτά-ανδριάντες είτε για αναθηματικές στήλες, ενώ σε αρκετά συναντούμε αντιμνημειακά χαρακτηριστικά. Όσα από τα μνημεία που ερευνήσαμε φέρουν αντιμνημειακά χαρακτηριστικά, είναι μνημεία που προκαλούν, είναι μοντέρνα, αφαιρετικά, ξεφεύγουν από τον ρεαλισμό του παρελθόντος, δεν είναι σταθερά αλλά μπορεί να αλλάζουν. Σε ορισμένες περιπτώσεις είναι δραστικά προκαλούν την αλληλεπίδραση με τον επισκέπτη (μνημείο Ελλήνων «Δικαίων των Εθνών»), ενώ σε άλλες ωθούν τον περαστικό να σκύψει και όχι να ανυψώσει τα μάτια του για να το δει (Λίθοι Μνήμης στο Κρυονέρι Κορινθίας). Στις περιπτώσεις των μνημείων που μόλις προαναφέρθηκαν ο περαστικός καλείται να επεξεργαστεί ενεργά την ανάμνηση γεγονότων στον χώρο που αυτά συντελέστηκαν. Στο Γιαντ Βασέμ υπάρχει ο Κήπος των Δικαίων, ένας μνημονικός τόπος μέσα σε ένα φυσικό περιβάλλον που εξελίχθηκε σε ένα συμβολικό χώρο μνήμης των «Δικαίων των Εθνών». Αρχικά, άρχισαν να φυτεύονται δέντρα στο Όρος της Μνήμης προς τιμήν όλων όσων βοήθησαν τους Εβραίους ριψοκινδυνεύοντας οι ίδιοι, ενώ σήμερα τα ονόματα των «Δικαίων των Εθνών» αναγράφονται σε τοίχους που βρίσκονται μέσα στον Κήπο των Δικαίων. Ο οργανισμός Gariwo ακολουθώντας το παράδειγμα του Γιαντ Βασέμ προωθεί την δημιουργία αντίστοιχων μνημονικών τόπων οι οποίοι αναφέρονται τόσο στους «Δίκαιους των Εθνών» του παρελθόντος όσο και στους σύγχρονους.

Ιδιαίτερη έκφραση της δημόσιας μνήμης της διάσωσης αποτελεί η δημιουργία χρηστικών κατασκευών σε ορθόδοξους τόπους λατρείας προς όφελος των χριστιανών, όπως η πλακόστρωση της εκκλησίας στη Συκιά Ημαθίας και η τοποθέτηση τζαμιών στα παράθυρα της εκκλησίας του Αγίου Διονυσίου στην Ζάκυνθο. Μοναδικό φαινόμενο είναι και η επιλογή μιας τοιχογραφίας για τη διατήρηση στη συλλογική δημόσια μνήμη του γεγονότος της διάσωσης των Εβραίων της Ζακύνθου, όπως αυτή που φιλοτεχνήθηκε από τον Κλεομένη Κωστόπουλο στην Πάτρα.

Στην πλειοψηφία τους, τα «μνημεία ευγνωμοσύνης» χωροθετήθηκαν έπειτα από πρωτοβουλία των διασωθέντων Εβραίων σε συνεργασία με τις εβραϊκές κοινότητες και ανεγέρθηκαν κυρίως σε

χώρους των συναγωγών. Εξαίρεση αποτελεί το μνημείο της Καρδίτσας στην ανέγερση του οποίου ενεπλάκησαν και δημόσιοι φορείς, αφού ανεγέρθηκε σε δημόσιο χώρο, στην πλατεία του χωριού. Μερικά χιλιόμετρα πριν το χωριό υπάρχει μνημείο όλων των αγραφιώτικων χωριών αφιερωμένο στους αγωνιστές της Αντίστασης, ωστόσο μέσα στο χωριό το μοναδικό μνημείο που υπάρχει είναι αυτό, το οποίο έγινε από τον διασωθέντα Βίκτωρα Βενουζίου ως ένδειξη ευγνωμοσύνης προς τους κατοίκους του χωριού για τη βοήθεια που προσέφεραν στους καταδιωκόμενους Εβραίους την περίοδο της Κατοχής. Η μοναδική συλλογική μνήμη που αποτυπώνεται στον δημόσιο χώρο και μάλιστα στην κεντρική πλατεία του χωριού, λίγα μόλις μέτρα από την εκκλησία, είναι αυτή της απόκρυψης και διάσωσης του εβραϊκού πληθυσμού της Καρδίτσας.

Τα περισσότερα μνημεία εκτός Ελλάδας που μελετήσαμε στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας ανεγέρθηκαν και αυτά έπειτα από πρωτοβουλία των ίδιων των Εβραίων που διασώθηκαν ή έπειτα από πρωτοβουλία των κοινοτήτων τους. Λίγες είναι οι περιπτώσεις στις οποίες εμπλέκονται δημόσιοι φορείς στη διατήρηση της μνήμης των ιστοριών διάσωσης των Εβραίων π.χ., το μνημείο στο πάρκο Berzelii στη Στοκχόλμη και οι κήποι Garino. Πολλά από αυτά τοποθετήθηκαν σε συναγωγές ή κοντά σε μνημεία Ολοκαυτώματος και αποτελούν ένα ενιαίο μνημειακό σύνολο. Στα εκτός Ελλάδας μνημεία που εξετάσαμε δεσπόζει η προσωπικότητα του Ραούλ Βάλενμπεργκ, αφού τα περισσότερα από αυτά ανεγέρθηκαν στη μνήμη του.

Αναφορικά με τα μνημεία του εξωτερικού που αφιερώθηκαν στους «Δικαίους των Εθνών» δεν έγιναν γνωστά φαινόμενα συστηματικής βεβήλωσης (εξαίρεση αποτέλεσε το μνημείο που αφιερώθηκε στον Βάλενμπεργκ στο πάρκο Berzelii στη Στοκχόλμη), όπως συμβαίνει συχνά με τα μνημεία που αφιερώνονται στο Ολοκαύτωμα των Εβραίων. Δημιουργήθηκαν κυρίως για να εκφράσουν το αίσθημα ευγνωμοσύνης και το ηθικό χρέος των διασωθέντων απέναντι στους διασώστες τους. Το γεγονός ότι αναφέρονται στην μνήμη μη Εβραίων ίσως είναι ο λόγος που τυγχάνουν της ευρύτερης αποδοχής του κοινού και δεν βρίσκονται στο στόχαστρο αντισημιτικών πράξεων. Δεν τίθενται στη δημόσια σφαίρα για να καλλιεργήσουν και να προωθήσουν τις αναμνήσεις, τα συμφέροντα και τις πολιτικές ιδεολογίες όσων βρίσκονται στην εξουσία και δεν εξυπηρετούν το εθνικό αφήγημα όπως συμβαίνει με τα συμβατικά μνημεία που μνημονεύουν «μεγάλους άνδρες» ή τις «ένδοξες στιγμές» του έθνους. Προσπαθούν να εντάξουν στη δημόσια μνήμη μια πτυχή των ιστορικών γεγονότων του παρελθόντος. Η προσπάθεια αυτή, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στην ελληνική περίπτωση είναι μονόπλευρη, διενεργείται με πρωτοβουλίες των διασωθέντων Εβραίων και των απογόνων τους. Το ελληνικό κράτος δηλώνει με την παρουσία και την υποστήριξη του διαμέσου των εκπροσώπων του που παρευρίσκονται στις δημόσιες τελετές ή τα εγκαίνια των μνημείων, χωρίς όμως να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες να εντάξει τη διάσωση των Ελλήνων Εβραίων στο εθνικό αφήγημα.

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες, δημιουργούνται σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες μουσεία αφιερωμένα στους πολίτες που διέσωσαν Εβραίους κατά τη διάρκεια του Β' ΠΠ.¹⁰⁵ Κράτη όπως το Βέλγιο, η Βουλγαρία, η Γαλλία και η Πολωνία, έχουν εισαγάγει νομικές ρυθμίσεις, έχουν καθιερώσει αργίες και έχουν διοργανώσει επίσημες τελετές προς τιμήν των «δικών τους» Δικαίων, ενώ η προβολή των τελετών που αφιερώνονται στους Δίκαιους από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης είναι όλο και μεγαλύτερη (Wóycicka, 2022a:20). Η ταινία του Στίβεν Σπίλμπεργκ «Η λίστα του Σίντλερ» (1993), η οποία σημείωσε μεγάλη εισπρακτική επιτυχία και απέσπασε επτά βραβεία Όσκαρ, θα τραβήξει την προσοχή του κοινού όχι μόνο στο ίδιο το Ολοκαύτωμα αλλά και σε όσους βοήθησαν τους διωκόμενους Εβραίους, ενώ παράλληλα συνέβαλε στην ευρεία αναγνώριση του θέματος της διάσωσης, παρακινώντας την αναζήτηση άλλων «Σίντλερ» στη Γερμανία και στις σύμμαχες με αυτήν χώρες. Όπως υποστηρίζει η Wóycicka, η προβολή των ιστοριών διάσωσης χρησιμοποιείται προκειμένου να επιτευχθεί μια καλύτερη κατανόηση του παρελθόντος σε όλη του την πολυπλοκότητα και να βοηθήσει στη διαχείριση ή και στην υποβάθμιση των πιο δυσάρεστων ζητημάτων της αδιαφορίας, της συνεργασίας στο Ολοκαύτωμα και της κερδοσκοπίας από αυτό (2022:21).

Ταυτόχρονα, όμως, οι Δίκαιοι χρησιμοποιούνται συχνά για πολιτικούς σκοπούς. Η αντίληψη του Ολοκαυτώματος ως κοινού αρνητικού ευρωπαϊκού σημείου αναφοράς οδήγησε στην παραδοχή ότι όχι μόνο οι Γερμανοί αλλά και άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες ενεπλάκησαν με διάφορους τρόπους στη γενοκτονία. Σε αυτό το πλαίσιο, οι πρωτοβουλίες για τη μνήμη των Δικαίων μπορούν επίσης να ερμηνευθούν, επισημαίνει η Wóycicka, ως προσπάθειες εξουδετέρωσης δύσκολων συζητήσεων για το παρελθόν. Το 2004 το Chambon-sur-Lignon αποτέλεσε σκηνικό πολιτικής διαμαρτυρίας. Σε ομιλία που εκφώνησε κατά την επίσκεψή του στο Chambon-sur-Lignon τον Ιούλιο του ίδιου έτους, ο πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας, Jacques Chirac, περιέγραψε την πόλη ως ενσάρκωση του αληθινού γαλλικού πνεύματος, έναν τόπο όπου «εκδηλώθηκε η ψυχή του έθνους» (Chirac, 2004), προφανώς σε αντίθεση με το καθεστώς Vichy προκαλώντας αντιδράσεις (Wóycicka, 2022a:24).

Διαπιστώνουμε λοιπόν, ότι η ανέγερση μνημείων, οι τόποι μνήμης, η δημιουργία μουσείων σε χώρους όπου κρύφτηκαν και διασώθηκαν οι Εβραίοι διαμορφώνονται ανάλογα με τις ανάγκες της κάθε χώρας. Η μνημόνευση ιστοριών διάσωσης και συγκεκριμένα των «Δικαίων των Εθνών» έχει λάβει ποικίλες μορφές και χαρακτηριστικά: είτε με την ανέγερση μνημείων, τη δημιουργία μνημονικών τόπων είτε ακόμη και με μουσεία ειδικά αφιερωμένα στο θέμα. Στην Ελλάδα, εκτός από τις πε-

¹⁰⁵ Η Ζ. Wóycicka σε πρόσφατο άρθρο της αναφέρεται σε μουσεία αφιερωμένα σε όσους βοήθησαν Εβραίους την περίοδο του Ολοκαυτώματος, τα οποία άνοιξαν τα τελευταία χρόνια σε χώρες όπως η Βουλγαρία, η Γαλλία, η Γερμανία, η Λιθουανία και η Πολωνία και μελετά μοτίβα και κοινές πρακτικές που συναντούμε σε αυτά. Βλ. Wóycicka, Ζ. (2022). A global label and its local appropriations. Representations of the Righteous Among the Nations in contemporary European museums. *Memory Studies*, 15(1), 20–36. <https://doi.org/10.1177/17506980211017928> (Πρόσβαση 29.12.22).

ριπτώσεις μνημείων που εξετάσαμε, ιστορίες διάσωσης και μαρτυρίες διασώζονται και προβάλλονται τόσο στον εκθεσιακό χώρο όσο και στο Αρχείο Προφορικής Ιστορίας του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος. Το 2016 το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος φιλοξένησε την περιοδική έκθεση φωτογραφίας με τίτλο «**RIGHTEOUS AMONG NATIONS**» η οποία παρουσίαζε την ιστορία των 9 από τους 105 ένδοξους Ρουμάνους που έθεσαν σε κίνδυνο την ίδια τους τη ζωή προκειμένου να σώσουν Εβραίους από το Ολοκαύτωμα.¹⁰⁶ Στη χώρα μας μπορεί να μην υπάρχει ακόμη ένα μουσείο που να έχει αφιερωθεί στους Έλληνες «Δικαίους των Εθνών», ωστόσο οι μαρτυρίες τους συμπεριλαμβάνονται μαζί με εκείνες των διασωθέντων και των απογόνων τους και διασώζονται σε ηλεκτρονικά αρχεία προφορικών συνεντεύξεων όπως αυτό του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος (Πατρικίου, 2022:223).

Το μνημείο είναι ένα υλικό τεκμήριο της ιστορικής αφήγησης, το οποίο μνημονεύει πρόσωπα, γεγονότα και διηγείται μια μεγάλη ή μικρή ιστορία ενός τόπου, μιας ομάδας ανθρώπων ή ενός έθνους. Είναι τόπος μνήμης και ιστορικής επίγνωσης. Στην Ελλάδα εξακολουθεί να επικρατεί στη συλλογική μνήμη η τάση της καλλιέργειας του εθνικού αισθήματος, της ενότητας του ελληνικού έθνους και της μακραίωνης ιστορίας του. Με δυσκολία εγγράφεται στην εθνική μας ιστορία το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων, έστω όμως και καθυστερημένα γίνονται προσπάθειες μνημόνευσης της Σοά, γεγονός που αποδεικνύεται και από την απόφαση¹⁰⁷ για την ανέγερση Μουσείου Ολοκαυτώματος στη Θεσσαλονίκη, στον παλιό σιδηροδρομικό σταθμό, εκεί όπου ξεκίνησε το τέλος της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης.

¹⁰⁶ Βλ. <https://www.jewishmuseum.gr/righteous-among-nations-fotografiki-ekthesi/> (Πρόσβαση 3.2.23).

¹⁰⁷ Το Μουσείο θα χρηματοδοτηθεί από το Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος και από την ομοσπονδιακή κυβέρνηση της Γερμανίας διαθέτοντας από 10 εκατ. Ευρώ. Το ελληνικό δημόσιο θα διαθέσει 8 εκατ. Ευρώ. Αρκετοί είναι και οι δωρητές που προτίθενται να διαθέσουν σημαντικά ποσά ανάμεσα στους οποίους και ο ο Άλμπερτ Μπουρλά, ο οποίος ανακοίνωσε δημόσια ότι θα δωρίσει το βραβείο Genesis 2022, αξίας ενός εκατομμυρίου που του απονεμήθηκε, υπέρ του Μουσείου Ολοκαυτώματος της Ελλάδας, βλ. <https://www.makthes.gr/to-2023-tha-arkhisei-i-kataskefi-toy-moysiou-olokautwmatos-594916> (Πρόσβαση 8.2.23).

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αλεξάκη, Ε. (2020). Η τέχνη ως ιστορία, ως καθημερινότητα και ως μνήμη: Αντιμνημειακές καλλιτεχνικές πρακτικές μνημόνευσης και επεξεργασίας του επώδυνου ιστορικού παρελθόντος. Στο Γιώργος Κόκκινος & Παναγιώτης Γατσωτής (επιμ.), *Για μια σφαιρική και πολυδιάστατη ιστορική εκπαίδευση* (σελ. 386-421). Αθήνα: Πεδίο.

Ασέρ, Α. (2008). Παιδιά του Πολέμου αντιμέτωπα με το τραύμα του πραγματικού. Μια ψυχαναλυτική προσέγγιση. Στο *Νέοι στη Δίνη της κατοχικής Ελλάδας. Ο Διωγμός και το Ολοκαύτωμα των Εβραίων 1943-1944* (σελ. 30-38). Αθήνα: Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδας- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

Ασσέρ-Πάρδο, Ρ. (1999). *548 ημέρες με άλλο όνομα. Θεσσαλονίκη 1943. Μνήμες Πολέμου*. Αθήνα: Γαβρηλίδης.

Αρσενίου, Λ. (1999). *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση: Επικοί Αγώνες του θεσσαλικού λαού με σύνθημα Λευτεριά ή θάνατος*. Λάρισα: ΕΛΛΑ.

Βακουφάρη, Κ. (2007). Ο χαρακτήρας της δράσης των Θεσσαλών ανταρτών του Ελληνικού, Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού (ΕΛΑΣ). Στο Σταύρος Γουλούλης (επιμ.) *Η Εθνική Αντίσταση στη Θεσσαλία 1941-1944: Υπαιθρος και πόλη, άνθρωποι*, 2^ο Συνέδριο. Λάρισα 24-25 Νοεμβρίου 2006 (σελ.3). Λάρισα: Εταιρεία Συλλογής Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων Ν. Λάρισας 1940-1974.

Βασιλικού, Μ. (χ.χ.). Ολοκαύτωμα/Σοά. Στο *Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα*.

<https://www.occupation-memories.org/bildung/Die-Lehreinheiten/Holocaust/index.html> Πρόσβαση 8.12.22.

Βαρών-Βασάρ, Ο. (2014). Η εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων, η Μνήμη της και η ένταξή της στην εκπαίδευση. Ημερίδα του «Εβραϊκού Μουσείου της Ελλάδος»: *Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα*. Ζάκυνθος 23-24 Ιουνίου 2014. https://www.jewishmuseum.gr/wp-content/uploads/2017/10/praktika_zakynthos_2014.pdf Πρόσβαση 8.8.22

Βαρών-Βασάρ, Ο. (2020) «Για τη διάσωση παιδιών από τον ναζιστικό διωγμό: Σκέψεις με αφορμή το ντοκιμαντέρ της Αρτέμης Αλκαλαη. *Μιράντα Αλκαλάη – Ζακίνος Λεβής: Αφηγήσεις πολέμου*», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 147-14, σελ.88-92.

Βαρών-Βασάρ, Ο. (2022). Συγκρότηση και μεταμορφώσεις μιας πολιτισμικής ταυτότητας της διασποράς. Οι Σεφραδίτες της Θεσσαλονίκης. Στο Γιώργος Αντωνίου & Ευάγγελος Χεκίμογλου, (επιμ.) *Οι Εβραίοι της Ελλάδας*, (σελ. 121-144). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Βενουζίου, Β.(2017). Αφιέρωμα που εκδόθηκε με την ευκαιρία των αποκαλυπτηρίων του Μνημείου «Αιώνιας ευγνωμοσύνης και αναγνώρισης» προς τους κατοίκους του Αμάραντου.(Αυτοέκδοση).

Βενουζίου, Β. (2019). *Η διάσωση των Εβραίων της Καρδίτσας στην Κατοχή 1941-1944*. Ομιλία που εκφωνήθηκε στην Καρδίτσα στις 20 Απριλίου του 2019, στα πλαίσια των εκδηλώσεων Μνήμης για τους Ιταλούς στρατιώτες της μεραρχίας «ΠΙΝΕΡΟΛΟ» που διασώθηκαν στα βουνά της Νευρόπολης (σημερινής λίμνης Πλαστήρα) το 1943-1944. (Αυτοέκδοση).

Βενουζίου, Β. (2020). *Οι Εβραίοι της Καρδίτσας ΔΕΝ ξεχνούν ποτέ το Μαστρογιάννι*. Θεσσαλονίκη: (Αυτοέκδοση).

Βενουζίου, Β. (2022). *Ενθουμούμενος το παρελθόν, οραματίζομαι το μέλλον*. Θεσσαλονίκη: Μπαρμπουνάκης.

Βίτσος, Δ. (2019). *Οι Ζακυνθinoί Εβραίοι (15^{ος} αι.- 20^{ος} αι.) και η διάσωσή τους από τους ναζί*. Αθήνα: Περίπλους.

Γράμματα στα Χρονικά (1993). ΚΙΣ, *Χρονικά*, 125, σελ. 24.

Γκρινμπεργκ, Ν. (2013), *Ντοκουμέντα «...ανατίθεται στην Επιτροπή εβραϊκών υποθέσεων να εκτοπίσει στην Πολωνία 20.000 Εβραίους..»*. Βασίλης Ριτζαλέος (επιμ), Νικολέτα Ραλτσέβα (μετάφραση) Βίκτωρ Βανουζίου (χορηγία). Κομοτηνή: Παρατηρητής της Θράκης.

Έλληνες Εβραίοι επιζώντες του Ολοκαυτώματος. Γλωσσάρι, χ.χ., Μαρία Βασιλικού (επιμ.), <https://greekjewsholocaustsurvivors.art/%ce%b3%ce%bb%cf%89%cf%83%cf%83%ce%b1%cf%81%ce%b9/> Πρόσβαση 18.12.22.

Δαλαμήτρου, Ε. (2022). *Μνημεία, γλυπτά και σύγχρονες καλλιτεχνικές παρεμβάσεις σε πρώην στρατόπεδα συγκέντρωσης: η περίπτωση του Νταχάου, τα «ξεχασμένα» θύματα και το φαινόμενο του «σκοτεινού τουρισμού»*. Διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας. <https://dspace.uowm.gr/xmlui/handle/123456789/2780> Πρόσβαση 2.2.2023.

Δρουμπούκη, Α.-Μ. (2014). *Μνημονικοί τόποι και δημόσια ιστορία του Β' Παγκοσμίου πολέμου στην Ελλάδα: Μια συγκριτική προσέγγιση*. Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/40611?lang=el#page/256/mode/2up> Πρόσβαση 4.12.22

Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδα (2022α). Οι Εβραίοι της Ελλάδας. <https://www.jewishmuseum.gr/evrei-tis-elladas/> Πρόσβαση 18.12.22.

Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδα (2022β). Ιστορική Αναδρομή, Ενετοκρατία. <https://www.jewishmuseum.gr/istoriki-anadromi-enetokratia/> Πρόσβαση 18.12.22.

Εγκυκλοπαίδεια Ολοκαυτώματος (2022α). Εισαγωγή στο Ολοκαύτωμα. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/el/article/introduction-to-the-holocaust> Πρόσβαση 8.11.22.

Εγκυκλοπαίδεια Ολοκαυτώματος (2022β). Η «Τελική Λύση». <https://encyclopedia.ushmm.org/content/el/article/the-final-solution> Πρόσβαση 29.11.22.

Εγκυκλοπαίδεια Ολοκαυτώματος (2022γ). Η Διάσωση. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/el/article/rescue> Πρόσβαση 29.12.22.

Ελευθερίου, Π. (2012). *Η Δημόσια Ιστορία ως συγκρουσιακό θέμα: Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων στο Διαδίκτυο*. Διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης <http://bitly.ws/zM7G> Πρόσβαση 4.2.23.

Ευθυμίου, Μ. (2009). Εβραίοι και Έλληνες μια ιστορία 2.500 χρόνων συνύπαρξης. Στο *Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα*, Πρακτικά Σεμιναρίου, Αθήνα 14-16 Οκτωβρίου 2009, σελ.11-14. Αθήνα: Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος.

Η ηρωική Στάσις των αρχών της Ζακύνθου κατά την Κατοχή (1981). ΚΙΣ, *Χρονικά*, 35, σελ. 14.

Η εβραϊκή κοινότητα τιμάει τους σωτήρες της. Μνημείο Ελλήνων Δικαίων των Εθνών (2016). ΚΙΣ, *Χρονικά*, 39, σελ. 6.

Ιωάννου, Χ. & Νάσινας, Σ. (2006). Παιγνιώδεις διατάξεις μνήμης. Διαλύοντας τους χώρους που θεματοποιούν τη συλλογική μνήμη. Στο Σταύρος Σταυρίδης (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, (σελ. 240-248). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Κάραμποτ, Φ. (2022). «Άνθρωποι με παρελθόν» Οι Εβραίοι της Αθήνας και η καταστροφή. Στο Γιώργος Αντωνίου & Ευάγγελος Χεκίμογλου, (επιμ.). *Οι Εβραίοι της Ελλάδας*, (σελ.175-190). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Καρρά, Α. (2020). *Η Διάσωση των Εβραίων της Θεσσαλίας: από την ατομική στη συλλογική μνήμη*. Διπλωματική εργασία, Ελληνικό ανοιχτό Πανεπιστήμιο Πατρών. <https://apothesis.eap.gr/handle/repo/45435> Πρόσβαση 11.11.22.

Κόκκινος, Γ. Λεμονίδου, Ε. Αγτζίδης Β. (2010). *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*. Αθήνα: Ταξιδευτής.

- Κόκκινος, Γ. (2015). *Το Ολοκαύτωμα. Η διαχείριση της τραυματικής μνήμης. Θύτες και Θύματα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κόκκινος, Γ. (2020). *Το Ολοκαύτωμα και η ευρωπαϊκή ιστορική συνείδηση*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Λάμψα, Κ. & Σιμπή, Ι.(2021). *Η Διάσωση. Η σιωπή του κόσμου, η αντίσταση στα γκέτο και τα στρατόπεδα, οι Έλληνες Εβραίοι στα χρόνια της Κατοχής*. Β΄ έκδ. Αθήνα: Καπόν.
- Κουργιαντάκης, Χ. (2005). *Ιστορική σκέψη και ενσυναίσθηση των μαθητών της Α΄ Βάθμιας και της Β΄ Βάθμιας εκπαίδευσης στην Ιστορία*. Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Παιδαγωγικό τμήμα Δημοτικής εκπαίδευσης. <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/14494> Πρόσβαση 17.2.23.
- Λε Γκόφ Ζ. (Le Goff, J). (1998) *Ιστορία και μνήμη*. Μτφρ. Γιάννης Κουμπουρλής. Αθήνα: Νεφέλη.
- Λιόλιος, Γ. (2018). *Σκιές της πόλης. Αναπαράσταση του διωγμού των Εβραίων της Βέροιας*. Αθήνα: Ευρασία.
- Λιάτα, Ε. (2006). *Η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος στον κυκλώνα του αντισημιτισμού*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Μαζάουερ, Μ. (Mazower, M). (2004). *Θεσσαλονίκη, Πόλη των Φαντασμάτων. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι, 1430-1950*. Μτφρ. Κώστας Κουρεμένος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μενεξιάδης, Α. (2006). Το νησί των Δικαίων. ΚΙΣ, *Χρονικά*, 201, σελ.46.
- Μενεξιάδης, Α. (2007). Αφιέρωμα Ολοκαύτωμα. Η καταστροφή των Ισραηλιτικών κοινοτήτων. Σύνομο Ιστορικό για τις Ισραηλιτικές κοινότητες στην Ελλάδα. ΚΙΣ *Χρονικά*, 201, σελ. 34-35.
- Μενεξιάδης, Α. (2007). *Το ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων: Μνημεία και μνήμες*. Αθήνα: Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδας- Γενική γραμματεία νέας Γενιάς.
- Μητρά Δ. (2017). Αποκαλυπτήρια μνημείου στον Αμάραντο Καρδίτσας, 19 Ιουνίου 2017. <https://.ly/3yE1INK> Πρόσβαση 18.7.22.
- Μιτσός, Μ. (1952) Επιγραφαί εξ Αμφιαρείου. *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 91, σελ. 194-196.
- Μπενβενίστε, Ρ. (2014). *Αυτοί που επέζησαν: αντίσταση, εκτόπιση, επιστροφή: Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη δεκαετία του 1940*. Αθήνα: Πόλις.
- Μόλχο, Ρ. (1999). Ο εβραϊκός τύπος της Θεσσαλονίκης. Στο *Ο ελληνικός εβραϊσμός, Επιστημονικό Συμπόσιο, Αθήνα*, 3-4 Απριλίου 1998, σελ. 149-169. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.

- Μόλχο, Ρ. (2001). *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης: 1856-1919: Μια ιδιαίτερη κοινότητα*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μόλχο, Ρ. (2015). *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων. Μελέτες Ιστορίας και μνήμης*. Αθήνα: Πατάκης.
- Μόρδος, Σ. (2010). *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου. Χρονικό πέντε αιώνων*. Αθήνα: Εκδόσεις Γράμμα.
- Μπενμαγιάρ, Ν. (χ.χ) Μικρό ιστορικό της Σύλληψης των Εβραίων της Αθήνας στην Συναγωγή, στις 24 Μαρτίου 1944. <http://bitly.ws/y3qf> Πρόσβαση 4.2.23.
- Μωϋσής, Ε. (2000). *Η εβραϊκή κοινότητα της Λάρισας, πριν και μετά το Ολοκαύτωμα*. Ισραηλιτική Κοινότητα Λάρισας.
- Οι επικρατέστερες εξηγήσεις για το έθιμο της τοποθέτησης πέτρας στο μνήμα*. (2022). Ισραηλιτική Κοινότητα Αθηνών. <https://athjcom.gr/thriskeia/anaptiksi-thriskeftikon-thematon/epikratesteres-exigisis-gia-ethimo-tis-topothetisis-petras-sto-mnima/> Πρόσβαση 18.12.22.
- Οι Καλοί Ποιμένες* (2019). Αθήνα: Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος.
- Πατρικίου, Α. (2022). Το Αρχείο Προφορικής Ιστορίας του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος. Δημιουργία και Προοπτικές. Στο Γιώργος Αντωνίου & Ευάγγελος Χεκίμογλου, (επιμ.). *Οι Εβραίοι της Ελλάδας*, (σελ.221-230). Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Στραβόλεμος Δ. & Κονόμος Ν. (1985). Γύρω από τη διάσωση των Εβραίων της Ζακύνθου κατά τα χρόνια της Κατοχής. ΚΙΣ, *Χρονικά*, 56-57, σελ. 25-30.
- Στραβόλεμος, Δ. (1988). *Ένας ηρωισμός μια δικαίωση. Η διάσωση των Εβραίων της Ζακύνθου στην Κατοχή*. Αθήνα: Αφοί Χρυσοχόου Ο.Ε.
- Τάκης, Β. (2002). Οι άγνωστοι και ταπεινοί Σίντλερ από το Μαστρογιάννη των Αγράφων, ΚΙΣ *Χρονικά*, 25, σελ.178
- Τενεκετζής, Α. (2011α). Από τη μνήμη για τον πόλεμο στον πόλεμο για την μνήμη. *Μνήμων*, 29, σελ. 275- 294. DOI: <https://doi.org/10.12681/mnimon.13> Πρόσβαση 28.12.22
- Τενεκετζής, Α. (2011β). *Τα μνημεία για τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο στην Ευρώπη του «Ψυχρού Πολέμου»*. Το πρόβλημα της μνήμης του πολέμου μέσω της επίσημης δημόσιας τέχνης την πρώτη περίοδο του Ψυχρού πολέμου, 1945-1970. Διδακτορική Διατριβή. Ρέθυμνο. <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/30568> Πρόσβαση 18.12.22.
- Τενεκετζής, Α. (2020), *Τα μνημεία για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Εικονομαχίες στην Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου (1945-1975)*. Αθήνα: Ασίνη.

Τιμητική διάκρισις σε Χριστιανούς που έσωσαν Εβραίους στην Κατοχή (1978). ΚΙΣ, *Χρονικά*, 14, σελ. 10.

Τομαή, Φ. (2015). *Οι Έλληνες Δίκαιοι των Εθνών*. Αθήνα: Υπουργείο Εξωτερικών.

Φόρος ευγνωμοσύνης (1992). ΚΙΣ, *Χρονικά*, 122, σελ. 29.

Φρεζής, Ρ. (2002). *Η Ισραηλιτική κοινότητα Βόλου*. Β' έκδοση. Βόλος: Κ. Καρεκλίδου.

Χανδρινός, Ι. (2020). Συναγωνιστής: Έλληνες Εβραίοι στην Εθνική Αντίσταση. Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος. <https://www.jewishmuseum.gr/synagonistis-ellines-evrei-stin-ethniki-antistasi-6/> Πρόσβαση 29.1.23.

Χανδρινός, Ι. (2020). *Συναγωνιστές. Το ΕΑΜ και οι Εβραίοι της Ελλάδος*. Θεσσαλονίκη: Ψηφίδες

Ξενόγλωσση

Ameisenowa, Z. & Mainland, W. (1938). The Tree of Life in Jewish Iconography. *Journal of the Warburg Institute*, 2 (4), σελ. 326-345.

Antoniou, G. (2018). Bystanders, Rescuers, and Collaborators: A Microhistory of Cristian- Jewish Relations, 1943-1944. Στο G. Antoniou & A. Dirk (eds) *The Holocaust in Greece* (σελ.135-156). Cambridge University Press.

Birnbaum, P. (1975). *A Book of Jewish Concepts*. New York: Hebrew Publishing Company, σελ. 366-367.

Bowman, S. (1986). Jews in Wartime Greece. *Jewish Social Studies*, 48(1), σελ. 45-62.

Czarnecka D. (2021). Monuments in Gratitude to the Red Army in Communist and Post-Communist Poland. Βουδαπέστη: L' Harmattan Kiado.

Elsby, L. (2015). *Rapoport's Memorial to the Warsaw Ghetto Uprising a Personal Interpretation*. <https://www.yadvashem.org/articles/general/warsaw-memorial-personal-interpretation.html> Πρόσβαση 25.9.22.

Gariwo, (2022α). About us. <https://en.gariwo.net/about-us-4969.html> Πρόσβαση 29.11.22.

Gariwo, (2022β). The Garden of the righteous of Milan. <https://en.gariwo.net/gardens/garden-of-milan-monte-stella/> Πρόσβαση 29.11.22.

Gensburger, S. (2004). The Creation of the Title of Righteous Among the Nations. *Bulletin du Centre de recherche français à Jérusalem*, σελ. 56-58.

Gross, J. T. (2001). *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton University Press. <http://www.jstor.org/stable/j.ctt12f4b> (Πρόσβαση 16.2.23).

Hantzaroula, P. (2019). Postwar Identity in the Making: Hidden Children in Volos (Greece). *Historiein*, 18(1). <https://doi.org/10.12681/historei>

Monument of Gratitude Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, <https://www.memorialmuseums.org/staettens/druck/1118> Πρόσβαση 23.12.22.

Morcillo Rosillo, M. (2008). Sebastián de Romero Radigales y los sefardíes de Grecia (1943-1946)/ Σ. Ρ. Παντιγκάλες και οι Σεφαραδίτες της Ελλάδας 1943 – 1946. Casa Sefarad Israel. Μαδρίτη: Metáfora Ediciones.

NYC parks (2022). Raoul Wallenberg Monument Manhattan. <https://www.nycgovparks.org/art-and-antiquities/permanent-art-and-monuments/info?monId=1924> Πρόσβαση 18.12.22.

Steinfeldt, I. (2013). “Commemorating the Righteous Among the Nations at Yad Vashem. The History of a Unique Program”, *Diasporas* [Online], 21 | 2013, Online since 01 March 2013, URL: <http://journals.openedition.org/diasporas/261>; DOI: <https://doi.org/10.4000/diasporas.261> Πρόσβαση 17.2.23.

Renewal of the Monument of Gratitude to France is a renewal of grateful memory, 2018, <https://www.mod.gov.rs/eng/12318/obnova-spomenika-zahvalnosti-francuskoj-je-obnova-zahvalnog-secanja-12318> Πρόσβαση 29.12.22.

Raoul Wallenberg Institute (2022). About Raoul Wallenberg. <https://rwi.lu.se/about/about-raoul-wallenberg/> Πρόσβαση 18.12.22.

The International Foundation, (2022). Raoul Wallenberg Around the World Guide. <https://www.raoulwallenberg.net/wallenberg/tributes/world/Sweden/> Πρόσβαση 07. 10. 2022.

United States Holocaust Memorial Museum (2022). Righteous Among the Nations. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/righteous-among-the-nations> Πρόσβαση 15. 09. 2022.

Wóycicka, Z. (2022a). A global label and its local appropriations. Representations of the Righteous Among the Nations in contemporary European museums. *Memory Studies*, 15 (1), σελ. 20-36. <https://doi.org/10.1177/17506980211017928>

Wóycicka, Z. (2022b). The ‘Righteous’ as an Element of Transnational Memory Politics: The Stockholm International Forum on the Holocaust and the Memory of the Rescue of Jews during the Sec-

ond World War. *Acta Poloniae Historica* [online]. 8 August 2022, T. 125, σελ. 133–153. DOI 10.12775/APH.2022.125.06.

Yad Vashem, (2022α). The Commission for the Designation of the Righteous. <https://www.yadvashem.org/righteous/about-the-program/commission.html> Πρόσβαση 10.8.2022.

Yad Vashem, (2022β). The Righteous Among the Nations. <https://righteous.yadvashem.org/?searchType=all&language=en> Πρόσβαση 10.8.2022.

Yad Vashem, (2022γ). The Promise, "A Golden Star of David». <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/milestone01.asp> Πρόσβαση 12.8. 2022.

Yad Vashem, (2022δ). The Program's Beginning <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/milestone03.asp> Πρόσβαση 12.8.2022.

Yad Vashem, (2022ε). An Unprecedented Program. <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/milestone04.asp> Πρόσβαση 12.8.2022

Yad Vashem, (2022ς). The Dedication of the Avenue of the Righteous Among the Nations. <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/milestone05.asp> Πρόσβαση 12 .8. 2022

Yad Vashem, (2022ζ). The Establishment of the Commission for the Designation of the Righteous. <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/milestone06.asp> Πρόσβαση 13.8 .2022.

Yad Vashem, (2022η). Gallery. The Garden of the Righteous Among the Nations. <https://www.yadvashem.org/visiting/photogallery.html> Πρόσβαση 13.8.22.

Yad Vashem, (2022ι). Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem by 1 January 2022 <https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/greece.pdf> Πρόσβαση 10.9.2022.

Yad Vashem (2022ια). Photos of the Yad Vashem Campus. <https://www.yadvashem.org/visiting/photogallery> Πρόσβαση 29.11.22.

Yad Vashem (2022ιβ). Map of Yad Vashem. <https://www.yadvashem.org/visiting/map-of-yadvashem> Πρόσβαση 18.11.22.

Yad Vashem (2022ιγ). Where Religious Prejudice and Hate Did Not Exist. <https://www.yadvashem.org/articles/general/jews-in-albania.html> Πρόσβαση 3.2.23.

Yad Vashem (2022 ιδ). Damaskinos Theophilos. https://righteous.yadvashem.org/?searchType=righteous_only&language=en&itemId=4043030&ind=26 Πρόσβαση 4.2.22.

Young, J. E. (1992). The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today. *Critical Inquiry*, 18 (2), 267–296. <http://www.jstor.org/stable/1343784>

Young, J. E. (1993). *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven: Yale University Press.

Κατάλογος εικόνων

Εικ.1. Το μνημείο ευγνωμοσύνης “Monument of Gratitude” στην Φιλιππούπολη της Βουλγαρίας. Φωτογραφία: <https://www.memorialmuseums.org/eng/denkmaeler/view/1118/Denkmal-der-Dankbarkeit>

Εικ.2. Το πιστοποιητικό τιμής που απονέμεται στους «Δίκαιους των Εθνών». Πηγή: Yad Vashem,(2022β).

Εικ.3. Η μπροστινή όψη του μεταλλίου που απονέμεται στους «Δίκαιους των Εθνών». Πηγή: Yad Vashem, (2022β).

Εικ.4. Η πίσω όψη του μεταλλίου που απονέμεται στους «Δίκαιους των Εθνών», πηγή: Yad Vashem (2022β).

Εικ.5. Το Γιαντ Βασέμ. Πηγή: Yad Vashem (2022ια).

Εικ.6. Ο χάρτης του Γιαντ Βασέμ. Πηγή: Yad Vashem (2022ιβ).

Εικ.7. Η Λεωφόρος των Δικαίων. Πηγή: Yad Vashem (2022ς).

Εικ.8. Ο Κήπος των «Δικαίων των Εθνών» στο Γιαντ Βασέμ. Πηγή: Yad Vashem (2022 η).

Εικ.9. Το βαγόνι προς ανάμνηση των θυμάτων του Ολοκαυτώματος στο Όρος της Μνήμης, Γιαντ Βασέμ. Πηγή: Yad Vashem,(2022 η).

Εικ.10. Το Σουηδικό Ασθενοφόρο στο Γιαντ Βασέμ. Πηγή:Yad Vashem (2022λ).

Εικ.11. Το άγαλμα του Αγνώστου Δικαίου Shlomo Selinger (1987). Πηγή: (Yad Vashem, (2022η).

Εικ.12. Η πέτρινη πλάκα που αφιερώθηκε στους κατοίκους του χωριού Chambon-sur-Lignon στο Γιαντ Βασέμ,. Πηγή: Yad Vashem (2022λ).

Εικ.13. Η πέτρινη πλάκα που αφιερώθηκε στους κατοίκους του χωριού Newlande στο Γιαντ Βασέμ: Πηγή :Yad Vashem (2022 λ).

Εικ.14. Ο Τοίχος των Δικαίων στο Μνημείο Ολοκαυτώματος στη Γαλλία. Φωτογραφία Emmanuel Rioufol.

Εικ.15. Ο Κήπος των Δικαίων Παγκοσμίως στον λόφο Monte Stella στο Μιλάνο. Πηγή: Gariwo, (2022β).

Εικ.16. Ο Κήπος των Δικαίων Παγκοσμίως στο λόφο Monte Stella στο Μιλάνο. Πηγή: Gariwo, (2022β).

Εικ.17. Το μνημείο προς τιμήν του Raoul Wallenberg στο πάρκο Berns / Berzelii στη Στοκχόλμη της Σουηδίας. Πηγή: The International Raoul Wallenberg Foundation.

Εικ.18. Το μνημείο προς τιμήν του Raoul Wallenberg στο πάρκο Berns /Berzelii στη Στοκχόλμη της Σουηδίας. Πηγή: The International Raoul Wallenberg Foundation .

Εικ.19. Το μνημείο «Ελπίδα» αφιερωμένο στον Raoul Wallenberg, στην Πλατεία των Ηνωμένων Εθνών στη Νέα Υόρκη. Πηγή: NYC Parks.

Εικ.20. Το μνημείο προς τιμήν του Raoul Wallenberg στη Βουδαπέστη της Ουγγαρίας. Πηγή: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/49/Raoul_Wallenberg_memorial_by_Gustav_Krautz%2C_2017_Lip%C3%B3tv%C3%A1ros.jpg

Εικ.21. Η επιγραφή στην είσοδο του πάρκου προς τιμήν του Raoul Wallenberg. Πηγή: <https://fcit.usf.edu/holocaust/GALL34R/WALL01.HTM>

Εικ.22. Το δέντρο του Ολοκαυτώματος στο πάρκο Raoul Wallenberg, στη Βουδαπέστη. Πηγή: <https://fcit.usf.edu/holocaust/GALL34R/WALL03.HTM>

Εικ.23. Η στήλη από γρανίτη στο κέντρο του μνημείου. Πηγή: <https://fcit.usf.edu/holocaust/GALL34R/WALL08.HTM>

Εικ.24. Λεπτομέρεια από τα μεταλλικά κλαδιά του μνημείου. Πηγή: <https://fcit.usf.edu/holocaust/GALL34R/WALL08.HTM>

Εικ.25. Μεταλλικά φύλλα του μνημείου με χαραγμένα ονόματα θυμάτων του Ολοκαυτώματος. Πηγή: <https://fcit.usf.edu/holocaust/GALL34R/WALL10.HTM>

Εικ.26. Πέτρες προς τιμήν των νεκρών. Πηγή: <https://fcit.usf.edu/holocaust/GALL34R/WALL05.HTM>

Εικ.27. Η επιγραφή με τα ονόματα όσων συμμετείχαν στη διάσωση των Εβραίων της Ουγγαρίας. Πηγή: <https://fcit.usf.edu/holocaust/GALL34R/WALL14.HTM>

Εικ.28. Η πραγματική και η πλαστή ταυτότητα που χορηγούσε η αστυνομία πόλεων στους Εβραίους της Αθήνας. Εβραϊκό μουσείο Ελλάδας. Φωτογραφία: Βασιλική Πατσούρα.

Εικ.29. Η προκήρυξη που εξέδωσε το ΕΑΜ το 1943 για να προστατέψει τον εβραϊκό πληθυσμό. Πηγή: Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδας (2008) Νέοι στη Δίνη της Κατοχής.

Εικ.30. Η επιστολή διαμαρτυρίας του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού. Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος. Φωτογραφία: Ευγενία Αλεξάκη.

Εικ.31. Η αναφορά στη Δράση του Μητροπολίτη Χρυσοστόμου και στον Λ. Καρρέρ στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδας. Φωτογραφία: Ευγενία Αλεξάκη.

Εικ.32. Η λίστα με τα ονόματα των Ελλήνων Δικαίων των Εθνών. Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδας. Φωτογραφία: Βασιλική Πατσούρα.

Εικ.33. Ο Βενιαμίν Αλμπάλας σε νηπιακή ηλικία. Πηγή: Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος. <https://www.jewishmuseum.gr/veniamin-almपालas/>

Εικ.34. Το μνημείο των Ελλήνων «Δικαίων των Εθνών», έξω από την Εβραϊκή Συναγωγή στην Αθήνα. Φωτογραφία: Βασιλική Πατσούρα.

Εικ.35. Λεπτομέρεια του μνημείου των Ελλήνων Δικαίων. Φωτογραφία: Ματίλντα Μπεράχα.

Εικ.36. Το χωριό Μαστρογιάννι (Αμάραντος): Φωτογραφία από το προσωπικό αρχείο του Βίκτωρα Βενουζίου.

Εικ.37. Χάρτης του Ν. Καρδίτσας με τονισμένη αποτύπωση των χωριών, στα οποία κατέφυγαν και κρύφτηκαν Εβραίοι κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής. Πηγή: (Καρρά, 2020:104).

Εικ.38. Η μακέτα του μνημείου «Μνημείου Αιώνιας Αναγνώρισης και Ευγνωμοσύνης» στο Μα-
στορογιάννι Καρδίτσας. Φωτογραφία από το προσωπικό αρχείο του Βίκτωρα Βενουζίου.

Εικόνες 39 και 40. Η μπροστινή και πίσω όψη του μνημείου στον Αμάραντο Καρδίτσας. Φωτογρα-
φίες: Βασιλική Πατσούρα.

Εικ.41. Από την τελετή εγκαινίων του μνημείου αιώνιας ευγνωμοσύνης και αναγνώρισης. Δεξιά του
μνημείου ο δωρητής Βίκτωρ Βενουζίου. Φωτογραφία: Ηλίας Παγανός. (Φωτογραφία από το προ-
σωπικό αρχείο του Βίκτωρα Βενουζίου).

Εικ.42. Οι διασωθέντες Εβραίοι που παραβρέθηκαν στην εκδήλωση των εγκαινίων του μνημείου.
Φωτογραφία: Κ. Κριτσάνης (Από το αρχείο του Βίκτωρα Βενουζίου).

Εικ.43. Φωτογραφία του Γ. Κατσούλη. (Από το προσωπικό αρχείο του Βίκτωρα Βενουζίου).

Εικ.44. Το μνημείο στο εσωτερικό της πρώην εβραϊκής συναγωγής όπως είναι σήμερα. Φωτογραφί-
α: Ευγενία Αλεξάκη.

Εικ.45. Η μαρμάρινη στήλη που αφιερώθηκε στον δήμαρχο Ζακύνθου Λ. Καρρέρ. Φωτογραφία: Ευ-
γενία Αλεξάκη. Επιγραφή από <https://odosell.blogspot.com/2017/09/mnimeio-evraion-zakynthos.html>

Εικ.46. Η μαρμάρινη στήλη που αφιερώθηκε στον Μητροπολίτη Ζακύνθου, Χρυσόστομο Δημητρί-
ου. Φωτογραφία: Ευγενία Αλεξάκη. Επιγραφή από <https://odosell.blogspot.com/2017/09/mnimeio-evraion-zakynthos.html>

Εικ.47. Η επιγραφή στη βάση του μνημείου. Από <https://odosell.blogspot.com/2017/09/mnimeio-evraion-zakynthos.html>

Εικόνες 48-49. Κάποιες από τις επιγραφές που βρίσκονται στον τοίχο της πρόσοψης του μνημείου.
Φωτογραφίες: Ευγενία Αλεξάκη.

Εικ.50. Η επιγραφή στην αγγλική γλώσσα που αναφέρεται στη διάσωση των Εβραίων από τους Ζα-
κυνθινούς. Φωτογραφία: Ευγενία Αλεξάκη.

Εικ.51. Η τοιχογραφία του Κ. Κωστόπουλου στην Πάτρα. Πηγή: <https://zantetimes.gr/115631/patra-kleomenis-kostopoulos-mia-toich/2022/03/18/>

Εικ.52. Στην χαράδρα που διακρίνεται στο βάθος της φωτογραφίας βρίσκεται το «εβραϊκό πηγάδι».
Φωτογραφία: Βασιλική Πατσούρα.

Εικ.53. Η Συκιά και τα γύρω χωριά όπου διασκορπίστηκαν οι Εβραίοι μετά τη σύλληψή τους. Πηγή:
http://www.veriorama.com/imathia_map.php

Εικ.54. Το προαύλιο της εκκλησίας του ναού Τιμίου Προδρόμου στη Συκιά Ημαθίας. Η πλακόστρω-
ση του ναού χρηματοδοτήθηκε από την οικογένεια Στρούμτσα προς τιμήν του παπα- Νέστορα. Φω-
τογραφία: Βασιλική Πατσούρα.

Εικ.55. Η Ρ. Καμχή στην τελετή μνήμης στο Κρυονέρι Κορινθίας. Πηγή: Δήμος Σικυωνίων.
<https://www.anagnostis.org/2022/07/25/korinthia-lithoi-mnimis-enantia-sti-lithi-tou-chronou-sto-kryoneri/>

Εικ.56. Οι λίθοι στο Κρυονέρι Κορινθίας. Πηγή: Δήμος Σικυωνίων.

<https://www.anagnostis.org/2022/07/25/korinthia-lithoi-mnimis-enantia-sti-lithi-tou-chronou-sto-kryoneri/>

Παράρφοπλαστικόρτημα Εγγράφων

Έγγραφο 1. Απόφαση έγκρισης χωροθέτησης μνημείου στην τοπική κοινότητα Αμαράντου του Δημοτικού Συμβουλίου Καρδίτσας, 7.4.2016. Αρχείο Βίκτορα Βενουζίου.

ΑΠΟΔΕΙΚΤΙΚΟ ΤΟΙΧΟΚΟΛΛΗΣΗΣ

Στην Καρδίτσα σήμερα την 26η του μήνα Απριλίου του έτους 2016 και ώρα 10.00 π.μ, η υπογεγραμμένη Σταυρούλα Ζάρρα (υπάλληλος Δήμου Καρδίτσας), σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 97 του Ν 3463/2006, τοιχοκόλλησα στο προς τούτο προορισμένο μέρος του Δημοτικού Καταστήματος, αντίγραφο της υπ' αριθμ. 162/2016 απόφασης του Δημοτικού Συμβουλίου, που συζητήθηκε στη συνεδρίαση αυτού στις 18-4-2016.

Προς τούτο συντάχθηκε το παρόν αποδεικτικό από την τοιχοκολλήσασα και υπογράφεται ως κατωτέρω.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ
ΔΗΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΟΡΓΑΝΩΝ
ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ 162

Απόσπασμα από το υπ' αριθ.

7/18-4-2016

Πρακτικό Συνεδρίασης του Δημοτικού
Συμβουλίου Δήμου Καρδίτσας

Αυτός που το τοιχοκόλλησε
ΖΑΡΡΑ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ

Οι μάρτυρες
ΜΠΑΚΑΡΟΥ ΑΓΛΑΪΑ
ΤΣΑΤΣΑΡΩΝΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ

ΘΕΜΑ

ΑΚΡΙΒΕΣ ΑΝΤΙΓΡΑΦΟ
ΑΠΟ ΤΟ
ΚΛΕΙΣΜΕΝΗΣ ΓΙΑΝΝΕΛΟΣ

Έγκριση χωροθέτησης μνημείου στην Τοπική Κοινότητα Αμαράντου

Στην Καρδίτσα σήμερα την 18η του μηνός Απριλίου του έτους 2016, ημέρα της εβδομάδος Δευτέρα και ώρα 6.30' μ.μ, στο Δημοτικό Κατάστημα Καρδίτσας και ύστερα από την υπ' αριθ. 6153/14-4-2016 έγγραφη πρόσκληση του Προέδρου του Δημοτικού Συμβουλίου του Δήμου Καρδίτσας, η οποία έγινε σύμφωνα με τους ορισμούς του άρθρου 96 του Ν. 3463/2006 και των άρθρων 67 και 69 του Ν.3852/2010, συνήλθε σε τακτική συνεδρίαση το Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Καρδίτσας.

ΠΑΡΟΝΤΕΣ ΑΠΟΝΤΕΣ

1) Αντωνίου Ελένη	16) Τάντος Μιχαήλ	1) Κολοκύθα Άλκησις
2) Αντωνίου Σωτήριος	17) Τίκας Τριαντάφυλλος	2) Ντελής Ιωάννης
3) Αραμπατζής Δημήτριος	18) Ψημμένος Κωνσταντίνος	3) Γούλας Σωτήριος
4) Γαλανόπουλος Κωνσταντίνος	19) Παπαλός Κωνσταντίνος	4) Μαρκινός Αθανάσιος
5) Γεννάδιος Ιωάννης	20) Παπαγεωργίου Σταύρος	Αν και κλήθηκαν νόμιμα
6) Γιαννέλος Κλεομένης	21) Παπαδημητρίου Χαρίλαος	
7) Γούλας Γεώργιος	22) Τσιούκης Λάμπρος	
8) Διαμαντή Ευαγγελία	23) Βαρελάς Βάσιος	
9) Καπράνας Απόστολος	24) Αμπαντζή Μαρία	
10) Κουρκούνας Βασίλειος	25) Μιχαλάκης Κων/νος	
11) Λέκκας Αλέξανδρος	26) Δέμας Ευάγγελος	
12) Μαντζάρας Παναγιώτης	27) Χατζής Ηλίας	
13) Μπακαλάκου Σωτηρία	28) Κρανιάς Βασίλειος	
14) Ξυλομένος Κωνσταντίνος	29) Σχορετσανίτης Ηλίας	
15) Σβάρνας Ιωάννης		

Το Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Καρδίτσας αφού βρέθηκε σε νόμιμη απαρτία **(σε σύνολο 33 μελών, παρόντες ήταν 29)**, οι οποίοι αποτελούν και την απόλυτη πλειοψηφία του Σώματος, σύμφωνα με το άρθρο **96 του Ν.3463/2010** «Περί κύρωσης του Δημοτικού & Κοινοτικού Κωδικός»), εισέρχεται στη συζήτηση του αναγραφόμενου στην πρόσκληση θέματος της Ημερήσιας Διάταξης, παρόντος του Δημάρχου Καρδίτσας κ. Φώτη Αλεξάκου.

Το Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Καρδίτσας μετά από συζήτηση σχετικά με έγκριση χωροθέτησης μνημείου στην Τοπική Κοινότητα Αμαράντου και αφού έλαβε υπόψη:

1. Την από 22-3-2016 γνωμοδότηση του εκπροσώπου της Τοπικής Κοινότητας Αμαράντου κ. Βασ. Κουκουλιάκου, στην οποία αναφέρονται τα εξής:

"Όπως είναι γνωστό, με την κατάληψη της Καρδίτσας από τους Γερμανούς τα μέλη της Εβραϊκής Κοινότητας της πόλης εφοδιασμένα από την Εθνική Αντίσταση και το Δήμο Καρδίτσας με πλαστές ταυτότητες που είχαν χριστιανικά ονόματα, κατάφεραν να διαφύγουν στα βουνά των Αγράφων και κυρίως στο χωριό "Μαστρογιάννη", όπου βρήκαν ασφαλές καταφύγιο και φιλοξενία.

Έτσι διασώθηκε το σύνολο των Εβραίων της Καρδίτσας από τους μαζικούς διωγμούς των κατακτητών και επανήλθαν στην πόλη μετά τον πόλεμο.

Για τη μορφή και το σχέδιο του μνημείου ή της αναθηματικής πλάκας παρακαλούμε να επιμεληθούν οι υπηρεσίες του Δήμου Καρδίτσας σε συνεργασία με τους φιλοξενηθέντες στην κοινότητά μας Εβραίους ή τους απογόνους αυτών, από τους οποίους θα ζητήσουμε να αναλάβουν, κατά το μεγαλύτερο μέρος την κάλυψη των σχετικών δαπανών.

Ο εκπρόσωπος της Τοπικής Κοινότητας συναινεί στην κατασκευή και τοποθέτηση του μνημείου και παρακαλούμε να εγκρίνετε τη χωροθέτησή του".

2. Την εισήγηση του κ. Δημάρχου, ο οποίος έκανε εκτενή αναφορά στα γεγονότα εκείνης της εποχής και πρότεινε στο Σώμα να εγκρίνει τη χωροθέτηση και την κατασκευή μνημείου προς τιμήν των κατοίκων της κοινότητας Αμαράντου

3. Τις τοποθετήσεις και απόψεις των δημοτικών συμβούλων

Αποφάσισε ομόφωνα

Αποδέχεται τη γνωμοδότηση του εκπροσώπου της Τοπικής Κοινότητας Αμαράντου και εκφράζει τη σύμφωνη γνώμη του για την ανέγερση μνημείου ή την τοποθέτηση αναθηματικής πλάκας προς τιμήν των κατοίκων του Αμαράντου για την παροχή καταφύγιο και φιλοξενίας προς τις οικογένειες των Εβραίων της Καρδίτσας και τη διάσωσή τους από τους μαζικούς διωγμούς των Γερμανών την περίοδο 1943 - 1944.

Η χωροθέτηση του μνημείου ή της αναθηματικής πλάκας θα γίνει σε κεντρικό σημείο της κοινότητας με την υπόδειξη και τη σύμφωνη γνώμη των υπηρεσιών του Δήμου Καρδίτσας.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Στη συζήτηση και λήψη της παρούσας απόφασης δεν συμμετείχαν οι δημοτικοί σύμβουλοι κ.κ. Παπαδημητρίου και Λέκκας λόγω αποχώρησής τους από τη συνεδρίαση.

Η Απόφαση αυτή πήρε Αυξ.
Αριθμό **162/2016** Συντάχθηκε και δημοσιεύθηκε.

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ

Η ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ

ΤΑ ΜΕΛΗ

ΚΛΕΟΜΕΝΗΣ Κ. ΓΙΑΝΝΕΛΟΣ

ΜΑΡΙΑ ΑΠ. ΑΜΠΑΝΤΖΗ

Ακολουθούν υπογραφές

Καρδίτσα _____
Πιστό Αντίγραφο ✓ ΟΟ,ΓΙΡ,ΟΕΔΡ

ΚΛΕΟΜΕΝΗΣ Κ. ΓΙΑΝΝΕΛΟΣ

Έγγραφο 2. Τεχνική έκθεση κατασκευής μνημείου του μηχανικού Ν. Χριστοδούλου 2016. Αρχείο Βίκτωρα Βενουζίου.

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Θεσσαλονίκη 1.6.2016

Αρχιτέκτων Μηχανικός

ΘΕΜΑ : ΜΕΛΕΤΗ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

ΣΤΟΝ ΑΜΑΡΑΝΤΟ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

ΧΡΥΣΙΠΠΟΥ 4

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 54633

Τηλ: 2310-228587

6973-019252

Προς τον κ, Βίκτωρα Βενουζίου

Μαρίας Κάλλας 13

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 546 45

Κύριε Βενουζίου

Καταρχήν σας ευχαριστούμε για την ανάθεση στο μελετητικό γραφείο μας της φιλοτέχνησης του μνημείου ή της αναθηματικής πλάκας προς τιμή των κατοίκων του χωριού ΜΑΣΤΡΟΓΙΑΝΝΗ (ΑΜΑΡΑΝΤΟΣ) του Δήμου Καρδίτσας οι οποίοι προσέφεραν ασφαλές καταφύγιο στους καταδιωκόμενους Εβραίους στα μαύρα χρόνια της Γερμανικής κατοχής 1943-1944.

Εις εκτέλεση της παραπάνω εντολής σας καθώς και της απόφασης του ΔΣ/ΔΚ, αρ.162/18.4.2016 , της οποία αντίγραφο μας παραδώσατε, σας γνωρίζω τα παρακάτω:

Στις 12/5/2016 και 25/5/2016 (δυο φορές την ίδια μέρα) πραγματοποίησα αυτοψία στην κοινότητα ΜΑΣΤΡΟΓΙΑΝΝΗ (ΑΜΑΡΑΝΤΟΣ) με σκοπό την επιλογή της καταλληλότερης θέσης μεταξύ αυτών που μου υποδείχθηκαν από τους αρμοδίους.

Έπειτα από ενδελεχή και σχολαστική εξέταση των τοπικών συνθηκών σας εισηγούμαι τα εξής :

A ΛΥΣΗ κατασκευή τριγωνικής πρισματικής στήλης σε σχήμα και μέγεθος που ήδη σας έχω επιδείξει.

Προτεινόμενη θέση (A) του συνημμένου τοπογραφικού.

B ΛΥΣΗ κατασκευή τριγωνικής πρισματικής στήλης σε σχήμα και μέγεθος που ήδη σας έχω επιδείξει.

Προτεινόμενη θέση (B) του συνημμένου τοπογραφικού.

Γ ΛΥΣΗ ανάρτηση δυο αναθηματικών πλακών :

Στη μία πλάκα θα χαραχθεί το λογότυπο της επιλογής σας και στην άλλη θα χαραχθεί ο πίνακας με τα οικογενειακά ονόματα των διασωθέντων.

Οι πλάκες αυτές θα στερεωθούν στην μικρή πλευρά του ξενώνα παραπλεύρως της υφισταμένης πέτρινης κρήνης και θα κατασκευαστούν από έγχρωμο μάρμαρο αρίστης ποιότητας και εμφάνισης .

Προτεινόμενη θέση (Γ) του συνημμένου τοπογραφικού .

Η παραπάνω λύση προβλέπεται και από την απόφαση 262/16 του ΔΣ/ΔΚ)

Σε κάθε περίπτωση το γραφείο μας θα σας εφοδιάσει με όλα τα απαραίτητα εργαλεία (κατασκευαστικές λεπτομέρειες – προοπτικά σχέδια-τεχνική υποστήριξη κλπ) δια την απρόσκοπτο εφαρμογή αυτών.

Επί τη ευκαιρία σας παρακαλώ όπως μεριμνήσετε να μας καταβάλετε το υπόλοιπο της αμοιβής μας.

Με τιμή,

Νίκος Χριστοδούλου

Αρχιτέκτων Μηχανικός

Αρ. Μητρώου ΤΕΕ : 1363

Έγγραφο 3. Γράμμα και αίτηση του Β. Βενουζίου στο Yad Vashem για να ανακηρυχθεί ο Γεώργιος Κατσούλης «Δίκαιος των Εθνών» (2022). Αρχείο Βίκτωρα Βενουζίου.

1

Viktor Venouziou
13 Marias Kallas Street
THESSALONIKI GR-54645
GREECE
(0030) 2310 819 158/ T, (0030) 2310 827 235
mobile (0030) 6972 183 278 E-mail vveno@otenet.gr

Thessaloniki 3.3.2022

To YAD VASHEM

INTERNATIONAL SCHOOL FOR HOLOCAUST STUDIES
+972-2-6443631, Cell +972 -502075711
Faina.braziler@yadvashem.org.il
lea.micha@yadvashem.org.il
INTERNATIONAL SCHOOL FOR HOLOCAUST STUDIES

JERUSALEM

CC Ms Braziler

Dear Ms Braziler,

Following my communication with Ms Lea Micha, I am sending you my **APPLICATION-TESTIMONY** dated 20.2.2022 for recognition of the deceased

Georgios Katsoulis as Righteous Among the Nations.

It was an essential and moral obligation of mine to submit this application and have this title awarded to him and that he be honoured, because he decisively contributed to the rescue of my family of five and myself, in Karditsa, during the German occupation period of 1941-1944.

Please note that my application is in Greek. Ms Lea Micha confirmed that she would help you with the translation.

I would like to take this opportunity to mention how happy I was to meet with Ms Micha last summer in Greece, when she conducted a 20-hour interview with me, on one day in the mountain village of AMARANTOS and on one day in KARDITSA, with the help of a special film crew.

The crew recorded in detail moments from my life in AMARANTOS where I hid during the German occupation of 1941-1944.

Ms Micha spoke with the Community Heads and the residents of the village, who willingly helped her and the camera operators.

The goal of the interview was to create a film on behalf of Yad Vashem Testimony in Greek. I remain at your disposal, and I await your response.

Thessaloniki 20.2.2022

Semtov-Victor Venouziou

Secretary General of the JEWISH COMMUNITY
THESSALONIKI (JCT) (1967-1992)
Honorary Lifelong Member of the General Assembly of the JTC
Honorary Citizen of the Municipal Unit of AMARANTO, KARDITSA.
Attached (see CONTENTS (14))

APPLICATION

Thessaloniki 3.3.2022

Viktor Venouziou
 13 Marias Kallas Street
 THESSALONIKI GR-54645
 GREECE
 (0030) 2310 819 158/ T
 (0030) 2310 827 235 T/ Fax
 (0030) 6972 183 278 Mobile
 E-mail vveno@otenet.gr

To YAD VASHEM

INTERNATIONAL SCHOOL FOR HOLOCAUST STUDIES

CC Ms Braziler

JERUSALEM

SUBJECT: Recognition of Georgios Katsoulis, son of Dimitrios
 as 'RIGHTEOUS AMONG THE NATIONS'

A. Applicant information**1. Simtov Victor Venouziou**

Date of Birth 15.09.1929
 Home Address 13 Maria Kalas Street, Thessaloniki, GR-54645
 Tel. Nos 0030 2310 827 235 - 0030 6972 183 278
 E-mail vveno@otenet.gr
 Profession retired Civil Engineer T.E.

B. Rescuer information**1. Georgios Katsoulis**

Father's name Dimitrios
 prisoner of the Germans at GÖRLITZ, Germany, 1916
 Mother's name Anna Kliemann
 Date of Birth 14.02.1920
 Place of birth Görlitz, Germany
 Date they settled in Greece 1926
 Date of Death 08.10.1978
 Profession Civil servant at the Ministry of Finance
 Home address while alive, in Karditsa at 19 Kaminadon Street, Postal
 Code.....

Junior High School Graduate, Karditsa
 Move with his family to Athens in 1964

2. Antigone Katsouli – Kavaleka, wife of Georgios Katsoulis

Date of Birth 26.11.1923
 Date of Death 15.12.2007

3. Annie Katsouli, daughter of Georgios Katsoulis

Date of Birth 27.6.1954
 Home address 30 Arrianou, Athens, Postal Code GR-11635

Telephone No 0030 210 7232 145

- 4 . Andromache Katsouli, daughter of Georgios Katsoulis**
 Date of Birth 25.12.1956
 Home address 19 Thrakis Street, Kifisia, Postal Code GR-14561

C. Information about the people rescued

- 1. Solomon Venouziou, son of Solomon**
 Born in Larisa in 1901
 Home address 26 Roufou Street, currently Lambraki Street, Karditsa
 Postal Code GR-43100
 Profession during the war, peddler
 salesman
 Died 11.2.1974
- 2. Ester - Sterina Venouziou, wife of Solomon Venouziou**
 Born in 1911
 Home address 26 Roufou Street, currently Lambraki Street, Karditsa
 Postal Code GR-43100
 Profession during the war, homemaker
 Died 25.4.1990
- 3 . Simtov-Victor Venouziou, father's name Solomon**
 Born in Larisa on 15.09.1929
 Home address 26 Roufou Street, currently Lambraki Street, Karditsa
 Postal Code GR-43100
 Profession during the war, student
- 4 . Mordochai-Victor Venouziou, father's name Solomon**
 Born in Karditsa on 7.3.1934
 Home address 26 Roufou Street, currently Lambraki Street, Karditsa
 Postal Code GR-43100
 Profession during the war, student.
 Died 27.6.2017
- 5 . Lucy Venouziou, father's name Solomon**
 Born in Volos on 16.1.1942
 Home address 26 Roufou Street, currently Lambraki Street, Karditsa
 Postal Code GR-43100
 Profession during the war, student.

D. The rescue

1. Active participation of the Rescuer in the Family's Rescue
Semtov-Victor Venouziou

I first met the rescuer Georgios Katsoulis during the years of the occupation in Karditsa, during the last ten days of October 1943 (I cannot recall the exact date).

The previous day we had abandoned our hideout in the remote mountain village of Agrafa (previously known as Fylachti Serminik), at an altitude of 1000 m. and 32 kilometres away, because winter had arrived and our funds had long run out. Our destination that day was the village of Makrychori in the plains of Karditsa.

That day, in Karditsa, on Koleti Street, outside Baizianou's taverna, behind the town's main square,

Georgios Katsoulis stopped me and in a very angry tone he said to me:

"Tell you mother to take you and get the hell out of here, you'll all burn and burn me along with you".

I was surprised by what GK said and all I could respond was:

"yes, uncle Giorgos",

as it was usual in that area to refer to our elders as "aunt" or "uncle", regardless of whether we were relatives.

It was the first time I had ever heard Giorgos Katsoulis speak to me like that. He had always been kind and soft-spoken with me, when I went to his house.

We parted immediately and I ran home and told my mother about my exchange with Katsoulis.

She told me to prepare the cart because we had to leave immediately to meet my father at Makrychori village, 2-3 away from our house.

She didn't explain what had happened with Katsoulis and the German car an hour earlier, but she told me we had to leave immediately and quickly.

We went by our neighbour's home, "aunt" Kalypto Vlachou, to whom, shortly earlier, she had sent my sister Lucy, 22 months old, and we quickly left town.

On the way to Makrychori, she recounted the following story:

"A short while ago, outside our home, an open top German car stopped. Inside were the interpreter Georgios Katsoulis, a German officer, and between them sat my mother's first cousin, Moysis Kapetas, who had been arrested the previous day.

My mother was holding a wet sheet in her hands at the time and was in our house's yard and Katsoulis asked her,

"do any Jews live in this house?"

She calmly responded, **"No"**

, and Katsoulis addressed her again.

"And what are you?"

Just as calmly as before she responded

"I'm a washer woman".

Immediately the German car left our home".

Two hours later we arrived at Makrychori and met my father. We stayed at the house of the brothers Vassilis and Kostas Baras for a few days. Then we stayed in the village Palamas, a few kilometres away.

2 . Danger of the life, Freedom, or position of the Rescuer

HERE I must stress my admiration for the courage and daring of G. Katsoulis, who knew that my mother was a Jew, and that he guided my clever mother, with his targeted questions, to provide him with the appropriate answers.

ALSO, I must congratulate the coolness and surprise of the prisoner, my mother's cousin, Moysis Kapetas, who was forced to show them our house, because he knew that we had been gone since July 1943 and had been hiding in the village of Agraфа "Serminik" (now called Fylacht), so he thought it was safe to show them our house, but when he saw my mother he remained calm and expressionless.

In the end, he was displaced to AUSCHWITZ and survived.

3 . The initial motive is the intention to help persecuted Jews, namely, not payment or any other reward, such as religious conversion of the rescued individual, adoption of a child, etc.

Katsoulis' motives were exclusively humanitarian

GK placed his life and that of his family at certain risk, hiding the fact that my mother was a Jew. He was well aware that my mother was Jewish.

Thanks to the daring and humanitarian spirit of GK, my mother, myself, my sister, and definitely my father and brother (who were in the lowland village of Makrychori, 15-20 kilometres from Karditsa) were all rescued from certain death.

There was absolutely no financial motivation, nor did G. Katsoulis ever ask for anything during the period of the occupation and after the liberation.

Our family relationships, after the liberation, continued as they had been before the war, and I personally visited him often at his service, for professional reasons, as he was the director at the public treasury of Karditsa.

4. Explain (if possible) why you are submitting this application now.

I tried many times in the past to contact the services of YAD VASHEM, but I could not find anyone who spoke Greek, and I don't speak Hebrew or English.

I recently discovered Ms Garoufalia Micha, who speaks Greek, and who offered to translate, at no cost, this testimony, and whom I am grateful to and whom I thank from the bottom of my heart.

So, I found the person I had been searching for all these years and I have rushed to submit my testimony and warmly plead with you to accept my application, because this is the only way to meet my moral obligation towards the man who saved my entire family during the dark years of the German occupation.

CURRENTLY I am 93 years old and I am the only one who knows of the contribution and sacrifice of the man who RESCUED my family and me, the deceased Giorgos Katsoulis.

I submitted this testimony to the **Spielberg Foundation** and

in many of my public speeches and lectures, which I have available should you need them.

His (GK) behaviour during the months of his forced mobilisation was excellent towards the Greek population of the region, and he helped his compatriots on many occasions.

After WWII, not a single person was found in Karditsa to accuse GK of voluntarily collaborating with the conqueror, all the citizens of Karditsa recognised that his conscription had been forced by the Germans, and they also recognised the help he (GK) provided. See attached the publication of Karditsa newspaper 'THESSALIKI FONI', **4.11.1945** (see attached PHOTO No 4)

I personally know all of the above comments about GK, from the discussions my elders had, after the war, in Karditsa.

Thessaloniki, 20/02/2022

Semtov-Victor Venouziou

Secretary General of the JEWISH COMMUNITY
THESSALONIKI (JCT) (1967-1992)
Honorary Lifelong Member of the General Assembly of the JTC
Honorary Citizen of the Municipal Unit of
AMARANTO, KARDITSA

Έγγραφο 4. Δημοσίευμα της εφημερίδας *Θεσσαλική φωνή* με ημερομηνία 04.11.1945, το οποίο αναφέρεται στις ενέργειες διάσωσης των συμπατριωτών του Κατσούλη. Αρχείο Βίκτωρα Βενουζίου.

ΚΑΡΔΙΤΣΑ

ΕΘΟΙ ΚΑΙΡΟΙ

24ωρον της Καρδίτσας

"Ελληνες πατριώται
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ

"Από τη «Θεσσαλική Φωνή»
της 4ης Νοεμβρίου 1945

Ο κάτοικος Καρδίτσας είνον προ ημερών τον σφερό της επαρχίας Δημητρίου Κατσούλη να διευθύνη πάνω από τμηόν τον κατασκευήρα του Δήμου. Ένα παιδί φώναζε την παρέα να έλθω να δώ!

— Παιδιά έλατε είνε να έλθω. Ο Κατσούλης έγινε σφερό. Πολλοί περιιστηταί της πλατείας έστρέφοντο και κυττούσαν με μελαγχολικήν πρόσημον τον κατασκευήρα.

— σε καλή ώρα σήμερα — και ότι τα πλοσάλα θα τα έθεσε στην αλλη του Κλέτσα κάποιος. Έγθαός του Κλέτσα για να τον ένοχο ποιήσουν. Έλευθερος ο Κλέτσα με τό κεφάλι στον δώμα!

Τό Φεβρουάριο 1944 οι Γερμανοί είχαν συλλάβη δυά Καρδιτσώτες αντάρτες — δέν ενθυμούμεθα τά ονόματα — που τους κατέβωκαν ένας Ιταλός ήταν δέ αντάρτες

... κτήρα και τον σφερό, ένας δίου ή σκόνη του άρμού διέλυον ατόους και τας ακέμεις των.

Τά μέν παιδιά δέν έγνωριζον ότι ο Κατσούλης ήτο μαζί πριν σφερό και τον έ νόμιζον πατός έλπει τί θα ήτο πριν από έά τους περί πατητάς της πλατείας έστρέφοντε σάν κινηματογραφική ταινία ένας άλλος Κατσούλης πρό άλλων έτών πανίχυμας πτε σόν σποιον πατός λίγα πατός καλό κατέφυγον ει περισσότεροι κάτοικοι Καρδίτσας ο διερωτώς Κατσούλης.

— Αλήθεια πόσον αλλάζουν οι καιροί!

Υπήρξεν έτοιμή κατά την όποιαν τό όνομα Κατσούλης έφέρετο εις τά στήματα των δλων σάν σάνη αστηρίας ήταν ο άνθρωπος της ημέρας. Όποιος πατριώτης μας συνελαιμβάνετο, αμέσως ή σκέψις και ή ενέργεια την συγγενών και φίλων έστρέφετο πρός τον σμπατριωτήν μας και προσάτην δλων των Καρδιτσωτών. Μία φωνή ο κορόνιον σε βλους.

— Τρέψτε σπόν Κατσούλη! και ο Κατσούλης με ποι στικότητα με σθέρος με ποι τριωτάσιον ανέλαμβανη την υπερασπιστιαν δλων με άνελα ρέτος δλων έκαίαν πρό ου μελάμβανε ο ήπαισός κατά κτήρας. Άνευ διακοπής και

... προσημον και κτήρα, ένας έκπλευσθών. Μικροστά πάλι ο Κατσούλης θεθαμόνντας πως δέν είνε αντάρτες και ότι μεούεται ο Ιταλός ο οποίος κάποιος ήταν ένας μικροεξιστητής. Αποτέλεσμα οι Γερμανοί συλλαμβάνουν τον Ιταλό τον ηγαύουν στο βόλο και τον εκτελούν!

Έτσιον παραβλήνεται είναι άπειρα. Ο Κατσούλης είνε σε κεφάλια εδωκε την έλευθερία σε κόσμω πολύ βουσε περιουσίες δασε υπάρτες προμαχάντας άκιστα ήλιτος σπόν κατακτητή σπόν Ιταλό και στο Γερμανό σπρωσπιζοντας τους συμπατριώτες του παύοντας με θόρος τό μέρος των υπηροσά σπόν κατακτητή. Μια μέρα ένας Γερμανός άξιωματικός ζητούσε πληροφορίας από τό μικρό Κατσούλη τον Γερμανικό Κατσούλη, για αντάρτες.

Ο μικρός Κατσούλης κοκέλι ήρωε από τό θείο του, λέγου τις του:

— Ακούτε, δώ κ. άξιωματικέ, έμένα με πήρατε με τή θία να σάε κάμω τό βίεο μαρτύρα. Αν σεις θέλετε να με χρησιμοποιήσετε ως καταδοτή, κάνετε λάθος. Κόκεταλο ο Γερμανός!

Αυτό το βίεο όμακ σε μπορούσε να άεακολεσθήσθ. Πήγαν στ' ατύα των Γερμανών διάφορος συγκεχυμέ μες πληροφορίες, ότι ο Κα

... με την έκσε δέν άνήσ' έμένα σ' απ' αλη μο Μπαζόσσην, λε ής την Ένα πετεινό Φιλίκο Δημ. Τσ

Η ΤΗΛΕ

127 Ένω
18:00 Ήχώ
18:05 Πράσι
ρο
18:05 Τά β
γοσια
19:05 Ή προ
19:05 Ο Στ
20:00 Δρ Η
20:00 Πράσι
21:00 Ήχώ
22:00 Μπαν
23:00 Δόκτο
23:05 Αύτη
23:05 Αύτη
23:05 Ήχώ
23:05 Τέλος
το

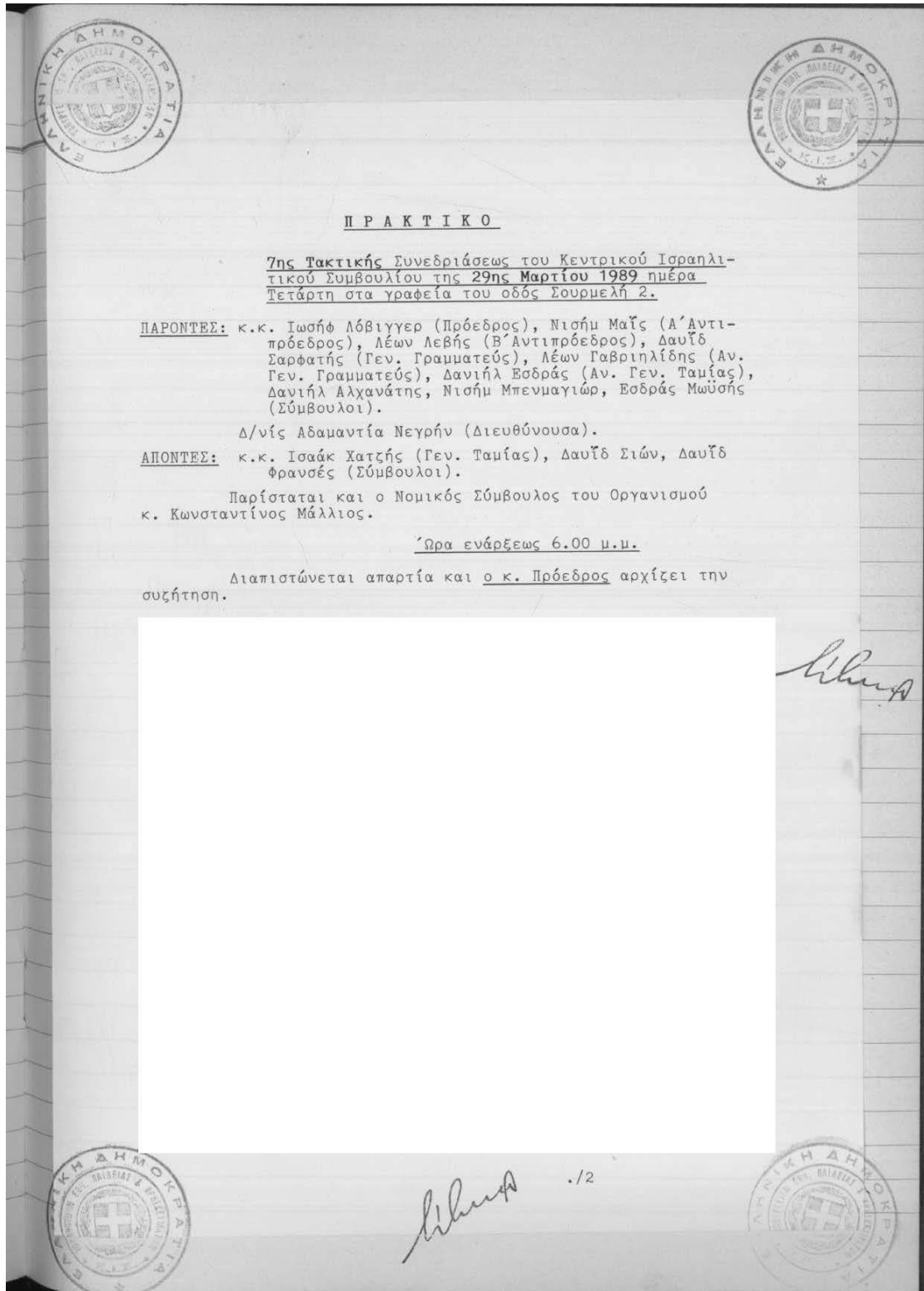
ΕΠΙΟΡΙΑΩΝ
ΜΕΣΗΜΕΡΑ
12:4 Ένω
13:00 Τίμε
13:00 ΟΙ έ
14:00 Κόσμο
ταμα
15:00 Τηλε
15:00 Τέλος

<p>μένα κρο Ο 'Υ αυός ημέ δισκο ον ξέ ωδίες αγκά κώρη μφωνι ΕΙΡΤ λαίν ξς έ δέν Ελα ΡΤ με</p>	<p>γίας. Ο Κατσούλης στη μαρτυρική αυτή θέση που ήταν αυτός και ο αξιός υιός του Γεώργιος Κατσούλης, τι δεν είδε τι δεν άκουσε! Είθε όλα τα ελαττώματα της Έλληνικής ούλης! Πατέρας να καταγγέλη το γιού του αδελφός των αδελφών, χωριστός των χωριστό Έλληνας του Έλληνα!</p> <p>Και όλα αυτά με άποδο έβριε. Έβλίσθετο ο άπληξ Κατσούλης και έκλαιγε η ψυχή του και προσπαθούσε με χίλια ευά φέματα και επί χειρνήματα να μπαλώση τα πράγματα και σχεδόν πάντα τα κατόρθωνε.</p> <p>Μιά μέρα κατήγγειλαν στους Ίτολους ότι ο Ηλίας Κλέτσας από το χωριό Ζοφή είχε στην αλή του κρυμμένο πολυθόλα και παλειοφώδια. Πηγαίνουν οι Ίτολοι σκάσουν και βόσκουν πραγματικώς πολυθόλα κτλ. Τρώει το γαστρίσ από Κατσούλη, το κει τό. Ο Κατσούλης δεν γάνει καιρό, πέφτει με τα μούτρα με ά λάθεια με φέματα με επί χειρνήματα ότι δεν τρέπει να νιωσαν κατεταί οι Έλληνες διότι άλληλαιοσύν</p>	<p>αποδεικμάσεις που έπαύγα νε στη Λάρσα διαφόρων τροφίμων από τους Γερμανούς κατόχιν απαιτήσεων της πόλεως και των άνταρτών, ως Τσαχμεως άλλοιων πατρέ λαίου κλπ. ότι τα μισα πήγοναν στους άνταρτες. Βεβαίως οι Γερμανοί δεν μπορούσαν να έχουν αποδείξεις χειροποιαστίς πέντες όμως κατόχη η οικογένεια Κατσούλη άποκτος. Μιά μέρα τους πιάσαν τους βάζουν μέσα σ' ένα αυτοκίνητο και δημούν στη Περμασία.</p> <p>Κάτοχος διανοσόμενος είπα δημοσία μετ' μέρα στον Κατσούλη. «Βρέ Μητρο έχεις συναίσθησι πως με την άπερίσπασι του κόμης όλων όσων συλλομβόνονται από την κατοκτητή, κινδυνεύει τό κεφάλι σου γιατί κάποιος μερα θα σέ πιάσουν από πρσσι». Ο Κατσούλης έσώπησε.</p> <p>Όταν έβριε ο κάτοχος από τός έλεγε στην παρσία. «Τό έβριε πός μέρα με την ήμέρα κινδυνεύω άλλ' η συνηθισί μου σόν Έλληνας έφθόλλει με κάνα ήτι κάνα κ' ές νίνι ήτι θέλει».</p> <p>Τώρα ο Κατσούλης γόρισ με τα χαρτιά της άμηνίας. Όλοι κρίναι πός τός άπεστήριζε πός τός έσωσε ο λαός έκείνοι πός κάτι τέλος πόνταν τός έκανε θα τόν έχουν άμηνισήσι άσφαλώς γιατί έταν είσαι άκόσμος στην</p>	<p>πορής ΕΣ ΠΕΡΙ 17:4 *Ε 18:0 Δε 18:5 Γο 18:0 Επ Καροφυλο 18:45 *Ο καί ή μ 1:08 Γα το σπτι 1:15 *Η 1:45 *Ο μπος κα 2:15 Πέ 2:45 Λά 2:00 Τό 2:30 Τη 22:00 Στέ 22:15 Με 22:30 Πα 00:00 *Η λετά 00:00 ΤΕΛ</p> <p>Θεάμ ΑΔΡΝΙΣ ΑΥΤΟΙ ΠΗ ΤΟΙ ΘΑΡ Ζωή Λό της Χρόν Σελήνης τρώης Κα ΑΡΜΟΝΙ ΑΠ ΤΑ ΚΑ ΔΙΑ Μ</p>
--	--	---	--

<p>«ΙΠΡΟ»</p> <p>ΟΝΤΕΡΝΟ</p> <p>ΙΑ</p> <p>ΜΑΤΩΝ - ΜΑΛΛΙΩΝ</p> <p>πόλεως</p> <p>ΓΣΑΛΟΣ</p>	<p>ναυς πού δεν είδαν τίποτα άπ' αυτόν άλλ' πού γνώρισαν τί όρασι του τό όνομά του στην καρδιά όλων των πατριωτών μας θα μείνει άσβεστό χαρσμένο και άμειλίχλο.</p> <p>Τη μαύρη έποχή της κατοχής πού άπαυροί έξίωμα τρώει διερωπεί κλπ. έπάρφθισαν ψυχικώς πός τός κατακτητό έβριαν καταδότες, σκλεργάθησαν με τόν κατακτητή έσαναι μάση άγορά. Ένα άγοροπώτιο και δι του κάμπου από φτωγή φηρατική οικογένεια γεννημένο σέ μια καλή άβας στωγός Καρδίτικης σωφέρθεις χροσπίσρα κερτισσι σών άνατορστίτα σθένος, πός τωά την Καρδίτια.</p> <p>Όταν από προσελήθισο των πραγματικόν Έλλήνων πός κάποιος μέρα θα νίνι άπεν ξεθώλωσαν τό υικό και πός θα έκτασθού τα πραγματικά πιστοποιστικά γιά τόν καθένια μας ο Κατσούλης δεν θα έπν άνά νην να πασασισή τίποτα γιά τί όρασι του τόν πατριωτισμό του τόν έβριαν έλασ στην Καρδίτια, στή Θεσσαλία, στην Έλλάδα, άόκλιση, άόκλιση από προσελήθισο θα πη υόνον τό όνομά του.</p> <p>— Έβδ σωφέρ Κατσούλης!</p>	<p>ΑΠΟΔΑΣΩΝ ΠΟΡΟΣ ΦΟΒΑΤΑΙ ΤΖΙΛΙΑ ΓΟΥΛΦ Πωτ. Ρίτσαρ Μ Αξισμω Τσίληρ κατάλληλει ΑΣΣΕΡΙΑ Ένα συγκλονιστ ναμκό όρασι πός φίλο άσινου από έι Ο ΦΑΝΤΟΜΑΣ ΑΙΟΥ Αλέν Σάλο *Ε ΓΑΛΑΣΙΑΣ ΕΡΠΙΝΟΣ * κορσνθε έβριαν ρωσικόν όρα - ΜΕΛ ΑΗΣΤΕΙΑ Μ ΣΕ * Έγκρισιο Πωτ. Όδρουλο Σπ Λέο Μπώμπερ ΧΕΙΜΕΡΙΝΟΣ ΠΡΩΤΟΓΟΝΟΙ Εγγρακίον Τη ά εμπερίτου ΠΑΛΑΣ * έθουκί όρα γία της ΦΟΣ φίλ έωτ τός 30 χάνι φου * ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ * Έγγρακίον Σωφ Μ τός * Ουάρ Μητ, Καθη ΡΕ</p>
---	---	---

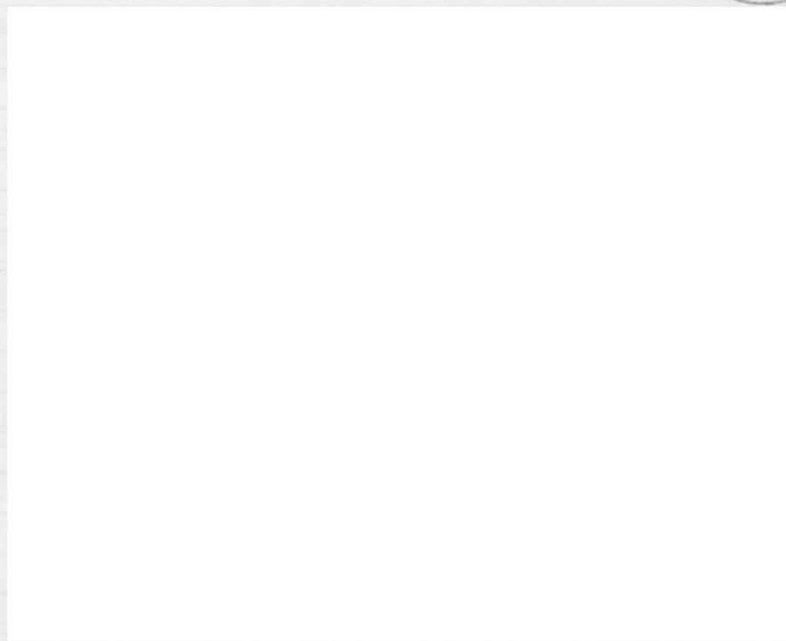
433

Έγγραφο 5. Το πρακτικό της συνέλευσης του διοικητικού συμβουλίου του ΚΙΣ με εισήγηση για την κατασκευή του μνημείου της Ζακύνθου (1989). Αρχείο ΚΙΣ.

- 4 -

8) Εισήγηση κ. Λέων Γαβριηλίδης για θέματα Ζακύνθου.

α) Προτομές Μητροπολίτου Χρυσοστόμου και Δημάρχου Λουκά Καρρέρ.

Ο κ. Γαβριηλίδης αναφέρει ότι πήγαν στη Ζάκυνθο, η γλύπτρια Κα Ειρήνη Χαριάτη, ο κ. Ηλίας Μπορμπόλης και ο ίδιος, για να δούνε από κοντά διάφορα μέρη όπου θα ήταν δυνατόν να γίνει τοποθέτηση των 2 προτομών.

Η Κα Χαριάτη, όταν είδε το μέρος που βρίσκεται η Συναγωγή, ενθουσιάσθηκε από την τοποθεσία της, γιατί βρίσκεται σε κεντρικό σημείο της πόλεως. Έκανε ένα σχέδιο πώς μπορούμε να τοποθετήσουμε τις προτομές στο σημείο που βρίσκεται η πόρτα της Συναγωγής.

Συναντήθηκαν επίσης με τον Δήμαρχο Ζακύνθου κ. Πυλαρινό ο οποίος είπε ότι ίσως να δημιουργηθεί πρόβλημα στο Δημοτικό Συμβούλιο για την προτομή του Λουκά Καρρέρ διότι κατά την διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής είχε διορισθεί σαν δήμαρχος από την τότε Ελληνική Κυβέρνηση.

Ο κ. Γαβριηλίδης ζητάει να βρεθούν στοιχεία για τον Λουκά Καρρέρ και να τα στείλουμε στον Δήμαρχο Ζακύνθου.

Στη συνέχεια ο κ. Γαβριηλίδης θέτει τις πιο κάτω προτάσεις για έγκριση από το Διοικητικό Συμβούλιο.

. /5

- 5 -

- Τοποθέτηση των 2 προτομών στο χώρο της Συναγωγής.
- Η Κα Ειρήνη Χαριάτη προσφέρεται αφιλοκερδώς να φιλοτεχνήσει τις 2 προτομές και να πληρωθεί για τα υλικά που θα χρησιμοποιήσει για την κατασκευή αυτών και για τους εργάτες.

Το Διοικητικό Συμβούλιο εγκρίνει τις πύο πάνω προτάσεις, επίσης εγκρίνει ποσό μέχρι δρχ. 1.000.000 για την κατασκευή των προτομών.
Με επιστολή του το Κ.Ι.Σ. προς τον Δήμαρχο Ζακύνθου κ. Πυλαρινό, να επιμείνει να τιμηθεί και ο Δήμαρχος Λουκάς Καρρέρ.

Handwritten signature

υ.

Handwritten signature

.16

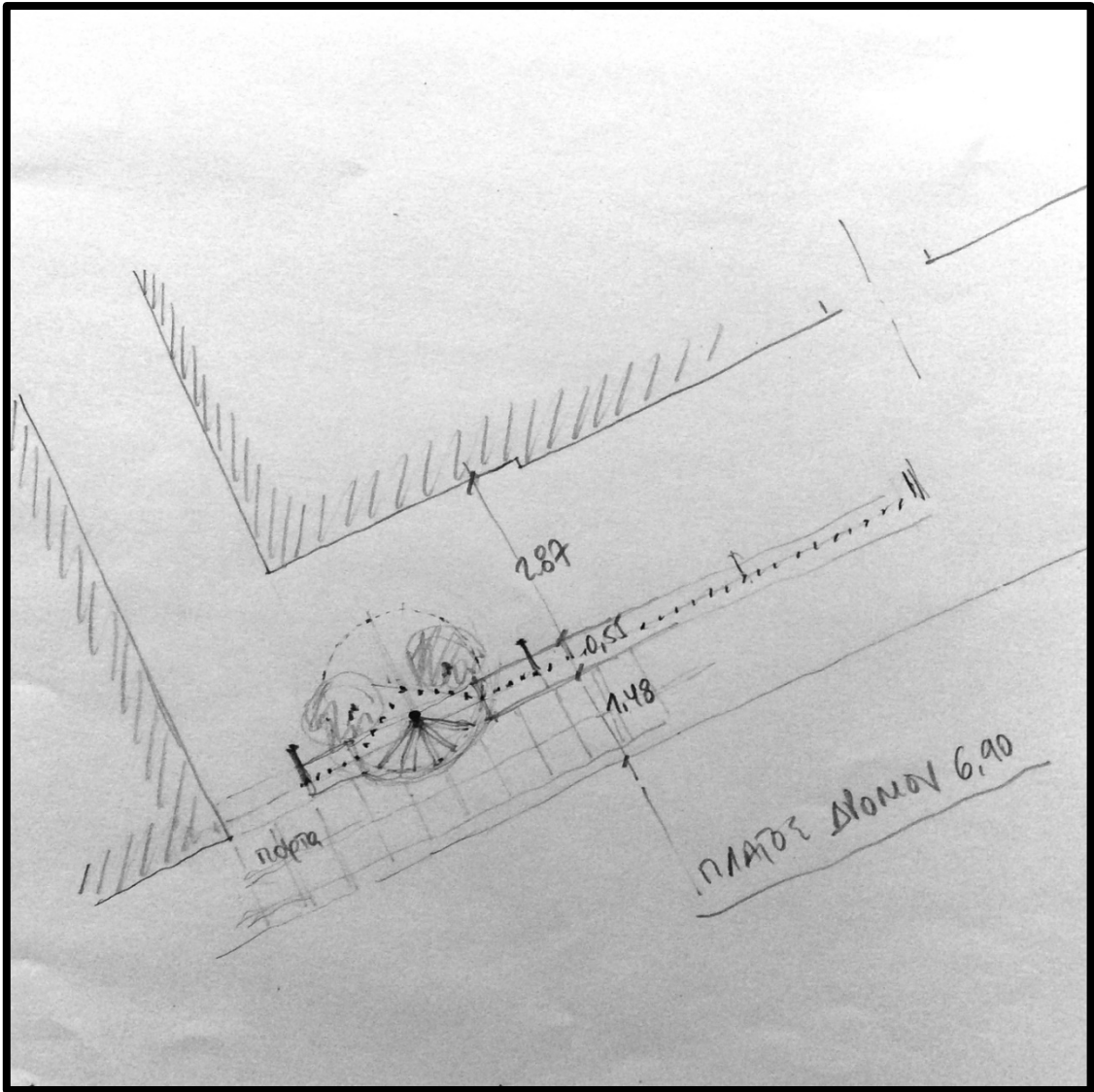
Παράρτημα εικόνων

Εικ.57. Το οπισθόφυλλο του βιβλίου των «Δικαίων των Εθνών». Φωτογραφία: Βασιλική Πατσούρα.

Εικ.58. Το σχέδιο του μνημείου των Ελλήνων Δικαίων. Σχέδιο: Ματίλντα Μπεράχα. Αρχείο Ματίλ-
ντα Μπεράχα.

Εικ.59. Κάτοψη του Μνημείου της Αθήνας. Κάτοψη: Ματίλντα Μπεράχα. Αρχείο Μαλτίνα Μπεράχα.

Εικ.60. Η πρόσοψη της Συναγωγής Σαλώμ στη Ζάκυνθο μετά τους σεισμούς του 1953.Αρχείο Σαμουήλ Μόρδου.

Εικ.61. Η πρόσοψη της Συναγωγής Σαλώμ όπως είναι σήμερα. Αρχείο Σαμουήλ Μόρδου.